

ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ (επιμέλεια)

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ
ΩΣ ΠΗΓΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ:
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΝΩΣΗ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
2023

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΩΣ ΠΗΓΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ:
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ (επιμέλεια)

ΟΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ
ΩΣ ΠΗΓΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ:
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΕΝΩΣΗ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
2023

Ένωση Προφορικής Ιστορίας, 2023

Εργαστήριο Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Φιλελλήνων & Αργοναυτών, Βόλος 382 21

Τηλ: 24210 74797

Email: greekoralhistory@gmail.com

www.epi.uth.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή <i>Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν</i>	9
Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης <i>Γιώργος Τσιώλης</i>	19
Η προφορική ιστορία ως μέσο για την κατανόηση της «μεγάλης εικόνας» μιας εποχής: προσεγγίσεις της μεταπολεμικής κοινωνικής κινητικότητας <i>Δήμητρα Λαμπροπούλου</i>	27
Η έννοια της μαρτυρίας ως τεκμηρίωση της αξιοπιστίας των αιτούντων άσυλο και η θεραπευτική πρακτική των ιστοριών ζωής για τους πρόσφυγες <i>Ευτυχία Βουτυρά</i>	41
Ο Λόγος των ιστορικών αρχείων και ο Λόγος των ιστορικών υποκειμένων <i>Τασούλα Βερβενιώτη</i>	49
Από την προφορική παράδοση στις προφορικές αφηγήσεις: Ο δημιουργικός διάλογος της λαογραφίας με την προφορική ιστορία <i>Παρασκευάς Ποτηρόπουλος</i>	59
Η προφορική ιστορία ως επικοινωνιακή πράξη: μνήμη και διαγενεακή μετάδοση <i>Ποθητή Χαντζαρούλα</i>	73
Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα: τάσεις, θεματικές και προσεγγίσεις. Ένας βιβλιογραφικός οδηγός <i>Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν & Αντώνης Αντωνίου</i>	83
Οι συγγραφείς του τόμου	117
Abstracts	121

Τυπογραφικές διορθώσεις: Ίρια Γραμμένου, Σωκράτης Παπάζογλου

Σελιδοποίηση: Σωκράτης Παπάζογλου

Φωτογραφία εξωφύλλου: Aaron Burden, «Εύλινη γέφυρα στο Ντιτρόιτ, ΗΠΑ»

Μακέτα εξωφύλλου: Ίρια Γραμμένου

ISBN: 978-618-81028-3-5

Βόλος, 2023

Εισαγωγή

Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν

Το ανά χείρας βιβλίο περιλαμβάνει κείμενα που παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στην επιτυχημένη διαδικτυακή εκδήλωση που οργάνωσε η Ένωση Προφορικής Ιστορίας (ΕΠΙ) στις 24 Απριλίου 2021, εν μέσω πανδημίας. Η εκδήλωση είχε μορφή στρογγυλής τράπεζας με θέμα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προφορικής ιστορίας ως ξεχωριστής πηγής γνώσης και τις επιστημολογικές, μεθοδολογικές και δεοντολογικές προκλήσεις με τις οποίες αναμετρώνται όσοι/όσες δημιουργούν και αξιοποιούν αυτού του είδους τις πηγές στις έρευνές τους.¹

Η ιδέα για το θέμα της εκδήλωσης μας ήρθε από το αυξημένο ενδιαφέρον που παρουσιάζεται τον τελευταίο καιρό για την προφορική ιστορία στον δημόσιο χώρο. Πράγματι, τα τελευταία 10-15 χρόνια η προφορική ιστορία απέκτησε σημαντική δημόσια αναγνώριση: μέσα από επιμορφωτικά σεμινάρια, συνέδρια, εκπαιδευτικές δράσεις και δημόσιες εκδηλώσεις το ευρύτερο κοινό εξοικειώθηκε με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας και με τη σημασία που έχει η προφορική μνήμη για την ιστορική και κοινωνική γνώση. Αυτή η αναγνώριση οφείλεται και στη σημαντική δουλειά που έκαναν τόσο η ΕΠΙ όσο και οι πολλές ομάδες προφορικής ιστορίας ανά την Ελλάδα, με σεμινάρια, δημοσιεύσεις και εκδηλώσεις. Οφείλεται επίσης στην εισαγωγή της προφορικής ιστορίας σαν αυτοτελές γνωστικό αντικείμενο σε πανεπιστημιακά μαθήματα – προσφάτως και στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Δημόσια Ιστορία» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Αξιοσημείωτος είναι και ο σημαντικός πλέον όγκος επιστημονικών μελετών που βασίζονται κυρίως στην ανάλυση προφορικών μαρτυριών, όπως τεκμηριώνεται και από τον βιβλιογραφικό οδηγό που παρατίθεται στο τέλος του τόμου.

Ταυτόχρονα, όμως, η ίδια η δημοτικότητα της μεθόδου έχει προκαλέσει δύο διαφορετικές τάσεις οι οποίες μας προβληματίζουν. Διαπιστώνουμε αφενός μια αμφισβήτηση της αξιοπιστίας της προφορικής μαρτυρίας εκ μέρους ορισμένων ιστορικών,² οι

1. Το βίντεο της στρογγυλής τράπεζας είναι προσβάσιμο [εδώ](#). Στο [κανάλι youtube](#) της ΕΠΙ οι αναγνώστες μπορούν να βρουν και άλλες ενδιαφέρουσες διαδικτυακές εκδηλώσεις μας.

2. Για τη δυσπιστία με την οποία αντιμετωπίστηκε από ορισμένους ιστορικούς το ενδια-

οποίοι βλέπουν την προφορική ιστορία σαν απειλή για τη θετικιστική παράδοση μιας ιστοριογραφίας των μεγάλων αφηγημάτων και των γραπτών και μόνο πηγών. Και αφετέρου, με τη συνθηματική συχνά επίκληση μιας «ιστορίας από τα κάτω» ή της ιστοτιμίας όλων των «ανθρώπινων ιστοριών»,³ βλέπουμε να ελλοχεύει μια φετιχοποίηση της προφορικής μαρτυρίας ως «αδιαμεσολάβητης» και «αυθεντικής» φωνής του παρελθόντος. Στο πλαίσιο αυτό, όπως υποστηρίζει η Δήμητρα Λαμπροπούλου στον τόμο αυτό, «οι προφορικές μαρτυρίες χρησιμοποιούνται ως μετωνυμία της ιστορικής εμπειρίας εν γένει και η υποκειμενική τους διάσταση αποκόπτεται από το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της».

Απαντήσεις και στις δύο στάσεις δόθηκαν από νωρίς στα γραπτά των Paul Thompson (2002), Luisa Passerini (1979) και Gabriele Rosenthal (1995), μεταξύ άλλων. Από τη δεκαετία του 1980 κι έπειτα, οι ερευνητές της προφορικής ιστορίας άνοιξαν νέους δρόμους στην ερμηνεία της ανθρώπινης εμπειρίας, εμμένοντας στις ιδιαιτερότητες των προφορικών πηγών και αναδεικνύοντας τη μοναδική αξία τους (Portelli 2020). Επομένως, η συζήτηση που γίνεται σήμερα για την προφορική ιστορία δεν είναι καινούργια: έχει πίσω της μια αξιοσέβαστη ιστορία που οφείλουμε να λάβουμε υπόψη.

Ωστόσο, το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο επανέρχονται αυτές οι προβληματικές προσεγγίσεις στην Ελλάδα του 21ου αιώνα είναι πολύ διαφορετικό. Σε τι οφείλεται αυτή η επιστροφή; Είναι ένα θέμα που δεν έχει συζητηθεί ακόμα, αλλά αξίζει την προσοχή μας. Προκαταρκτικά, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε κάποιους παράγοντες που μπορούν να μας βοηθήσουν στην κατανόηση αυτού του φαινομένου. Ένας από αυτούς έχει να κάνει με τον εκδημοκρατισμό της ενασχόλησης με την ιστορία – φαινόμενο που το 1970 ήταν ζητούμενο, αλλά σήμερα είναι γεγονός. Αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, από την αξιολογή δουλειά των ομάδων προφορικής ιστορίας, αλλά και σχολικών ερευνητικών προγραμμάτων, όχι μόνο στην καταγραφή και τεκμηρίωση βιωμένων εμπειριών του παρελθόντος αλλά και στην ερμηνεία τους και την παρουσίασή τους σε ένα ευρύτερο κοινό.⁴

Ο εκδημοκρατισμός και ο «εξανθρωπισμός» της ιστορίας (Πασσερίνι 1998) που

φέρουν για την προφορική ιστορία στα πρώτα συνέδρια για την Κατοχή και τον Εμφύλιο, βλ. Λιάκος 2015. Πιο πρόσφατα, η κριτική στάση απέναντι στην αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών εκφράστηκε μέσα από τη δημόσια συζήτηση για το πρόγραμμα «Μνήμες της Κατοχής στην Ελλάδα». Βλ. σχετικά Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν & Γιάννος Θανασέκος 2021, Λιάκος 2021.

3. Όπως, για παράδειγμα, στο εναρκτήριο κάλεσμα του χρηματοδοτούμενου από το Ίδρυμα Σταύρου Νιάρχου προγράμματος Istorima «Γίνε μια ιστορία: Istorima».

4. Για ένα μικρό δείγμα βλ. [εδώ](#) (δράσεις Ομάδων Προφορικής Ιστορίας) και [εδώ](#) (Μαθητικό Συνέδριο 2019).

έφερε η ενασχόληση με την προφορική ιστορία είναι αναμφίβολα κέρδος για την κοινωνία, γιατί ενθαρρύνει «μη ειδικούς» να δημιουργούν οι ίδιοι, να αναζητούν και να συγκρίνουν μεταξύ τους ιστορικές πηγές, πολλές από τις οποίες είναι πλέον διαθέσιμες με ένα κλικ. Με αυτόν τον τρόπο εκπαιδεύονται να αντιμετωπίζουν τις ιστορικές πηγές με κριτικό και ανοιχτό πνεύμα, ένα από τα βασικά εργαλεία του ιστορικού και του κοινωνικού επιστήμονα που συχνά λείπει από τη σχολική εκπαίδευση. Ο πολλαπλασιασμός των «μη ειδικών» ιστορικών μπορεί όμως, όπως γράψαμε παραπάνω, να λειτουργήσει αποσταθεροποιητικά σε ορισμένους ιστορικούς οι οποίοι γαλουχήθηκαν με τους κανόνες της αρχαιακής μεθόδου. Η ενασχόληση των πολλών με την προφορική ιστορία μπορεί επίσης να «ξεβλεψει» όσους αναζητούν ασφάλεια στα μεγάλα και μονοδιάστατα αφηγήματα: οι προφορικές μαρτυρίες μάς επιφυλάσσουν συχνά εκπλήξεις που ενδέχεται να ανατρέπουν τις καθιερωμένες ερμηνείες ιστορικών και κοινωνικών φαινομένων.

Αν και οι φόβοι αυτοί υπήρχαν ήδη και σε προηγούμενες δεκαετίες, όπως υπήρχε και η ανάγκη πολλών ιστορικών να υπερασπιστούν το επάγγελμά τους με τους κανόνες που διαμορφώθηκαν τον 19ο αιώνα (Thompson 2002: 86-88), η σημερινή ανησυχία ακαδημαϊκών ιστορικών για την άτακτη εξάπλωση ιστορικών ερμηνειών από μη ειδικούς δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητη. Έχει να κάνει με την πληθωρική διάδοση ατεκμηρίωτων ιστορικών αφηγημάτων στο διαδίκτυο, την αναπαραγωγή ψευδών ειδήσεων (*fake news*) γύρω από αυτά και την πολιτική εργαλειοποίησή τους. Η μόνη άμυνα που έχουμε απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο, «ειδικοί» η μη, είναι να κάνουμε σωστά τη δουλειά μας, με τα κριτήρια των επιστημών που υπηρετούμε (Thompson 2002: 157-216, Passerini 2019). Εξ ου και η ανάγκη αγαστής συνεργασίας ανάμεσα σε ακαδημαϊκούς και μη ερευνητές προφορικής ιστορίας.

Η νέα ψηφιακή κουλτούρα είναι επίσης ένας παράγοντας που μπορεί να εξηγήσει εν μέρει τις νέες μορφές που λαμβάνει σήμερα η «φετιχοποίηση της προφορικής μαρτυρίας» για την οποία μίλησα παραπάνω. Η τρέχουσα πολιτική συγκυρία είναι πολύ διαφορετική από εκείνη της «κουλτούρας της αμφισβήτησης» των μεταπολεμικών κοινωνικών κινημάτων διαμαρτυρίας που είχε υπόψη η Λουίζα Πασσερίνι (1979) όταν επισήμανε τους κινδύνους «αβασάνιστου λαϊκισμού» στην ερμηνεία των φωνών των αποκάτω ως μιας «αδιαμεσολάβητης» και «αυθεντικής» πηγής. Σήμερα ο κατακλυσμός του διαδικτύου από προσωπικές ιστορίες και η επιτυχία προγραμμάτων ψηφιακών αυτοβιογραφικών αφηγήσεων (*storytelling*)⁵ έχει να κάνει πολύ περισ-

5. Πολύ διαφωτιστική από την άποψη αυτή είναι η εξαιρετική ανάλυση του αμερικάνικου Storycorps από τον Alexander Freund (2015).

σότερο με τις νέες τεχνολογίες του εαυτού, την «κουλτούρα της εξομολόγησης», τον ακραίο εγωκεντρισμό και την αποδόμηση των συλλογικών αναφορών που προώθησε ο νεοφιλελευθερισμός. Είναι θέμα που έχω αναλύσει εκτενέστερα αλλού και δεν θα επαναλάβω εδώ ολόκληρο το σκεπτικό εκείνο.⁶ Αυτό όμως που είναι χρήσιμο να τονίσουμε εδώ, είναι ότι παρά τις διαφορές ανάμεσα στις δύο ιστορικές περιόδους, εξακολουθεί και σήμερα να είναι κοινή παραδοχή των ερευνητών προφορικής ιστορίας ότι οι προφορικές μαρτυρίες «δεν μιλάνε από μόνες τους» ή –να το πούμε με πιο πρακτικούς όρους– δεν αρκεί ένα παράθεμα από συνέντευξη για να αρχίσει να «μιλάει». Και επομένως δεν είναι απλή υπόθεση «να δώσουμε φωνή σε αυτούς που δεν είχαν». Ίσως κι αυτό να είναι μια αυταπάτη ή να κρύβει μια παλιά θετικιστική αντίληψη, όπως υποστηρίζει η Πασσερίνι (2019). Βέβαια, κάθε προφορική μαρτυρία έχει μια ξεχωριστή αξία ως ιστορική πηγή. Όμως, για να αρχίσει να μιλάει, πρέπει να πλαισιωθεί και από άλλα στοιχεία, απαραίτητα για την ερμηνεία της: κάποια βιογραφικά στοιχεία του αφηγητή ή της αφηγήτριας, η συγκυρία μέσα στην οποία έλαβε μέρος η συνέντευξη, καθώς και άλλες πληροφορίες για τις συνθήκες παραγωγής του τεκμηρίου.

Είναι φανερό ότι όλα αυτά τα παλιά και νέα ερωτήματα έχουν δημιουργήσει μια σύγχυση, μαζί με αρκετές απορίες στο ευρύτερο κοινό για το «τι είναι και τι θέλει η προφορική ιστορία». Για αυτό το λόγο, σχεδιάζοντας τη στρογγυλή τράπεζα αυτή, σκεφτήκαμε να ανοίξουμε τη συζήτηση γύρω από μερικά από τα κεντρικά ερωτήματα που θέτει η ενασχόληση με την προφορική ιστορία και τη βιογραφική προσέγγιση: τι είδους γνώση παράγει η προφορική μαρτυρία και ποια είναι η σχέση ανάμεσα στην εμπειρία, το βίωμα, τη μνήμη και την αφήγηση. Πιο συγκεκριμένα, καλέσαμε τους συνομιλητές μας να σχολιάσουν κάποια από τα παρακάτω ερωτήματα, συνδέοντάς τα, ει δυνατόν, με παραδείγματα από τη δουλειά τους:

- Πώς μπορούμε να θεωρήσουμε τις προφορικές αφηγήσεις πέραν του δίπολου «αντικειμενικό - υποκειμενικό»;
 - Οι προφορικές πηγές μιλάνε από μόνες τους;
 - Ποια η σχέση της ατομικής με την κοινωνική μνήμη;
 - Η επιλεκτικότητα και η μεταβλητότητα της μνήμης είναι πρόβλημα ή ευκαιρία;
 - Πρέπει να δώσουμε προτεραιότητα στην ιστορική ανασύνθεση συμβάντων ή στη μελέτη της μνήμης των αφηγητών;
- Κατά πόσο επηρεάζεται η αφήγηση στη διάρκεια της συνέντευξης από την

6. Βλ. Βαν Μπούσχοτεν 2021. Τέτοια ζητήματα τέθηκαν και στην ημερίδα της ΕΠΙ για την προφορική ιστορία στην ψηφιακή εποχή (για το βίντεο πατήστε [εδώ](#)).

ιστορική συγκυρία, το πολιτισμικό πλαίσιο, τη διυποκειμενική σχέση αφηγητών και ερευνητών;

Στην πορεία της συζήτησης προέκυψαν και άλλα ενδιαφέροντα ερωτήματα, όπως η χρονικότητα των συνεντεύξεων (πότε μας μιλάνε οι αφηγητές, σε ποιες ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες; και πότε σιωπούν;), ζητήματα συνδιαχείρισης της συνέντευξης και της ερμηνείας της (σε ποιον ανήκει η ιστορία;), πολιτικές διαστάσεις της δημόσιας ιστορίας, η αφήγηση ως επικοινωνιακή πράξη και ως ερμηνεία, καθώς και άλλα μεθοδολογικά ζητήματα που συσχετίζονται με τα ψηφιακά περιβάλλοντα.

Στη στρογγυλή τράπεζα συμμετείχαν ως συνομιλητές συνάδελφοι και συναδέλφισσες που έχουν αναμετρηθεί εδώ και δεκαετίες με τις προκλήσεις που θέτει η προφορική αφήγηση. Το πάνελ εξέφραζε επίσης τη διεπιστημονικότητα που χαρακτηρίζει την προφορική ιστορία, συμπεριλαμβάνοντας τρεις ιστορικούς, δύο ανθρωπολόγους, έναν κοινωνιολόγο και έναν λαογράφο. Στο τέλος του τόμου θα βρείτε περιλήψεις των ομιλιών τους στα αγγλικά, καθώς και στοιχεία για το επιστημονικό και ερευνητικό τους προφίλ. Κλείνοντας την εισαγωγή, θα αναφερθώ εδώ εν συντομία στη συμβολή της καθεμιάς και του καθενός στο πλαίσιο της συζήτησης, στην ειδική οπτική γωνία της συνεισφοράς τους με βάση την ερευνητική τους εμπειρία και τον τρόπο με τον οποίο τα επί μέρους κείμενα συνομιλούν μεταξύ τους.

Ο **Γιώργος Τσιώλης**, καθηγητής κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και πρωτοπόρος ερευνητής της βιογραφικής προσέγγισης με ειδίκευση σε ζητήματα μεθοδολογίας, εξήγησε πώς τίθεται στο δικό του επιστημονικό πεδίο η ανάγκη υπέρβασης του αυστηρού διαχωρισμού του «αντικειμενικού» συμβάντος, της βίωσής του και της αφηγηματικής του απόδοσης. Υποστήριξε επίσης ότι είναι ανάγκη να προχωρήσουμε πιο πέρα από την ανάδειξη αποσιωπημένων φωνών και τη διάσωση πτυχών της κοινωνικής μνήμης, για να μελετήσουμε πώς εγγράφονται οι ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές στις ατομικές βιογραφίες.

Η **Δήμητρα Λαμπροπούλου**, επίκουρη καθηγήτρια νεότερης ελληνικής ιστορίας στο ΕΚΠΑ, ειδικευμένη στην ιστορία της εργασίας στη μεταπολεμική περίοδο, εστίασε με τη σειρά της στη συμβολή της προφορικής ιστορίας στη μελέτη των μεγάλων και δομικών κοινωνικών μεταβολών. Χρησιμοποιώντας σαν παραδείγματα τις περιπτώσεις των οικοδόμων εσωτερικών μεταναστών (Λαμπροπούλου 2009) και των μαθητών νυχτερινών σχολείων στη μεταπολεμική Αθήνα, δείχνει πως οι ατομικές και διαγενεακές βιογραφικές τροχιές, που προκύπτουν από τις ιστορίες ζωής, αποτελούν ένα προνομιακό εργαλείο για τη μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας. Κι αυτό συμ-

βαίνει γιατί μας επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε από μια μοναδική οπτική γωνία το αποτύπωμα «της μεγάλης εικόνας» των ιστορικών διαδικασιών στο επίπεδο της διαχείρισης της υποκειμενικότητας (κίνητρα, συναισθήματα, σχέσεις). Υποστηρίζει επίσης ότι οι ιστορίες ζωής μάς επιτρέπουν να συνδέσουμε στην ερμηνεία μας διαφορετικές σφαίρες ζωής, όπως π.χ. η εργασία, η οικογένεια και η εκπαίδευση, που είναι φαινomenικά ασύνδετες μεταξύ τους.

Η **Έφη Βουτυρά**, κοινωνική ανθρωπολόγος, ομότιμη καθηγήτρια στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, ειδικεύεται στην Ανθρωπολογία της Προσφυγιάς. Το κείμενό της μας μεταφέρει σε ένα πεδίο –το πεδίο των διαδικασιών χορήγησης ασύλου– όπου η αφήγηση μιας βιογραφίας μπορεί να αποδειχτεί ζήτημα ζωής ή θανάτου. Παρόλο που η συνέντευξη ενός αιτούντα άσυλο είναι προφανώς κάτι το πολύ διαφορετικό από μια συνέντευξη προφορικής ιστορίας (π.χ. όσον αφορά τις σχέσεις εξουσίας, την απαίτηση τεκμηρίωσης, τη δεοντολογία και το ζήτημα της μετάφρασης), η μεταφορά της συζήτησης για την αφήγηση ζωής σ' αυτό το πεδίο μάς δίνει πολύτιμες ευκαιρίες να σκεφτούμε αλλιώς και τα «δικά μας». Για παράδειγμα, μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε ότι και οι δικοί μας αφηγητές –και εμείς οι ίδιοι!– μπορούν να έχουν πολλαπλές βιογραφίες ή να ενσωματώνουν βιογραφίες άλλων ανθρώπων στη δική τους, άρα τίθενται νέα ερωτήματα σχετικά με την αυθεντικότητα και τα κριτήρια της αξιοπιστίας. Η διάκριση στη διαδικασία ασύλου ανάμεσα στο βιωμένο και το ειπωμένο –βασικό εργαλείο και στην ανάλυση βιογραφικών αφηγηματικών συνεντεύξεων (Rosenthal 1995)– συνδέεται απόλυτα με την απαίτηση της τεκμηρίωσης ώστε να αποδειχθεί ότι ο αιτών άσυλο δικαιολογημένα φοβάται τη δίωξή του στη χώρα προέλευσης. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, το βιωμένο πρέπει να ταυτίζεται με το ειπωμένο, και από την ταύτιση αυτή εξαρτάται και η ίδια η ζωή του αιτούντα άσυλο. Η Βουτυρά μας εισάγει και σε μια άλλη θεματική που επίσης ακουμπάει στις πρακτικές της προφορικής ιστορίας: η ενδεχόμενη θεραπευτική λειτουργία των αφηγήσεων ζωής για άτομα που έχουν περάσει από τραυματικές εμπειρίες.

Η **Τασούλα Βερβενιώτη** είναι ιστορικός που ειδικεύεται στη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας της δεκαετίας του 1940. Το κείμενό της μας μεταφέρει στον κορμό της δουλειάς του ιστορικού, που αφορά την αξιολόγηση και αξιοποίηση πηγών διαφορετικής προέλευσης και τη σχέση μεταξύ μνήμης και ιστορίας. Εστιάζοντας στη μακροχρόνια έρευνά της για τους άμαχους του εμφυλίου (Βερβενιώτη 2021) και με παραδείγματα από την εθνογραφική της έρευνα στο χωριό Καταφύγι, στην καρδιά των

Αγράφων, μας δείχνει πως οι αρχειακές και προφορικές πηγές αλληλοφωτίζονται και ότι ακόμα και όταν οι αφηγήσεις των αρχείων και εκείνες των ανθρώπων συμπίπτουν, οι προφορικές πηγές δίνουν πάντα κάτι το επιπλέον, που δεν υπάρχει στις αρχειακές πηγές: το πολιτισμικό, κοινωνικό και οικογενειακό πλαίσιο. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα, η προφορική μαρτυρία αποκαλύπτει τα κίνητρα των κατοίκων που επέλεξαν να μείνουν στο χωριό, ενώ το χωριό είχε εκκενωθεί βιαίως από τον στρατό.

Ο **Πάρις Ποτηρόπουλος**, κύριος ερευνητής στο Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, στο κείμενό του σκιαγραφεί τη μακρόχρονη πορεία που έφερε την ελληνική λαογραφία των αρχών του 20ού αιώνα σε δημιουργικό διάλογο με την προφορική ιστορία. Παρόλο που η προφορικότητα αποτελούσε εξαρχής βασικό στοιχείο των λαογραφικών ερευνών, η θεώρηση στοιχείων της προφορικής παράδοσης ως μνημείων του λόγου που αποδεικνύουν τη συνέχεια με την αρχαιότητα την οδήγησαν σε αδιαφορία για τον λαϊκό πολιτισμό του παρόντος, για τη σύγχρονη ιστορία και για τον προφορικό λόγο ως ζωντανή επικοινωνία. Το κείμενο εξετάζει στη συνέχεια πώς μέσα από κριτικούς αναστοχασμούς στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, με πρωτοπόρο την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, η λαογραφία άλλαξε πορεία και επαναπροσδιόρισε το αντικείμενό της. Στράφηκε πλέον στη μελέτη του «ζωντανού λαού», της ατομικής και συλλογικής μνήμης, των αφηγήσεων ζωής. Η συνομιλία με την προφορική ιστορία έπαιξε βασικό ρόλο στη διαδικασία αυτή, η οποία συνέβαλε επίσης στη μετατόπιση από την περιγραφή του λαϊκού πολιτισμού στην ερμηνεία του. Στη διαδικασία αυτή μπήκαν στο τραπέζι των λαογράφων πολλά από τα μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα που απασχολούν και τους ερευνητές προφορικής ιστορίας, όπως το θέμα της αξιοπιστίας, οι διυποκειμενικές σχέσεις στη διάρκεια της συνέντευξης και η συνδιαχείριση της συνέντευξης και της ερμηνείας της μεταξύ ερευνητών και αφηγητών.

Η **Ποθητή Χαντζαρούλα**, αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορικής Ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, έχει ασχοληθεί με τη μελέτη της μνήμης των εργασιακών σχέσεων, ενώ τα τελευταία χρόνια μελετάει την προφορική μνήμη των παιδιών επιζώντων του Ολοκαυτώματος (Χαντζαρούλα 2023). Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιεί παραδείγματα από την έρευνα αυτή, για να προσεγγίσει την προφορική ιστορία ως επικοινωνιακή πράξη που συνδέει τις γενιές μεταξύ τους. Θέτει το ερώτημα αν μπορούμε να γράψουμε μια ιστορία της παιδικής ηλικίας όταν οι μόνες πηγές μας είναι η μνήμη των υποκειμένων. Και το ερώτημα αυτό αποκτάει ακόμα μεγαλύτερη σημασία όταν το θέτουμε στο πλαίσιο μιας νέας αντίληψης του χρόνου στην παρούσα φάση

του καπιταλισμού που οδηγεί στη σύγκρουση μεταξύ των γενεών και στην ιστορική αμνησία. Μπορεί άραγε η προφορική ιστορία να αποτελέσει αντίδοτο και να συμβάλει στη λειτουργία της μνήμης ως συνδετικού κρίκου μεταξύ των γενεών, ακόμα και όταν η γενιά των θυμάτων του Ολοκαυτώματος δεν μπόρεσε να επιτελέσει αυτό το ρόλο; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι τελικά θετική: οι αφηγήσεις ζωής των παιδιών που επέζησαν και επέστρεψαν στην Ελλάδα χωρίς τους γονείς τους δείχνουν ότι το ιστορικό τραύμα συνδέει μεταξύ τους τις γενιές. Η μετάδοση οικογενειακών ιστοριών στις επερχόμενες γενιές λειτουργεί ως αντίδοτο στη λήθη, δημιουργεί θετικούς δεσμούς ταυτότητας στους επιζώντες και συμβάλλει στην επούλωση του τραύματος της απώλειας.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με έναν βιβλιογραφικό οδηγό, μετεξέλιξη κειμένου που γράφτηκε αρχικά στα αγγλικά για αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό, το οποίο πρόκειται να κυκλοφορήσει το 2024 από τον εκδοτικό οίκο Routledge με τίτλο *History and Historiography in Greece: Recent Trends* και επιμέλεια του Νίκου Χριστοφή. Η νέα και εμπλουτισμένη μορφή του κειμένου, χωρίς να φιλοδοξεί να παρουσιάσει μια εξαντλητική εικόνα της σχετικής με την προφορική ιστορία βιβλιογραφικής παραγωγής, σκιαγραφεί τις κύριες τάσεις που χαρακτηρίζουν την έρευνα προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα, και τη συμβολή της στην ιστοριογραφία της σύγχρονης Ελλάδας. Θεωρούμε ότι αποτελεί ένα χρήσιμο συμπλήρωμα των κειμένων αυτού του τόμου που μπορεί να αξιοποιηθεί και ως διδακτικό εργαλείο και έργο αναφοράς για φοιτητές και υποψήφιους διδάκτορες.

Βιβλιογραφία

- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. 2021. «Φωνές από τα κάτω: Εισαγωγή». Στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, Βασίλης Δαλκαβούκης & Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι-αρχαία. Φωνές, εικόνες και τόποι*. E-book: [Ένωση Προφορικής Ιστορίας](#), 31-44.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη & Γιάννος Θανασέκος. 2021. «Μνήμες Κατοχής και οι ελληνικές διεκδικήσεις αποζημιώσεων», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 20.03.2021.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. 2021. *Οι άμαχοι του ελληνικού Εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Freund, Alexander. 2015. «Under Storytelling's Spell? Oral History in a Neoliberal Age», *Oral History Review* 42/1: 96-132.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2009. *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα (1950-1967)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λιάκος, Αντώνης. 2015. «Γιατί η προφορική ιστορία». Στο Ειρήνη Νάκου & Ανδρομάχη Γκαζή (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*. Αθήνα: νήσος, 35-42.
- Λιάκος Αντώνης. 2021. «Ακτιβιστές της μνήμης και θεωρίες συνωμοσίας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 20.05.2021.
- Passerini, Luisa. 1979. «Work Ideology and Consensus under Italian Fascism», *History Workshop Journal* 8/1: 82-108.
- Πασσερίνι, Λουίζα. 1998. *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Passerini, Luisa. 2019. «In Conversation with Ron Grele», *Oral History Review* 46/1: 161-166.
- Portelli, Alessandro. 2020. *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική. Ομιλία, γραφή και ανάμνηση*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Rosenthal, G. 1995. *Erlebte und Erzählte Lebensgeschichte*. Φρανκφούρτη / Νέα Υόρκη: Campus.
- Thompson, Paul. 2002. *Οι φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2023. *Τα παιδιά θυμούνται το Ολοκαύτωμα. Μαρτυρία, ιστοριογραφία, μνήμη*. Αθήνα: Πλέθρον.

Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης

Γιώργος Τσιώλης

Στο ανά χείρας κείμενο πραγματεύομαι τα παρακάτω δύο ερωτήματα: Μπορούν οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις που παράγονται στο πλαίσιο αφηγηματικών συνεντεύξεων¹ να αποτελέσουν πηγή επιστημονικής γνώσης; Και αν ναι, σε τι είδους ερευνητικά ερωτήματα μπορούμε να απαντήσουμε μέσα από τη μεθοδική ανάλυση και την επεξεργασία τους;

Θα υποστηρίξω πως οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις και οι εξιστορημένες ιστορίες ζωής είναι πολύτιμο υλικό για την κοινωνική έρευνα. Θα πρέπει, όμως, να τις κατανοούμε, όχι μονοσήμαντα αλλά ως σύνθετες κατασκευές και να έχουμε κατά νου τα πολλαπλά επίπεδα στα οποία παραπέμπουν. Ως προς το δεύτερο ερώτημα θα διατυπώσω τη θέση πως η βιογραφική αφηγηματική προσέγγιση ενδείκνυται για τη μελέτη των τρόπων με τους οποίους οι κοινωνικοί δρώντες προσοικειώνονται τις κοινωνικές μεταβολές, όπως αυτές διαθλώνται μέσα από την κοινωνικά και ιστορικά συγκροτημένη υποκειμενικότητά τους.²

Θα ξεκινήσω, όμως, ελέγχοντας την αντίθετη θέση: εκείνη που αντιμετωπίζει τις προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις με καχυποψία και υποστηρίζει πως μια αφήγηση που παράγεται στο παρόν δεν μπορεί να μας πει τίποτε αξιόπιστο για το παρελθόν. Αμφισβητείται, ειδικότερα, η δυνατότητα των αφηγήσεων να παράσχουν γνωστική πρόσβαση στη διαδρομή του βίου ή στη βιωμένη ζωή, δηλαδή στους βιογραφικούς σταθμούς και τα γεγονότα «όπως πραγματικά συνέβησαν» ή «όπως βιώθηκαν» από τον φορέα της βιογραφίας.

1. Η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη είναι ένα είδος ανοικτής (μη δομημένης) συνέντευξης, κατά την οποία ο/η ερωτώμενος/η καλείται απροσχεδίαστα να αφηγηθεί την ιστορία της ζωής του/της συνολικά ή μια περίοδό της, ανακαλώντας στη μνήμη του/της προσωπικές εμπειρίες και βιώματα, γεγονότα στα οποία ο/η ίδιος/α είχε προσωπική ανάμειξη. Κατά τη βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη ο/η ερωτώμενος/η καλείται να ενεργοποιήσει ως κύριο τρόπο παρουσίασης την αφήγηση. Σχετικά με τη βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη, βλ. μεταξύ άλλων Schütze (1983)· Rosenthal (2018)· Τσιώλης (2006)· Τσιώλης (2014).

2. Βλ. σχετικά Τσιώλης (2006).

Όσοι ξεκινούν από μια τέτοια θέση καχυποψίας αντιπροτείνουν συνήθως δύο εκδοχές, οι οποίες όπως εύστοχα έχει επισημάνει η Gabriele Rosenthal (1995) είναι προβληματικές, στον βαθμό που αναπαράγουν τον δυϊσμό «αντικειμενικού - υποκειμενικού» προς διαφορετική κάθε φορά κατεύθυνση. Τις εκδοχές αυτές θα συζητήσουμε στη συνέχεια.

Στην πρώτη εκδοχή οι βιογραφικές αφηγήσεις θεωρείται πως μπορούν μεν να λειτουργήσουν ως «πληροφοριακοί πόροι» για «αυτά που πραγματικά συνέβησαν», αρκεί ο ερευνητής να διαχωρίσει το «πραγματικό» από το «επινοημένο», να αποκαθάρει την αφήγηση από κάθε υποκειμενικό ή διαστρεβλωτικό στοιχείο. Ειδικότερα, ο ερευνητής για να μπορέσει να «διαβάσει» στο κείμενο την εκτός του κειμένου πραγματικότητα («το τι συνέβη πραγματικά») θα πρέπει να αποκαθάρει τη βιωμένη πραγματικότητα από κάθε υποκειμενικό στοιχείο (τρόπους πρόσληψης και νοηματοδότησης) και να την αποδώσει στην «αντικειμενική» της διάσταση. Θα πρέπει, επίσης, να αναμετρηθεί με τη θεωρούμενη ως «διαστρεβλωτική» επενέργεια της μνήμης αλλά και με τις μορφοποιήσεις που επιβάλλει η ίδια η αφήγηση στα γεγονότα, ως φόρμα και ως διαδικασία. Για να άρει όλους αυτούς τους «διαστρεβλωτικούς» παράγοντες ο ερευνητής θα πρέπει, αφενός, να προβεί στην παραγωγή διαφορετικών αφηγήσεων από πολλούς πληροφορητές. Ο μεγάλος αριθμός αφηγήσεων θα άρει τη μεροληψία της καθεμίας χωριστά. Θα πρέπει, αφετέρου, να προσφύγει και σε άλλες πηγές δεδομένων (τεκμήρια, αρχαιακό υλικό, ιστορικές καταγραφές, γραπτές μαρτυρίες) για να αυξήσει την αξιοπιστία των ευρημάτων του. Προτείνεται, δηλαδή, ένα είδος «τριγωνισμού (triangulation) πηγών» (Denzin 1978) με σκοπό την αύξηση της εγκυρότητας της έρευνας.

Χωρίς να αμφισβητώ την ανάγκη ιστορικής και εθνογραφικής πλαισίωσης μιας βιογραφικής έρευνας³ καθώς και τον πλούτο που μπορεί να προσφέρει η εξέταση διαφορετικών τύπων δεδομένων, διατηρώ σοβαρές επιφυλάξεις απέναντι σε κάθε προσπάθεια διαχωρισμού του «αντικειμενικού» συμβάντος, της βίωσής του και της αφηγηματικής του απόδοσης. Ένας τέτοιος διαχωρισμός είναι ιδιαίτερα προβληματικός, διότι υπονοεί τη δυνατότητα άμεσης και αδιαμεσολάβητης γνωστικής πρόσβασης στο «καθαρό συμβάν» στα γεγονότα δηλαδή «όπως πραγματικά συνέβησαν», χωρίς να υπεισέρχονται οι οπτικές, οι τοποθετήσεις, οι ερμηνείες στην απόδοσή τους. Συναντάμε εδώ, έστω και με άλλους όρους, τη θετικιστικού τύπου διάκριση μεταξύ

3. Για τη σχέση της βιογραφικής έρευνας με την εθνογραφία, βλ. Dausien & Kelle (2005).

παρατηρησιακών και θεωρητικών όρων.⁴ Η διάκριση αυτή εδράζεται σε μια εμπειριστική και γνωσιοθεωρητικά παρωχημένη φιλοσοφία της γλώσσας, η οποία πρεσβεύει ότι τα νοήματα των λέξεων ή των προτάσεων εξηγούνται από τη σχέση τους προς τα πράγματα που υπάρχουν στον κόσμο και ότι δεν πρέπει να συγχέουμε την περιγραφική με την αξιολογική ή και την επιτελεστική λειτουργία της γλώσσας. Η παραπάνω θεώρηση δεν λαμβάνει, δηλαδή, υπόψη της πως κάθε περιγραφή ή καταγραφή γεγονότων (είτε είναι προφορική είτε γραπτή, είτε προκύπτει από ένα θεσμικό κείμενο είτε από μια προφορική μαρτυρία) εμπεριέχει τα στοιχεία της επιλεκτικότητας και της μερικότητας· είναι δε «εντοπισμένη» (situated) και «έμφορτη θεωρίας» (theory-laden): δηλαδή, ο παρατηρητής προσεγγίζει τα πράγματα πάντοτε μέσα από μια συγκεκριμένη τοποθέτηση και θεωρητική οπτική (θεωρητικές προκατανοήσεις). Ο παρατηρητής, συνεπώς, δεν λειτουργεί ως ένας ουδέτερος και πανόπτης καταγραφέας. Η ως άνω θεώρηση είναι προβληματική και για έναν ακόμη λόγο: ασπάζεται την άποψη ότι υπάρχει ένα εκ των προτέρων διαμορφωμένο βίωμα, το οποίο η αφήγηση έρχεται εκ των υστέρων να αποδώσει. Δεν συμμερίζεται, δηλαδή, τη θέση ότι η ανθρώπινη εμπειρία και δράση συγκροτείται ήδη εξ αρχής αφηγηματικά.⁵

Στη δεύτερη εκδοχή η βέργα λυγίζει από την άλλη πλευρά του δίπολου «αντικειμενικό - υποκειμενικό» και υποστηρίζεται η *ριζική ασυμμετρία μεταξύ αφήγησης και πραγματικότητας*. Υποστηρίζεται, δηλαδή, πως η εξιστορημένη ιστορία ζωής δεν μπορεί να είναι παρά η αναδρομική «υποκειμενική» νοηματοδότηση μιας («αντικειμενικά» εξελισσόμενης) πορείας ζωής, στην οποία όμως δεν μπορούμε να έχουμε πρόσβαση. Κατά συνέπεια, ο ερευνητής θα πρέπει να περιοριστεί στην ερμηνεία αυτών των «αναδρομικών επινοήσεων». Κάθε παραπομπή της αφήγησης στη διαδρομή του βίου ή στη βιωμένη ιστορία ζωής θα πρέπει να αποκλειστεί. Επισημαίνεται, σχετικά, πως στον βαθμό που ο ερευνητής παραβλέπει τη ριζική ασυμμετρία μεταξύ κειμένου και κόσμου και υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ του βίου και της αφήγησης, είτε (κατά τον M. Osterland 1983) «μυθοποιεί τη βιογραφική διαδρομή», συμμετέχοντας σε μια

4. Η διαφοροποίηση των επιστημονικών αποφάνσεων σε δύο διακριτά μεταξύ τους είδη, τις παρατηρησιακές και τις θεωρητικές προτάσεις, βασίζεται στην αυστηρή διάκριση παρατήρησης και θεωρίας. Οι παρατηρησιακές προτάσεις περιγράφουν τα δεδομένα, τα άμεσα αντιληπτά δηλαδή μέσω των αισθητηρίων οργάνων αντικείμενα. Θεμελιώνονται, δε, ανεξάρτητα από τη θεωρία και δεν επηρεάζονται από αλλαγές που επισυμβαίνουν στους θεωρητικούς όρους. Οι θεωρητικές προτάσεις, από την άλλη, έχουν έναν εξηγητικό, θεωρητικό ή υποθετικό χαρακτήρα. Βλ. Schwandt (2000).

5. Για τη σχέση μεταξύ «αφήγησης» και «πραγματικότητας» και τη σχετική συζήτηση στην κοινωνική και ιστορική έρευνα, βλ. Ξηροπαϊδής (1997).

«αναδρομική αυταπάτη»· είτε (κατά τον P. Bourdieu 1986) αποδέχεται τη δημιουργία τεχνητού νοήματος και καθίσταται φυσικός συνένοχος του βιογράφου, ο οποίος γίνεται ιδεολόγος της δικής του ζωής.

Τι θα μπορούσε, με βάση μια τέτοια θεώρηση, να είναι το αντικείμενο της βιογραφικής έρευνας; Προφανώς ούτε η διαδρομή του βίου ούτε τα βιώματα και η βιογραφική επεξεργασία τους. Αντικείμενο της βιογραφικής έρευνας μπορεί να είναι μόνο η βιογραφική επικοινωνία και τα αποτελέσματά της, δηλαδή τα βιογραφικά κείμενα, επισημαίνει ο Nassehi (1994). Ο ερευνητής μπορεί να εστιάσει στο πώς θεματοποιείται η διαδρομή του βίου στο πλαίσιο της βιογραφικής επικοινωνίας και πώς παράγεται με αφηγηματικά μέσα η στιγμιαία έκφραση μιας παροδικής και επισφαλούς ψευδο-συνεκτικότητας του βίου. Παρότι οι βιογραφικές αφηγήσεις δημιουργούνται μέσω παρατηρήσεων που έχουν ως αντικείμενό τους το παρελθόν (τη βιωμένη ιστορία ζωής), παραμένουν πάντοτε νέες παραγωγές ενός τελεστικού παρόντος (Nassehi 1994).

Τη δυνατότητα γνωστικής πρόσβασης σε γεγονότα του βίου ή σε βιώματα μέσω των αφηγήσεων αρνείται και μια νεότερη κατεύθυνση της βιογραφικής έρευνας, που έχει αναπτυχθεί στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία και επιχειρεί να συνδέσει τη βιογραφική προσέγγιση με τη θεωρία και την ανάλυση Λόγου. Σύμφωνα με την κατεύθυνση αυτή, η ανάλυση βιογραφικών αφηγήσεων μπορεί να αποκαλύψει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα υποκειμενοποιούνται, αναλαμβάνοντας μέσω και του αφηγηματικού ενεργήματος τοποθετήσεις σε συγκεκριμένες «θέσεις υποκειμένου» που παράγονται από ηγεμονικούς Λόγους ή αντι-Λόγους.⁶

Παρότι οι θεωρήσεις, στις οποίες μόλις αναφέρθηκα, αμφισβητούν τον πυρήνα του ερευνητικού προτάγματος της ανακατασκευαστικής βιογραφικής έρευνας,⁷ που είναι η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων στην ιστορική τους διάσταση και συγκεκριμένα η εξέταση της γένεσης, της αναπαραγωγής και του μετασχηματισμού τους, είχαν και ευεργετικές συνέπειες, καθώς διέγειραν τον ερευνητικό αυτοαναστοχασμό της βιογραφικής έρευνας. Έτσι, τέθηκαν προς συζήτηση και αναδείχθηκαν με σαφέστερο τρόπο η διαλεκτική σχέση της βίωσης, της μνήμης και της αφήγησης (βλ. Rosenthal 1995), οι διαφορετικές χρονικές προοπτικές που εμπεριέχονται στην αφήγηση (βλ. Rosenthal 2018), η σημασία της οπτικής του παρόντος στην αναπλαισίωση παρελθουσών εμπειριών (Portelli 1991), η επίδραση του διαδραστικού πλαισίου της

6. Για την εφαρμογή μιας τέτοιας ερευνητικής πρότασης, βλ. Bosančić (2014).

7. Για την «ανακατασκευαστική βιογραφική έρευνα», βλ. Rosenthal (2018) και Τσιώλης (2013).

παραγωγής των αφηγήσεων, η σημασία των αφηγηματικών συμβάσεων αλλά και των λογοθετικών πρακτικών και πλαισίων (discourses) με τις οποίες συναρθρώνονται οι αφηγήσεις (βλ. Tuidar 2007· Spies 2010· Schäfer & Völter 2005). Και βεβαίως η λειτουργία της μνήμης ως ενεργητικής διαδικασίας και η σημασία των μνημονικών κοινοτήτων (Halbwachs 1992).

Κατά συνέπεια, όσοι μετέχουν αυτού του διαλόγου γνωρίζουν καλά την πολυπλοκότητα και τη συνθετότητα των παραγόντων που διαμεσολαβούν τους τρόπους μορφοποίησης των βιογραφικών αφηγήσεων και επιχειρούν να τους λάβουν υπόψη κατά την ανάλυσή τους. Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις δεν μπορούν να αξιολογούνται μονοσήμαντα. Είναι πολυφωνικά και πολυτροπικά κείμενα που παραπέμπουν (βλ. και Rosenthal 2018):

(α) στην ίδια τη βιωμένη ιστορία ζωής, ως απόθεμα της διαστρωμάτωσης των βιογραφικών εμπειριών που έχουν αποκτηθεί σε δεδομένα ιστορικοκοινωνικά πλαίσια. Η αφήγηση δεν αντανάκλα αυτές τις εμπειρίες αλλά αντλεί από αυτές. Όπως αναφέρει η Wohlrab-Sahr (2002), η αλληλουχία των παρελθόντων βιογραφικών γεγονότων παίρνει βέβαια τη μορφή ενός κείμενου που παράγεται στο παρόν, οι εξιστορούμενες όμως σε αυτό διαδικασίες και ο τρόπος με τον οποίο το άτομο είχε εμπλακεί σε αυτές έχουν συνεισφέρει στο να προκύψει αυτό το κείμενο έτσι και όχι αλλιώς (τόσο ως προς το περιεχόμενο, όσο και ως προς τη μορφή). Δεν μπορώ εύκολα, για παράδειγμα, κατά την αφηγηματική κατασκευή της βιογραφίας μου να παρακάμψω τις εμπειρίες που σχετίζονται με την κοινωνική μου καταγωγή ως γιου βιομηχανικού εργάτη, με τη μεταναστευτική μου διαδρομή, με την (επιτυχή ή αποτυχημένη) σταδιοδρομία μου στον εκπαιδευτικό θεσμό και την επαγγελματική μου κίνηση.

(β) στις αποκρυσταλλωμένες μορφές της *εξιστορημένης ιστορίας ζωής και σε μοτίβα αυτοπαρουσίασης*, που έχουν παγιωθεί μέσω πρότερων αναστοχαστικών διαδικασιών, επεξεργασιών και αφηγήσεων. Όπως γράφει η Dausien (2000), αν έχω συνηθίσει να αφηγούμαι τη ζωή μου ως μια «ιστορία επιτυχιών», δεν μου είναι εύκολο να θεματοποιήσω εμπειρίες απώλειας, εξάρτησης ή αποτυχίας. Οι έντονες αντιστάσεις που συναντώνται πολύ συχνά στην αφηγηματική θεραπεία είναι μια ένδειξη αυτής της διάστασης.

(γ) στους τρόπους με τους οποίους «αρθρώνεται» η αφήγηση με ηγεμονικούς και αντιηγεμονικούς λόγους και στην ένταξη του αφηγητή σε συγκεκριμένες μνημονικές κοινότητες. Δηλώνεται εδώ πως το άτομο, όταν συγκροτεί αφηγηματικά τη βιογραφία του, αναμετράται με θεσμισμένους αφηγηματικούς κανόνες και σχήματα· με βιο-

γραφικά υποδείγματα: αντλεί δε από λογοθετικά πλαίσια αναφορών και συλλογικές μνήμες.

(δ) Οι αφηγήσεις παραπέμπουν, τέλος, στις συνθήκες και στο πλαίσιο εντός των οποίων ενεργοποιείται η βιογραφική θεματοποίηση του εαυτού. Επισημαίνεται εδώ πως η διαδικασία αφηγηματικής κατασκευής της βιογραφίας, παρότι έχει ως συστατικό της στοιχείο έναν εσωτερικό αυτοστοχαστικό διάλογο, δεν αποτελεί μια ιδιωτική υπόθεση των ατόμων, αλλά έχει τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής πρακτικής.⁸ Το πλαίσιο της αφήγησης, ο χώρος και οι συμβολισμοί του, τα χρονικά περιθώρια, αλλά και η ποιότητα της διάδρασης μεταξύ του αφηγητή και του συνεντευκτή παίζουν σημαντικό ρόλο για τη βιογραφική αφήγηση που θα παραχθεί.

Η κατανόηση των βιογραφικών αφηγήσεων, ως ενός μορφώματος πολλαπλών διαμεσολαβήσεων που παραπέμπει στην αλληλεπίδραση όλων των παραπάνω παραγόντων, θα πρέπει να συνοδεύεται από αντίστοιχα επεξεργασμένες προτάσεις ανάλυσης.⁹ Διευρύνει δε σημαντικά το ερευνητικό βεληνικές της βιογραφικής προσέγγισης. Κατά τη γνώμη μου, δεν είναι πια αρκετό από μόνο του το να υποστηρίζουμε ότι η ερευνητική στόχευση της βιογραφικής προσέγγισης –υποθέτω πως το ίδιο συμβαίνει και με την προφορική ιστορία– περιορίζεται στο να αναδειξει τις «αποσιωπημένες» φωνές ή να «διασώσει τις μνήμες».

Στόχος της αφηγηματικής βιογραφικής έρευνας είναι η διερεύνηση μιας διττής διαδικασίας: από τη μια, των τρόπων με τους οποίους ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές και προσδιοριστικοί παράγοντες «εγγράφονται» και συνδιαμορφώνουν τις ατομικές βιογραφίες και, από την άλλη, των τρόπων με τους οποίους τα άτομα επιχειρούν να διαχειριστούν υλικά και συμβολικά τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της ύπαρξής τους, ενεργοποιώντας στοιχεία της κοινωνικά συγκροτημένης και ιστορικά διαμορφωμένης υποκειμενικότητάς τους.¹⁰

8. Για τη διαδικασία του «doing biography» ως κοινωνική πρακτική, βλ. Dausien & Kelle (2005) και Alheit & Hanses (2004).

9. Βλ. σχετικά Rosenthal (2018), Riessman (2008), Τσιώλης (2006), Τσιώλης (2014).

10. Βλ. σχετικά Τσιώλης (2006) και Tsiolis & Christodoulou (2021).

Βιβλιογραφία

- Alheit, P. & A. Hanses. 2004. Institution und Biographie: Zur Selbstreflexivität personenbezogener Dienstleistungen. Στο: A. Hanses (επιμ.), *Biographie und Soziale Arbeit*. Μπαλτμανσβάλερ: Schneider Verlag, 8-28.
- Bosančić, S. 2014. *Arbeiter ohne Eigenschaften. Über die Subjektivierungsweisen angeleiteter Arbeiter*. Βισμπάντεν: Springer VS.
- Bourdieu, P. 1986. «L'illusion biographique». *Actes de la recherche en sciences sociales* 62/63: 69-72.
- Dausien, B. 2000. «“Biographie” als rekonstruktiver Zugang zu “Geschlecht”. Perspektiven der Biographieforschung». Στο D. Lemmermöhle, D. Fischer, D. Klika & A. Schlüter (επιμ.), *Lesarten des Geschlechts. Zur De-Konstruktionsdebatte in der erziehungswissenschaftlichen Geschlechterforschung*, Όπλαντεν: Leske & Budrich, 96-115.
- Dausien, B. & H. Kelle. 2005. «Biographie und kulturelle Praxis. Methodologische Überlegungen zur Verknüpfung von Ethnographie und Biographieforschung». Στο B. Völter, B. Dausien, H. Lutz & G. Rosenthal (επιμ.), *Biographieforschung im Diskurs*. Βισμπάντεν: VS Verlag, 189-212.
- Denzin, N. 1978. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. Νέα Υόρκη: McGraw Hill.
- Halbwachs, M. 1992. *On Collective Memory*, Edited, translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Nassehi, A. 1994. «Die Form der Biographie. Theoretische Überlegungen zur Biographieforschung in Methodologischer Absicht». *BIOS Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 1994/2: 46-63.
- Ξηροπαίδης, Γ. 1997. «Κατανόηση, αφήγηση και αναπαράσταση. Η κυριαρχία της μεθόδου στις θεωρίες του κειμένου και της ιστορίας». *Μνήμων* 19: 123-142.
- Osterland, M. 1983. «Die Mythologisierung des Lebenslaufs. Zur Problematik des Erinnerns». Στο M. Baethe & W. Essbach (επιμ.), *Soziologie: Entdeckung im Alltäglichen*. Φρανκφούρτη / Νέα Υόρκη: Campus, 279-290.
- Portelli, A. 1991. «What Makes Oral History Different?». Στο A. Portelli, *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: From the Meaning in Oral History*. Νέα Υόρκη: SUNY Press, 45-58.
- Riessman, C. K. 2008. *Narrative Methods for the Human Sciences*. Θάουζαντ Όακς: Sage Publications Inc.
- Rosenthal, G. 1995. *Erlebte und Erzählte Lebensgeschichte*. Φρανκφούρτη / Νέα Υόρκη: Campus.

- Rosenthal, G. 2018. *Interpretive Social Research*. Γκέτινγκεν: Göttingen University Press.
- Schäfer, Th. & B. Völter. 2005. «Subjekt-Positionen. Michel Foucault und die Biographieforschung». Στο B. Völter, B. Dausien, H. Lutz & G. Rosenthal (επιμ.), *Biographieforschung im Diskurs*. Βισμπάντεν: VS Verlag, 161-188.
- Schütze, F. 1983. «Biographieforschung und Narratives Interview». *Neue Praxis* 13: 283-293.
- Schwandt, Th. 2000. «Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry. Interpretivism, Hermeneutics, and Social Constructionism». Στο N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (επιμ.), *The Handbook for Qualitative Research* (2η έκδ.). Θάουζαντ Όακς: Sage, 189-213.
- Spies, T. 2010. *Migration und Männlichkeit. Biographien junger Straffälliger im Diskurs*. Μπίλεφελντ: transcript.
- Τσιώλης, Γ. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. 2013. «Οι βιογραφικές (ανα)κατασκευές της κοινωνικής εμπειρίας. Προκλήσεις και προοπτικές της ανακατασκευαστικής βιογραφικής έρευνας». Επίμετρο στο Γ. Τσιώλης & Ε. Σιούτη (επιμ.), *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: νήσος, 385-449.
- Τσιώλης, Γ. 2014. *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Tsiolis, G. & M. Christodoulou. 2021. *Social Causation and Biographical Research: Philosophical, Theoretical and Methodical Arguments*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.
- Tuider, E. 2007. «Diskursanalyse und Biographieforschung. Zum Wie und Warum von Subjektpositionierungen». *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research* 8/2. DOI: <https://doi.org/10.17169/fqs-8.2.249>
- Wohlrab-Sahr, M. 2002. «Prozessstrukturen, Lebenskonstruktionen, Biographische Diskurse. Positionen im Feld Soziologischer Biographieforschung und Mögliche Anschlüsse nach Außen». *BIOS Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 1: 3-23.

Η προφορική ιστορία ως μέσο για την κατανόηση της «μεγάλης εικόνας» μιας εποχής: προσεγγίσεις της μεταπολεμικής κοινωνικής κινητικότητας

Δήμητρα Λαμπροπούλου

Στα πολλά χρόνια της διαδρομής της, η προφορική ιστορία έχει λειτουργήσει ως πηγή γνώσης με πολλούς τρόπους και μέσα από διαφορετικές μεθοδολογικές επιλογές. Στο κείμενο που ακολουθεί, θα ήθελα να εστιάσω σε έναν από αυτούς τους τρόπους, που μπορεί να συνοψιστεί στα παρακάτω ερωτήματα: τι κομίζει η προφορική ιστορία στην κατανόηση φαινομένων που συνδέονται με ό,τι στη γλώσσα των κοινωνικών επιστημών ονομάζουμε «δομικές αλλαγές» των κοινωνιών και με ό,τι έχουμε συνηθίσει να εννοούμε ως τη «μεγάλη εικόνα» μιας εποχής ή ενός ιστορικού γεωγραφικού χώρου; Φαινομένων όπως είναι, για παράδειγμα, η κοινωνική κινητικότητα, η ταξική συγκρότηση, ο οικονομικός ή ο θεσμικός εκσυγχρονισμός, τα οποία αποτελούν αδι-αμφισβήτητα έγνοιες των κοινωνικών επιστημών γενικά και της ιστορίας ειδικότερα; Τι είδους προβλήματα και ερωτήματα μπορούν να καταστούν αναγνωρίσιμα στις προφορικές πηγές –ενώ λιγότερο ή καθόλου σε άλλα είδη πηγών–, όταν μελετάμε τέτοια φαινόμενα και διαδικασίες; Τα ερωτήματα είναι αχανή στη διερεύνησή τους και, επιπλέον, έχουν απασχολήσει επί δεκαετίες έναν ευρύ διεπιστημονικό χώρο που περιλαμβάνει την ιστοριογραφία, την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την κριτική θεωρία. Δεν πρόκειται να ανακεφαλαιώσω εδώ τη σχετική συζήτηση, ούτε να εισέλθω σε όλο το βάθος της. Θα αξιοποιήσω από αυτήν ορισμένα μόνον από τα στοιχεία που θα μου επιτρέψουν να διατυπώσω κάποιες σκέψεις για το πώς η προφορική ιστορία έχει χρησιμεύσει, και μπορεί να χρησιμεύει, ως πηγή ιστορικής γνώσης, έχει συμβάλει δηλαδή στην αποσταθεροποίηση καθιερωμένων βεβαιιοτήτων και στη διατύπωση ιστορικών ερμηνειών με ενδιαφέρον.

Ο προβληματισμός που υποδηλώνουν τα παραπάνω ερωτήματα δεν αφορά βεβαίως αποκλειστικά την προφορική ιστορία. Κάθε άλλο. Απηχεί μια ευρύτερη αναθεώρηση γύρω από τη σχέση ανάμεσα στις δομές, την ανθρώπινη εμπρόθετη δράση και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, η οποία συντελέστηκε στις κοινωνικές επιστήμες από τη δεκαετία του 1960 και πιο συστηματικά κατά το τελευταίο τέταρτο του

εικοστού αιώνα, θέτοντας στο επίκεντρο της κριτικής της τις αντικειμενικοποιημένες και υπεργενικευτικές προσλήψεις της κοινωνίας.¹ Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής βρήκαν τη θέση τους και οι προφορικές πηγές, μέσα από την ανάπτυξη, για παράδειγμα, της βιογραφικής μεθόδου η οποία βασίστηκε στην παραδοχή ότι τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα που βρίσκονται στη δίνη των διαδικασιών κοινωνικής μεταβολής χρήζουν σοβαρής προσοχής από την κοινωνική έρευνα.² Εκκινώντας από αυτή την παραδοχή, ορισμένοι από τους υπέρμαχους της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας θεώρησαν πως οι βιογραφικές αφηγήσεις δρώντων υποκειμένων, που παράγονται μέσα από προφορικές συνεντεύξεις, αποκαλύπτουν πώς συγκροτείται ιστορικά και κοινωνικά η υποκειμενικότητα και είναι, για αυτό, πολύτιμες για μια όσο το δυνατό πιο ολοκληρωμένη κατανόηση της κοινωνικής αλλαγής. Η πλούσια θεωρητική συζήτηση, που αναπτύχθηκε έκτοτε στους κόλπους της βιογραφικής έρευνας, εστιάζει, όπως εξηγεί ο Γιώργος Τσιώλης, στις διαμεσολαβήσεις μεταξύ κοινωνικού και ατομικού και κατανοεί την κοινωνική μεταβολή όχι ως ομοιόμορφη και απaráλλακτη ως προς τη βίωσή της από τα υποκείμενα, αλλά ως διαδικασία πολυεπίπεδη και σύνθετη που διαμεσολαβείται από την υποκειμενικότητα (Τσιώλης 2006: 163-164).

Στην ίδια πολιτική, πολιτισμική και διανοητική συγκυρία των τελευταίων δεκαετιών του εικοστού αιώνα, η ιστοριογραφία συναντήθηκε με την ανθρωπολογία και ανέπτυξε μια ποικιλία μεθόδων, ώστε να απαντήσει σε ό,τι έγινε αντιληπτό ως κρίση των καθιερωμένων έως τότε εννοιολογικών εργαλείων και αδυναμία τους να συλλάβουν την αλλαγή τόσο στο παρόν όσο και στο παρελθόν. Εγχειρήματα όπως εκείνο της μικροϊστορίας και, λίγο αργότερα, της ιστορίας της καθημερινής ζωής [*Alltagsgeschichte*] σμίκρυναν την κλίμακα της παρατήρησης των κοινωνιών του παρελθόντος, ώστε να προσεγγίσουν εκ νέου τα ερωτήματα γύρω από τη συγκρότηση του κοινωνικού αλλά και την ιστορία των παραγκωνισμένων, καταπιεσμένων και αποσιωπημένων κοινωνικών ομάδων στο παρελθόν και τη θέση που είχαν αυτές στα μεγάλα ρεύματα των ιστορικών αλλαγών (ενδεικτικά: Levi 2001, Lüdtke 1995, Revel 1995). Οι ιστορικοί που στράφηκαν προς την προφορική ιστορία –άμεσα ή έμμεσα σχετιζόμενοι με τις προαναφερθείσες αναλυτικές επιλογές– τόνισαν όχι μόνον ότι ο προφορικός λόγος αποτελούσε ένα προνόμιο υπέρ των καταπιεσμένων, που όφειλαν

1. Για μια περιεκτική ερμηνευτική πρόταση γύρω από τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται ιστορικά η σχέση δομών, εμπρόθετης δράσης και κοινωνικής αλλαγής, βλ. Sewell 2013: 181-221.

2. Τη θέση αυτή ανέπτυξε ο Fritz Schütze στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Βλ. την αναλυτική παρουσίαση στο Τσιώλης 2006: 58-86.

να αναδείξουν και να ενισχύσουν, αλλά και τη σημασία που έχει η διαμεσολάβηση της μνήμης για τη διαδικασία της παραγωγής και της ερμηνείας των προφορικών πηγών. Ωστόσο, αυτή η «ιστορία από τα μέσα», με τα λόγια της Λουίζας Πασσερίνι, δεν ήταν μια απλή μετάβαση από την εξωτερικότητα στην εσωτερικότητα:

η μετάβαση δεν είναι τόσο από το αντικείμενο στο υποκείμενο όσο από μια κατάσταση κατά την οποία υποκειμενικότητα και αντικειμενικότητα είναι αυστηρά διαχωρισμένες και ιεραρχημένες –σύμφωνα με την πεποίθηση ότι μόνον η αντικειμενικότητα είναι συμβατή με την επιστήμη, ενώ η υποκειμενικότητα ταιριάζει με καλλιτεχνικές μορφές– σε μια κατάσταση κατά την οποία τα όρια μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου είναι ρευστά. [...] Δεν πρόκειται για την αντικατάσταση της μιας σφαίρας από την άλλη, αλλά για τον επανακαθορισμό των σχέσεων μεταξύ των δύο (Πασσερίνι 1998: 20-42, 291-296).

Η τελευταία παρατήρηση της Πασσερίνι διατηρεί την επικαιρότητά της, καθώς όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, στον δημόσιο χώρο, που όχι σπάνια περιλαμβάνει και την ιστοριογραφία, οι προφορικές μαρτυρίες χρησιμοποιούνται ως μετωνυμία της ιστορικής εμπειρίας εν γένει και η υποκειμενική τους διάσταση αποκόπτεται από τα ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο της. Για να λειτουργήσει, ωστόσο, ως μέσο επανακαθορισμού της σχέσης ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, στο «εσωτερικό και το «εξωτερικό», και ως πηγή ιστορικής γνώσης, η προφορική ιστορία δεν μπορεί παρά να διερωτάται συνεχώς γύρω από το πώς συγκροτούνται το πρωτογενές υλικό της –οι μαρτυρίες–, τα εργαλεία της ανάλυσης και οι θεωρητικές παραδοχές της. Πρόκειται για ένα είδος διερώτησης που εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στο γενικό και το ειδικό, το ατομικό και το συλλογικό, την ατομική μνήμη και την ανασύνθεση συμβάντων του παρελθόντος, καθώς και στον εντοπισμό των αλλαγών που υφίστανται οι έννοιες που συγκροτούν το νοητικό και το αξιακό σύμπαν διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε διαφορετικές εποχές.

Η προφορική ιστορία ως μέσο και μέθοδος για τη μελέτη της κοινωνικής αλλαγής έχει απασχολήσει κυρίως έργα που θέτουν ως στόχο τους να ανασυγκροτήσουν λεπτομερώς τον τρόπο με τον οποίο ένα κοινωνικό πλαίσιο ή στοιχείο λειτουργεί και αλλάζει: «για παράδειγμα, ένα εργασιακό περιβάλλον, ένας συγκεκριμένος τύπος κινητικότητας, ένας τύπος κοινωνικής κατάστασης όπως μια ανύπαντρη μητέρα, ένας χωρισμένος πατέρας, ένας άστεγος ή ανάπηρος» (Thompson 2002: 345). Ο

Paul Thompson, όπως και άλλοι και άλλες ιστορικοί, ανθρωπολόγοι και κοινωνικοί επιστήμονες που χρησιμοποιούν αυτή τη μέθοδο, έχοντας συνείδηση των ορίων που χαρακτηρίζουν κάθε ιστορική πηγή, εντόπισε τον κίνδυνο που υπάρχει, αν χρησιμοποιήσουμε αποκλειστικά προφορικές πηγές, να οδηγηθούμε στην ψευδαισθήση ενός παρελθόντος της καθημερινής ζωής όπου τόσο οι πολιτικές αντιπαραθέσεις μιας εποχής όσο και οι αθέατες πιέσεις των οικονομικών και άλλων καταναγκασμών απουσιάζουν, «απλώς επειδή σπάνια ενσωματώνονται άμεσα στις αναμνήσεις των απλών αντρών και γυναικών. Είναι, επομένως, απαραίτητο να τοποθετούμε τις αναμνήσεις τους σ' αυτά τα ευρύτερα συμφραζόμενα. Όμως οι προφορικές πηγές μπορούν επίσης να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε πώς συγκροτούνται αυτά τα συμφραζόμενα. Μας υπόσχονται, επιπλέον, την προαγωγή αυτής της κατανόησης με έναν ριζικό τρόπο» (Thompson 2002: 345, η έμφαση δική μου).

Το βασικό επιχείρημα που θέλω να υποστηρίξω εδώ αντλεί από αυτήν ακριβώς την ιδέα, ότι δηλαδή η προφορική μαρτυρία αποτελεί παράγωγο των ιστορικών συμφραζομένων της, αλλά ταυτόχρονα μπορεί να προάγει ριζικά την κατανόησή τους. Το εκθέτω σε τρία επιμέρους σημεία:

α. Οι προφορικές πηγές δίνουν τη δυνατότητα να τοποθετήσουμε τις πράξεις, τις αντιλήψεις, τα κίνητρα, τους ανταγωνισμούς και τις επιθυμίες των ανδρών και των γυναικών μιας εποχής στα πολιτισμικά τους πλαίσια.

β. Οι προφορικές πηγές προάγουν την ιστορική κατανόηση του ιστορικού πλαισίου με ριζικό τρόπο, γιατί μπορούν να αναδείξουν το πυκνό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις οποίες δρουν τα δρώντα πρόσωπα μιας εποχής.

γ. Ακριβώς επειδή δίνουν πρόσωπο στην ιστορική εμπειρία και αναδεικνύουν τις περιπλοκότητες και τις αιχμές της, οι προφορικές πηγές θυμίζουν (και μας προειδοποιούν) ότι οι απολύτως απαραίτητες αφαιρέσεις με τις οποίες εγγενώς συγκροτούνται οι επιστημονικοί μας λόγοι δεν αποκλείεται να λειτουργούν *καθησυχαστικά*, να λειαιίνουν τις αιχμηρές γωνίες της ιστορικής εμπειρίας, όταν προσεγγίζουμε φαινόμενα όπως είναι η δουλεία, οι παγκόσμιοι πόλεμοι ή το Ολοκαύτωμα, αλλά και *παραπλανητικά* ή *κανονιστικά*, όταν προσπαθούμε να κατανοήσουμε ιστορικά διεργασίες όπως είναι, για παράδειγμα, ο οικονομικός μετασχηματισμός, το βιοτικό επίπεδο, η κοινωνική και η επαγγελματική κινητικότητα, ο ταξικός ανταγωνισμός κ.τ.λ., δηλαδή διεργασίες για την υλοποίηση των οποίων έχουν κινητοποιηθεί χιλιάδες ανθρώπινες επιθυμίες, ελπίδες, φόβοι, απογοητεύσεις και αδιέξοδα.

Η μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας σύμφωνα με την παραπάνω μέθοδο προ-

σφέρει, νομίζω, ένα πλούσιο και ενδιαφέρον παράδειγμα που με βοηθάει να στηρίξω το επιχείρημά μου. Όσες και όσοι ασχολούνται ερευνητικά με τον εικοστό αιώνα γενικά και τη μεταπολεμική περίοδο ιδιαίτερα, συναντούν συχνά το ζήτημα της κινητικότητας, είτε ως θέμα που απασχόλησε τις κοινωνικές έρευνες από την επομένη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου είτε ως σταθερή παράμετρο των αλλαγών που συντελέστηκαν κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Η Κούλα Κασιμάτη, από τις πιο επίμονες ερευνήτριες του φαινομένου στον ελληνικό χώρο, έχει γράψει πως «στην κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα αντανακλά, εκφράζεται και αποτυπώνεται με συγκεκριμένο τρόπο η κοινωνική αλλαγή που παρατηρείται σε όλες τις κοινωνίες στην ιστορική τους διαδρομή» (Κασιμάτη 2004: 385). Είναι κοινή πλέον παραδοχή διεθνώς ότι το φαινόμενο της κοινωνικής κινητικότητας είναι πολύμορφο, σύνθετο και κάθε άλλο παρά γραμμικό. Εμπεριέχεται σε –και συνάμα εμπεριέχει– άλλα φαινόμενα, τόσο κεντρικά όσο είναι οι διαδικασίες της μετανάστευσης, η συγκρότηση της εθνότητας και της συγγένειας, οι συμπεριφορές απέναντι στη γονιμότητα, η κατανομή των εκπαιδευτικών πόρων, οι αντιλήψεις για το φύλο και τη φυλή. Οι διαδικασίες κοινωνικής κινητικότητας είναι εγγενείς στον ίδιο το μεταβολισμό και τις κεντρικές διευθετήσεις που κάνουν οι κοινωνίες, τόσο στη συνέχεια όσο και στην αλλαγή τους μέσα στο χρόνο. Μέσα από τέτοιες διαδικασίες, οι δομές της κοινωνικής τάξης, της πολιτισμικής θέσης, του επαγγελματικού καταμερισμού κ.τ.λ. αναπαράγονται ή μετασχηματίζονται, εμφανίζονται ή εξαφανίζονται· οι θεσμοί και οι επιχειρήσεις στρατολογούν προσωπικό, οι οικογένειες κατευθύνουν τα παιδιά τους, τα άτομα φαντάζονται και αναζητούν την προσωπική επιβίωση ή την ολοκλήρωση.

Εκκινώντας από διαπιστώσεις όπως οι προηγούμενες, ο Paul Thompson, ο Daniel Bertaux και μια ομάδα από βρετανούς και γάλλους ιστορικούς και κοινωνιολόγους, στα μέσα της δεκαετίας του 1990, συνέκριναν διεργασίες κοινωνικής κινητικότητας χρησιμοποιώντας τη μέθοδο των εις βάθος εξιστορήσεων ζωής από μέλη οικογενειών που σχετίζονταν με διαφορετικά πολιτισμικο-γεωγραφικά περιβάλλοντα στην Ευρώπη του εικοστού αιώνα και είχαν γεννηθεί ανάμεσα στο 1910 και το 1960 (Bertaux και Thompson 1997). Η τεχνική λογική της κλασικής ποσοτικής κοινωνικής έρευνας, αν και χρήσιμη και αποκαλυπτική από πολλές απόψεις, έχει το κόστος, μας λένε οι Thompson και Bertaux, ότι σπρώχνει τους ερευνητές και τις ερευνήτριες της κοινωνικής κινητικότητας προς την κατεύθυνση να παρακάμπουν τις περιγραφές, τις ερμηνείες και τις εξηγήσεις των ατόμων για τις εμπειρίες τους, να καταστέλλουν τα προβλήματα της μνήμης και της υποκειμενικότητας, να ελαχιστοποιούν την επίδρα-

ση των χωρικών διαφορών και κινήσεων, να εστιάζουν στο επάγγελμα ως την επιτομή του κοινωνικού στάτους – και μάλιστα, θα προσθέταμε, χρησιμοποιώντας ως σημείο σύγκρισης αποκλειστικά τα επαγγέλματα των πατεράδων και των γιων. Εντέλει, τους ωθεί να περιθωριοποιούν ακόμα περισσότερο εκείνους και εκείνες που βρέθηκαν στο παρελθόν στο περιθώριο της οικονομίας: τις γυναίκες γενικά, τους άνδρες και τις γυναίκες που δεν είχαν σταθερό ή μακροχρόνιο επάγγελμα κ.ο.κ. (Bertaux και Thompson 1997: 10-11).

Με αφετηρία αυτή την κριτική στην κλασική ποσοτική έρευνα, οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι που συνεργάστηκαν με τους Thompson και Bertaux επέλεξαν τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας θεωρώντας τους πληροφορητές και τις πληροφορητριές τους πηγές γνώσης γύρω από τα ποικιλόμορφα πλαίσια που διαμόρφωσαν τις ζωές τους: πηγές γύρω από το τι τους συνέβη, πώς και γιατί, τι ένιωσαν για ό,τι τους συνέβη, πώς αντέδρασαν, πώς προσπάθησαν να εκπληρώσουν τα σχέδιά τους. Τα παραδείγματά τους αφορούσαν όχι άτομα αλλά *οικογένειες*, και υιοθέτησαν για να τα μελετήσουν μια *διαγενεακή προοπτική*. Ως «οικογένειες» εννοούσαν όχι τη στενή πυρηνική οικογένεια, αλλά διαγενεακά συγγενικά δίκτυα ποικίλων μορφών και με δεσμούς τόσο εξ αίματος όσο και εξ αγχιστείας. Αυτό το εννοιολογικό και αναλυτικό άνοιγμα από την ατομική επαγγελματική κινητικότητα στις οικογένειες, μέσα από τη μέθοδο της σε βάθος εξιστόρησης της ζωής των πληροφορητών και των πληροφορητριών, οδήγησε σε μια καινούργια κατανόηση της κοινωνικής κινητικότητας. Μόνο ορισμένα από τα ευρήματά τους μπορώ να αναφέρω εδώ, δηλωτικά ωστόσο της δυνατότητας που έχει η προφορική ιστορία να συμβάλλει στην κατανόηση ευρέων κοινωνικών μετασχηματισμών.

Το επάγγελμα, κατ' αρχάς, παύει να είναι ο μόνος ενδείκτης της κοινωνικής θέσης: μπαίνουν στην εξίσωση και ζητήματα όπως η στέγαση της οικογένειας, η εκπαίδευση, οι πολιτισμικές μεταβιβάσεις αξιών, κοσμοθεωριών κ.τ.λ. Ο ρόλος των γυναικών, αντί να αγνοείται, γίνεται κεντρικός, καθώς φαίνεται η σημασία που έχει η ανατροφή των παιδιών όσο και η δυνατότητα των γυναικών να μεταβιβάζουν τις οικογενειακές επιρροές αλλά και τη δική τους ανεξάρτητη επαγγελματική κουλτούρα (όπως έκαναν, για παράδειγμα, οι δασκάλες). Παρ' όλα αυτά, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, οι γυναίκες – επαγγελματίες, υπάλληλοι, εργάτριες – είχαν ζήσει τη ρήξη στην επαγγελματική τους ζωή έπειτα από τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού. Είχαν διακόψει την πλήρη απασχόληση για χρονικά διαστήματα που κυμαίνονταν από τέσσερα έως δεκαέξι χρόνια μετά τη γέννηση του τελευταίου παιδιού. Όσες ανήλθαν κοινωνικά, σε αντίθεση με

τους ομόλογους άντρες, είχαν κάνει το αποφασιστικό επαγγελματικό άλμα είτε πριν από το γάμο είτε μετά από διαζύγιο. Οι παντρεμένες είχαν, συνήθως, συζύγους χαμηλότερου επαγγελματικού στάτους. Ορισμένες σημείωσαν ταχεία ανοδική κινητικότητα μόνον όταν δεν είχαν πια την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών (Bertaux και Thompson 1997: σποράδη).

Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος στις οικογένειες και τις διαγενεακές σχέσεις, καθώς και η εκ του σύνεγγυς ανάλυση του υλικού των συνεντεύξεων ανέδειξε, άλλωστε, και τη διπλή όψη της επίδρασης που είχαν οι οικογένειες στα νεότερα μέλη τους. Σε ένα δείγμα εκατό βρετανικών οικογενειών από μεσαία και εργατικά στρώματα, τα μέλη των οποίων είχαν γεννηθεί μεταξύ της δεκαετίας του 1930 κι εκείνης του 1960, μια προσδοκία αλλαγής φάνηκε πως ήταν συνήθης στις σχέσεις ανάμεσα στις γενιές και, επιπλέον, επέφερε βελτιώσεις στην ποιότητα ζωής. Σπανιότερα, ωστόσο, αυτή η προσδοκία επέδρασε αποφασιστικά στην επαγγελματική κινητικότητα των νεότερων μελών. Σε αυτή την ομάδα ο Thompson εντόπισε πως στα περισσότερα επίπεδα η οικογενειακή κουλτούρα λειτούργησε μάλλον προστατευτικά και εντέλει συντηρητικά για τα νεότερα μέλη της.

Οι συνεντεύξεις που αποσκοπούν στην παραγωγή ιστοριών ζωής, συμπεραίνει ο Thompson, δεν μας δείχνουν μόνον με ποιους τρόπους διαφέρουν μεταξύ τους τα μοντέλα επαγγελματικής κινητικότητας αντρών και γυναικών. Μας βοηθούν επίσης να καταλάβουμε τον σημαντικά διαφορετικό αντίκτυπο που οι οικογενειακές δεσμεύσεις έχουν πάνω στους άντρες και τις γυναίκες, καθώς και πώς άντρες και γυναίκες, γονείς και παιδιά, υποστηρίζουν ή εμποδίζουν οι μεν την κινητικότητα των δε, αλλά και τις ανθεκτικές στο χρόνο στρατηγικές, τις χαμένες ευκαιρίες, τα όνειρα και τις απογοητεύσεις διαμέσου των οποίων διαμορφώνονται οι επαγγελματικές σταδιοδρομίες (Bertaux και Thompson 1997: 32-61).

Τα παραπάνω ερευνητικά παραδείγματα είναι ορισμένα μόνον ανάμεσα σε πολλές ιστορικές μελέτες που έχουν καταδείξει τη σημασία των προφορικών πηγών για την προσέγγιση κοινωνικών μετασχηματισμών που συνδέονται στενά με διαγενεακές μεταβιβάσεις και μετατοπίσεις ως προς το επάγγελμα, την εκπαίδευση, τη γεωγραφική τοποθέτηση κ.ο.κ. Στο σύνολό τους, εντούτοις, οι μελέτες αυτές δείχνουν πώς, μέσα από το πυκνό και πολυεπίπεδο υλικό που προσφέρουν οι αφηγήσεις ζωής, μπορούν να γίνουν προσιτά τα κίνητρα, οι σχέσεις, τα συναισθήματα των δρώντων υποκειμένων. Μπορούν επίσης να συσχετιστούν μεταξύ τους οι πολυσήμαντες μεταβιβάσεις που γίνονται από γενιά σε γενιά και που συνήθως αναλύονται μεμονωμένα

και εξειδικευμένα, είτε αυτές αφορούν τη γλώσσα, είτε την πολιτισμική προσαρμογή μεταναστευτικών ομάδων, τις εθμικές κληρονομίες, τις οικονομικές ανισότητες, την επαγγελματική και γεωγραφική κινητικότητα.

Τέτοιες πολυσήμαντες μεταβιβάσεις αποδεικνύονται κρίσιμες και στη μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας των αγοριών και των κοριτσιών που προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα, εργατικά και αγροτικά, στη μεταπολεμική Ελλάδα. Θα αναφερθώ στη συνέχεια σε κάποια παραδείγματα από τις δικές μου έρευνες, αφενός για τους οικοδόμους, αφετέρου για τους μαθητές και τις μαθήτριες των νυχτερινών σχολείων στη μεταπολεμική Αθήνα. Η Αρετή,³ γεννημένη στην Καλογρέζα το 1948, θυγατέρα και εγγονή πατέρα και παππού που ήταν λιγνιτωρύχοι, με μητέρα εργάτρια υφαντουργίας, πήρε την απόφαση να αναζητήσει δουλειά στα εργοστάσια της Νέας Ιωνίας, όταν ήταν δώδεκα ετών. Είχαν προηγηθεί η απεργία πείνας των ανθρακωρύχων και το τελικό κλείσιμο των ορυχείων όπου δούλευε ο πατέρας:

Όταν έγινε αυτό με τα ανθρακωρυχεία, τα παιδιά της γειτονιάς μαζευτήκαμε και είπαμε ότι πρέπει να βοηθήσουμε τους γονείς μας, γιατί δεν τα βγάζαμε πέρα, και πρέπει να πάμε να βρούμε δουλειά. [...] Αποφασίσαμε με τη φίλη μου ότι πρέπει να πιάσουμε δουλειά. [...] Ξεκινήσαμε απ' το άγαλμα της Μητέρας [στη Νέα Ιωνία] να γυρίζουμε τα εργοστάσια [...] Εγώ πιο μικρή, δεν καταλάβαινα, χτύπαγα τα κουδούνια κι έλεγα «θέλουμε δουλειά, έχετε δουλειά να μας δώσετε;» [...] Στον κύριο Λίποβατς, σ' αυτόν τον Μικρασιάτη που έπιασα δουλειά, χτυπάω το κουδούνι. [...] Βγαίνει ο κ. Λίποβατς, λέει «τι θέλετε, κορίτσια;» Λέω «θέλουμε δουλειά, έχετε δουλειά;» Λέει «πόσων χρόνων είσαι, κοριτσάκι μου;» «Ε», λέω, «δεν τα 'κλεισα τα δεκατρία». «Και τι ξέρεις να κάνεις;» «Πολλά μπορώ να κάνω», ήταν η απάντηση η δική μου. Μου λέει, «ε, και σχολείο δεν πας;» «Θα πάω» του λέω. «Πώς θα πας;» «Τώρα πάω ημερήσιο, αλλά του χρόνου θα πάω γυμνάσιο, νυχτερινό». Λέει «νυχτερινό θα πας;» Λέω «νυχτερινό». «Και θα το τελειώσεις το σχολείο;» Λέω, «θα το τελειώσω».

Η Αρετή πέρασε τα επόμενα επτά χρόνια δουλεύοντας σε εργοστάσια και πηγαίνοντας το βράδυ στο νυχτερινό σχολείο. Έχει αφηγηθεί όλες τις κρίσιμες καμπές της παιδικής και της εφηβικής ζωής της σαν τις στιγμές της απόφασης μέσα από τις οποίες πέρασε από την παιδικότητα στην κοινωνική ενηλικίωση. Θεωρεί, ωστόσο, πως

3. Η αναφορά στις πληροφορήτριες και τους πληροφορητές γίνεται με ψευδώνυμα.

ό,τι έχει καταφέρει στη ζωή της ήταν αποτέλεσμα των αξιών που της μεταβίβασε το κοινό πλαίσιο σχέσεων που σχημάτιζαν η οικογένειά της, η παιδική συντροφιά και ο εργατικός συννοικισμός στον οποίο μεγάλωσε.⁴ Για την Αρετή, γεννημένη το 1948, όπως και για την Αγγέλα, γεννημένη το 1938, η εκπαίδευση αποτέλεσε περισσότερο δομικό στοιχείο της εξιστόρησής τους σε σύγκριση με τις εξιστορήσεις των αντρών, γεγονός που υποδεικνύει τη μεγάλη τομή που σήμαινε για τα κορίτσια, όχι μόνον των μεσαίων αλλά και των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων, η δυνατότητα πρόσβασης σε ανώτερες βαθμίδες εκπαίδευσης. Η Αγγέλα, για τη βιογραφία της οποίας η εκπαιδευτική εμπειρία λειτουργεί ως το κατώφλι για την εκτίμηση ολόκληρης της ζωής, επέλεξε αυτό ακριβώς το στοιχείο για να δηλώσει από την αρχή της συνέντευξης το διακριτικό γνώρισμα της ταυτότητάς της:

Ήμουν η πρώτη κοπέλα που έφυγα από την Αντίπαρο και πήγα στην Πάρο για να πάω στο γυμνάσιο· δεν είχε ξαναγίνει, και αυτό χάρη στον πατέρα μου, ο οποίος ήθελε έξι παιδιά να μάθουμε και τα έξι γράμματα... Και έχει σημασία το ότι πήγε κοπέλα πρώτη και δεν πήγε ο αδερφός μου να ακολουθήσω εγώ. [...] Μιλάμε, όποιος άκουγε εκείνη την εποχή «πήγε του Στέλιου η κόρη στην Πάρο να μάθει γράμματα...» Δηλαδή τους φαινόταν αδιανόητο. [...] Εγώ πήγα στο γυμνάσιο το '51. Το '55 ο πατέρας μου δεν πήγε καθόλου καλά με το εμπόριο, έπεσε έξω. Πουλήσαμε κάποια χωράφια στην Αντίπαρο, ξεχρεώθηκε, και ήρθε όλη η οικογένεια στην Αθήνα. [...] Μια οικογένεια με έξι παιδιά, χωρίς στον ήλιο μοίρα. Κυριολεκτικά, δηλαδή. Το οποίο, μόλις ήρθαμε, ο πατέρας μου είπε το εξής: «Δεν ξέρω τι θα κάνουμε. Θα δουλέψετε; Δεν ξέρω πώς θα τα καταφέρουμε. Το σχολείο δε θα το αφήσει κανένας. Θα πάτε νυχτερινό· ό,τι μπορούμε. Το σχολείο δε θα το αφήσει κανένας. Βάλτε το καλά στο μυαλό σας». Και ξεκινήσαμε και οι τρεις και γραφτήκαμε στο νυχτερινό.⁵

Ιστορίες όπως της Αρετής και της Αγγέλας, αλλά και πολλών άλλων αγοριών και κοριτσιών που φοίτησαν στα νυχτερινά γυμνάσια της μεταπολεμικής Αθήνας, είναι ενδεικτικές του γεγονότος ότι η μαζικοποίηση της εκπαίδευσης τη μεταπολεμική εποχή, τόσο συχνά θεωρούμενη ως βασική παράμετρος της ανάπτυξης εκείνων των χρόνων στην Ελλάδα και διεθνώς, ήταν το αποτέλεσμα όχι μόνον ενός από τα πάνω σχεδιασμού αλλά και αναρίθμητων ατομικών αποφάσεων και διαδράσεων που

4. Συνέντευξη της Αρετής Ζαφειρίου στη Δήμητρα Λαμπροπούλου, 26/10/2018.

5. Συνέντευξη της Αγγέλας Βαζή στη Δήμητρα Λαμπροπούλου, 20/2/2014.

λάμβαναν χώρα σε εντοπισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα και επηρέαζαν, με τη σειρά τους, την κατεύθυνση που λάμβαναν οι δραματικές κοινωνικές αλλαγές της εποχής.

Οι ιστορίες ζωής αντρών, από την άλλη, που είχαν δουλέψει ως οικοδόμοι στη μεταπολεμική Αθήνα, μου έδωσαν την ευκαιρία να κατανοήσω μια άλλη εξίσου κεντρική διάσταση του μεταπολεμικού μετασχηματισμού, την εσωτερική μετανάστευση, τόσο ως μια σύνθετη ατομική και συλλογική πολιτισμική διαδικασία όσο και ως μια τομή στα υπαρκτά μέχρι τότε μοντέλα άντλησης εργατικού δυναμικού. Οι εξιστορήσεις αυτών των αντρών δεν αναπαριστούσαν απλώς τη μετακίνηση των ανθρώπων της υπαίθρου προς την πρωτεύουσα. Οι προσωπικές πορείες, ο ίδιος ο εαυτός, μετατρέπονταν σε ένα κινούμενο όριο ανάμεσα σε αντίθετες κατηγορίες χρόνου, χώρου και κοινωνικής τοποθέτησης (Λαμπροπούλου 2009: 134-170):

Το ότι δούλεψα στην οικοδομή μετά απ' τα χωράφια, για μένα ήτανε άνοδος. Δεν ήταν κατέβασμα, δεν ήτανε πέσιμο. Γιατί; Στα χωράφια δουλεύεις από ήλιο σε ήλιο, πολλές φορές και πέρα απ' τον ήλιο, μετά έχεις ένα σωρό άλλες δουλειές, και κυρίως είναι οι αδιέξοδοι. Αδιέξοδος... Και να μένεις μόνος σου, εσύ, με τα μουλάρια, τα γαϊδούρια, και κανέναν άλλον... Δεν είναι και λίγο πράμα. Ύστερα, διάβαζα πολύ. Στο χωριό έμαθα να μένω μόνος με τον εαυτό μου και να δουλεύει η φαντασία, να... να... να βρίσκω διεξόδους. Αλλιώς θα 'χα τρελαθεί. [...] Ε, για μένα ήτανε άνοδος. Και, κυρίως, ήτανε καλύτερα... γιατί πολλές φορές ήτανε πιο σκληρή και από την αγροτική δουλειά, η οποία δεν είναι και τόσο εύκολη. Τότε, που οργώναμε με τα μουλάρια, κόβαμε τα ξύλα με το πριόνι το διπλό. Κυρίως, με τα χέρια σου ήτανε κι εκεί. Στην οικοδομή, όμως, είχες ένα πεπερασμένο ωράριο. Και μετά ήσουνα ελεύθερος.⁶

Οι πληροφορητές μου στην έρευνα για τους οικοδόμους ήταν, στις δεκαετίες του 1950 και του 1960, συνήθως νεαροί άγαμοι γιοι των χαμηλότερων εισοδηματικά αγροτικών οικογενειών, οι οποίοι έφταναν στην Αθήνα αναζητώντας μια επαγγελματική προοπτική και κατέφευγαν γρήγορα στην οικοδομική απασχόληση. Η αύξηση της απασχόλησης στην οικοδομή σήμαινε πρακτικά την επέκταση της νεανικής απασχόλησης στον αστικό χώρο. Η τελευταία δημιουργούσε με τη σειρά της προϋποθέσεις για μεγαλύτερη αυτονομία των νέων αυτών αντρών από το οικογενειακό περιβάλλον, η οποία εκδηλωνόταν σε δραστηριότητες που αφορούσαν την ψυχαγωγία, τις σχέσεις με το άλλο φύλο, τη διαμόρφωση χώρων και κοινωνικότητας, τη συλλογική

6. Συνέντευξη Χρήστου Ρίζου στη Δήμητρα Λαμπροπούλου, 10/2/2004. Παρατίθεται στο Λαμπροπούλου 2009: 157.

δράση. Η εργασιακή απασχόληση στην Αθήνα μπορούσε να προσφέρει, επιπλέον, μορφωτικές ευκαιρίες στους νέους αυτούς εργαζόμενους διαμέσου των νυχτερινών γυμνασίων. Πολλοί ήταν οι νεαροί οικοδόμοι που μετά τη δουλειά παρακολουθούσαν μαθήματα σε τέτοια σχολεία, με αποτέλεσμα ο συνδυασμός «μετανάστευση στην πόλη + μορφωτικές ευκαιρίες» να μη συνδέεται πλέον αποκλειστικά με το μοντέλο ζωής των μεσαίων τάξεων, αλλά να επιδρά και στον ορίζοντα των προσδοκιών των νέων εργατών.

Η μετακίνηση από τον αγροτικό στον αστικό χώρο –μαζί με την εξωτερική μετανάστευση, οι δύο κυριότερες μορφές κινητικότητας στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες– δεν ήταν, ωστόσο, μέρος μια ευθύγραμμης πορείας προόδου για τα μέλη των φτωχών οικογενειών. Η οικογένεια του Χάρη, γεννημένου το 1949, μετακόμισε από την Αμαλιάδα στην Αθήνα, όταν εκείνος, το μικρότερο παιδί, ήταν τεσσάρων ετών:

Όταν φύγαμε [...], το 1953, οικογενειακώς και πήγαμε στην Αθήνα, ήμασταν πολλά αδέρφια, έξι αγόρια και ένα κορίτσι και οι δύο γονείς. Όλη αυτή η οικογένεια, πήγαμε και μείναμε εκεί στον Κολωνό. Όπως κατεβήκαμε από το τρένο, εκεί βρήκαμε και σπίτι, και μείναμε στον Κολωνό. Και πήγα εκεί στο Δημοτικό και, θυμάμαι, επειδή είχαμε φτώχεια μεγάλη και μεγάλη οικογένεια και τότε ήταν τα χρόνια δύσκολα, όταν ήταν λίγο το μαλλί στο κεφάλι μας, μας κουρεύανε. [...] Πηγαίναμε στο σχολείο και υπήρχαν, τότε, τάξεις. Τα παιδιά ήταν διαφορετικά. Δηλαδή ήταν των πλουσίων και αυτοί που ήταν, δεν υπήρχε μεσαία τάξη, τότε το '60. Τότε, σιγά σιγά, ο κόσμος, μετά τον πόλεμο, άρχισε σιγά, σιγά, σιγά, να βγαίνει στην κοινωνία, να ανοίγει τα ματάκια του, να δει τι θα κάνει. Εμείς φύγαμε από εδώ, φτώχεια, και πήγαμε στην Αθήνα, κατεβήκαμε από το τρένο και κατευθείαν εκεί νοικιάσαμε και σπίτι. Περιμέναμε τα πράγματα, να πάει ο μεγάλος αδελφός να μας βρει ένα σπίτι, μας βρήκε ένα σπίτι εκεί, μπήκαμε μέσα και από εκεί άρχισε ο γολγοθάς, ο καθένας να πάει στη δουλειά του, ο πατέρας μου ο συγχωρεμένος ήταν τότε άρρωστος. [...] Τα αδέρφια μου τα μεγαλύτερα, ο μεγάλος είχε φύγει είχε πάει στη Γερμανία. Ήταν... Είχε πάει στον πόλεμο της Κορέας, γύρισε και επειδή πολέμησαν κανονικά. Και είχε πει... τότε ήταν η βασίλισσα Φρειδερίκη με τον Παύλο, είχαμε βασιλιά τότε. Είχαν πει οι Αμερικάνοι ότι όσοι γλιτώσαν από τον πόλεμο της Κορέας να τους πάρουν στην Αμερική, τους ήρωες, και να τους τακτοποιήσουν. Τότε ήταν καλές εποχές για την Αμερική. Πήγαινε ο κόσμος και φτιαχτήκαν σιγά σιγά, παίρναν και τις οικογένειές τους σιγά σιγά, όσοι ήθελαν να πάνε, και δεν ήθελε η Φρειδερίκη, και λέει οι ήρωες να γυρίσουν

στην Ελλάδα να τους τακτοποιήσει το κράτος. Ποιο κράτος να τους τακτοποιήσει; Και, αναγκαστικά, ο αδελφός μου ο μεγαλύτερος, [...] έφυγε και πήγε στη Γερμανία. Ε, τότε φεύγανε, '53-'60 όλοι στη Γερμανία πηγαίνουν εργάτες. Αυτοί ήταν οι ήρωες. Και έφυγε αυτός. Ο άλλος έφυγε, ο μεγαλύτερος, πήγε στα καράβια. Δηλαδή, μέιναμε τώρα εμείς οι υπόλοιποι, τα τρία αδέρφια [...]. Ε, μέιναμε και τι να κάνουμε, πηγαίναμε για δουλειά να βγάλουμε το μεροκάματο, δύσκολες εποχές.⁷

Η μάχη με τη φτώχεια, όπως και η αίσθηση του αδιεξόδου σε εκτεταμένες ζώνες της ελληνικής υπαίθρου, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1950, αναδεικνύονται σε πολλές προφορικές μαρτυρίες, που αφορούν εκείνα τα χρόνια, ως αφετηρίες μιας διαδρομής προς την αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής, η οποία είναι συχνά και μια διαδρομή ενηλικίωσης.⁸ Τέτοια παραδείγματα μας ωθούν να σκεφτούμε πως η κινητικότητα δεν είναι μόνον μια κίνηση στο χρόνο, από γενιά σε γενιά και με επίκεντρο το επάγγελμα και την κοινωνική θέση, αλλά συγκροτείται από πολλές, συχνά ασυνεχείς, κινήσεις στο χώρο, ενσωματώνοντας χωρικές διαφοροποιήσεις που περιλαμβάνουν μεγάλες γεωγραφικές, πολιτισμικές και οικονομικές ανισότητες. Από αυτή την άποψη, η προφορική ιστορία μοιράζεται με άλλες αναλυτικές μεθόδους της ιστοριογραφίας μια στάση αμφισβήτησης προς την τελεολογία των εκσυγχρονιστικών ιστορικών διαδικασιών, η οποία υιοθετείται συχνά ως κύρια ερμηνευτική γραμμή της μεταπολεμικής ανάπτυξης.

Η μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας μέσα από την προφορική ιστορία είναι, όπως έγραψα παραπάνω, ένα από τα πολλά παραδείγματα στα οποία μπορεί να δοκιμαστεί η χρησιμότητα των προφορικών πηγών για την κατανόηση μαζικών ιστορικών μετασχηματισμών. Νομίζω, ωστόσο, ότι μπορούμε να επιτύχουμε μια τέτοια κατανόηση αν αντιμετωπίσουμε το εγχείρημα όχι ως μια αναγωγή της μικρής κλίμακας, που παρατηρούμε στην ιστορία ζωής, στη μεγάλη κλίμακα της ιστορικής αλλαγής, αλλά ως ανίχνευση διαστάσεων των ιστορικών διαδικασιών που είναι αδύνατο, ή έστω δύσκολο, να παρατηρηθούν από άλλο σημείο θέασης. Ένα από τα πιο σημαντικά πλεονεκτήματα της προφορικής ιστορίας είναι η δυνατότητα που δίνει στην ιστορική ερμηνεία να συνδέει σφαίρες της ζωής φαινομενικά ασύνδετες μεταξύ τους, να εντοπίζει μέσα από τις προσωπικές ιστορίες τις συνδέσεις ανάμεσα στην οικονομία, την κοινωνική τάξη, το φύλο, την ηλικία και την εξέλιξη της ατομικής ζωής,

7. Συνέντευξη του Χάρη Γεωργίου στη Δήμητρα Λαμπροπούλου, 20/10/2015.

8. Βλ. και Λαμπροπούλου 2009: 356-358.

καθώς και τους παράγοντες που διαμεσολαβούν αυτές τις συνδέσεις, όπως είναι η οικογένεια, η εκπαίδευση, η ιδεολογία κ.ο.κ. Οι ιστορίες ζωής που μας προσφέρουν οι συνομιλητές και οι συνομιλήτριές μας μπορούν να λειτουργήσουν ως εργαλείο για την κατανόηση της ιστορικής αλλαγής, όχι επειδή έτυχε να τις καταγράψουμε αλλά επειδή αφορούν ερωτήματα που υπερβαίνουν την ατομική περίπτωση και την τοποθετούν στο ιστορικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο της. Με άλλα λόγια, επειδή αφορούν την ιστορία ως κριτικό λόγο για το παρελθόν, που αναγνωρίζει την πολιτική σημασία του στο παρόν.

Βιβλιογραφία

- Bertaux, Daniel & Paul Thompson (επιμ.). 1997. *Pathways to Social Class. A Qualitative Approach to Social Mobility*. Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Routledge.
- Κασσιμάτη, Κούλα. 2004. *Δομές και ροές. Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2009. *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Levi, Giovanni. 2001. "On Microhistory". Στο Peter Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*. Πουνιβέρσιτι Παρκ: The Pennsylvania State University Press, 97-119.
- Lüdtke, Alf (επιμ.). 1995. *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* (μετάφραση από τα γερμανικά: William Templer). Πρίνστον: Princeton University Press.
- Πασσερίνι, Λουίζα. 1998. *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Μετάφραση: Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιωάννα Λαλιώτου, Ιουλία Πεντάζου. Αθήνα: Νεφέλη.
- Revel, Jacques (επιμ.). 1995. *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Παρίσι: Seuil.
- Sewell, William H. Jr. 2013. *Λογικές της Ιστορίας. Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*. Μετάφραση: Ιουλία Πεντάζου. Αθήνα: Ξιφαράς.
- Thompson, Paul. 2002. *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*. Μετάφραση: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Νίκος Ποταμιάνος. Αθήνα: Πλέθρον.
- Τσιώλης, Γιώργος. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Η έννοια της μαρτυρίας ως τεκμηρίωση της αξιοπιστίας των αιτούντων άσυλο και η θεραπευτική πρακτική των ιστοριών ζωής για τους πρόσφυγες

Ευτυχία Βουτυρά

Προλογικό Σημείωμα

Επιλέγω να ξεκινήσω το παρόν κείμενο βιωματικά, διότι ανήκω στη γενιά των ερευνητών της προφορικής ιστορίας που χρησιμοποιούσαμε ακόμα μαγνητόφωνα και κασέτες. Έκανα την έρευνά μου στην πρώην ΕΣΣΔ στα χρόνια της περεστρόικα, δηλαδή στις αρχές της δεκαετίας του 1990, για ένα θέμα ταμπού, όπως ήταν οι σταλινικές διώξεις και οι ταυτότητες των μειονοτικών εθνοτικών ομάδων της Σοβιετικής Ένωσης (Voutira 2011). Σε αυτή την περίπτωση η έρευνα προφορικής ιστορίας προϋπέθετε μεγάλη εχεμύθεια στην επαφή με τους αφηγητές, προκειμένου να ξεκλειδώσει τη μνήμη τους για θέματα που καλύπτονται από δημόσια σιωπή. Από τότε, έχει κυλήσει πολύ νερό στο αυλάκι... Πιο συγκεκριμένα, το θέμα που απασχολεί το παρόν κείμενο αφορά σε μία πολύ συγκεκριμένη χρήση της έννοιας της «μαρτυρίας», δηλαδή στη διαδικασία της τεκμηρίωσης μιας κατάθεσης μάρτυρα που καλείται να αποδείξει τον φόβο δίωξης του ως αιτών άσυλο.

Η τεκμηρίωση του ασύλου ως νομική διαδικασία

Από τη σκοπιά της νομικής τεκμηρίωσης μιας αφήγησης που λειτουργεί ως «τεκμήριο» για την απόκτηση του καθεστώτος του πρόσφυγα, το βασικό κριτήριο είναι η απόδειξη του «φόβου δίωξης». Το κύριο θεσμικό εργαλείο για το καθεστώς του πρόσφυγα είναι η Σύμβαση του ΟΗΕ σχετικά με το καθεστώς των προσφύγων του 1951. Ο θεσμός αυτός είναι αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής εμπειρίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι δημιουργοί της Σύμβασης, 35 κράτη, κυρίως δυτικά, ονόμασαν τους πρόσφυγες όχι ως ομάδες, όπως προβλεπόταν σύμφωνα με τη Σύμβαση των προσφύγων του 1935 (Holborn 1938), αλλά ως άτομα που έχουν «τεκμηριωμένο φόβο δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, ως μέλη κοινωνικών ομάδων ή λόγω πολιτικής άποψης».¹

1. Μπορούμε να φανταστούμε πόσοι λίγοι τέτοιοι πρόσφυγες θα περνούσαν τον ορισμό σήμερα!

Παρ' όλο που η Σύμβαση του 1951 για τους πρόσφυγες σχεδιαζόταν την εποχή των εκτοπίσεων των Παλαιστινίων στη Μέση Ανατολή, η αδυναμία ένταξης της συγκεκριμένης περίπτωσης των Παλαιστινίων προσφύγων στον ορισμό του πρόσφυγα οδήγησε στη δημιουργία ενός ειδικού θεσμικού καθεστώτος αρωγής τους εντός του κόλπου των Ηνωμένων Εθνών, την UNRWA (Υπηρεσία Αρωγής και Έργων του ΟΗΕ για τους Παλαιστίνιους Πρόσφυγες στην Εγγύς Ανατολή - United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East). Τα αραβικά κράτη αρνήθηκαν τη συμπερίληψη των Παλαιστινίων προσφύγων στη Σύμβαση του 1951 για τους πρόσφυγες, καθώς θεώρησαν τα Ηνωμένα Έθνη υπεύθυνα για τη μετατροπή των εκτοπισμένων Παλαιστινίων σε πρόσφυγες. Η ρητορική των συμβαλλόμενων κρατών στη Σύμβαση του 1951 στηριζόταν στην εδραίωση του δικαιώματος στη μετακίνηση (*the right to move*).

Η «έκπτωση» του Ασύλου

Όπως τεκμηριώνεται πολλαπλά και από διαφορετικές επιστημολογίες, το καθεστώς του πρόσφυγα είναι μία σύνθετη ιστορική γραφειοκρατική διαδικασία. Η ίδια η ετυμολογία της λέξης «πρόσφυγας» καθορίζει τη σημασία της λέξης.

Ο πρόσφυγας είναι ένας φυγάς. Αναγκάζεται να διαφύγει από τη χώρα του, να ζητήσει καταφύγιο σε άλλη χώρα και προσφεύγει στις αρχές της ζητώντας προστασία, άσυλο, για να αποφύγει τις άσχημες συνθήκες που υφίσταται στη χώρα του (Κουλοχέρης 2008: 191).

Τα κριτήρια που καθιερώνουν την αλήθεια των λεγομένων προέρχονται από τη νομολογία, δηλαδή από τις «καλές πρακτικές» σχετικά με την απόκτηση ασύλου. Η ερμηνεία των αφηγήσεων/μαρτυριών των προσφύγων αφορά στην τεκμηρίωση του «φόβου δίωξης», και αυτό το τεκμήριο είναι σαφώς καθορισμένο από το νομικό πλαίσιο και την αντίστοιχη νομολογία, προϋποθέτοντας μία θετικιστική κατασκευή της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Το νομικό πλαίσιο που επιβάλλει το διεθνές δίκαιο προϋποθέτει την τεκμηρίωση με βάση τα κριτήρια «αξιοπιστίας», έτσι ώστε να συμπίπτουν με τα κριτήρια της απόδειξης του φόβου δίωξης, όπως έχουν καθιερωθεί στη διεθνή νομολογία. Ως εργαλείο για τη διαδικασία της τεκμηρίωσης χρησιμοποιούνται οι δείκτες των διεθνώς αναγνωρισμένων πηγών των διεθνών οργανισμών σχετικά με την κατάσταση στη

χώρα προέλευσης του αιτούντος (*Country of Origin Information*). Πρόκειται για μία μακροχρόνια και δύσκολη διαδικασία που στηρίζεται στο παράδοξο της ερμηνείας/κατανόησης της εμπειρίας ενός αιτούντος άσυλο μέσω των εκφάνσεων της ζωής στην οποία αναφέρεται το υποκείμενο. Η διάκριση συνήθως αφορά στη σχέση ανάμεσα στο βιωμένο και στο ειπωμένο. Το γεγονός ότι η ίδια η ζωή των αιτούντων άσυλο εξαρτάται από την απόδειξη του βιωμένου ως ειπωμένου αλλά και από το αντίστροφο, συνεπάγεται και τη βαρύτητα του ίδιου του τεκμηρίου.

Στην εμπειρία της τεκμηρίωσης έχει παρατηρηθεί η χρήση αφηγήσεων από το διαδικτυο. Συνεπώς, το ερώτημα επανέρχεται σχετικά με την αξιοπιστία. Λέει αλήθεια ο μάρτυρας; Πόσο μπορούμε να πιστέψουμε στα τεκμήρια του αιτούντα άσυλο; Η δυνατότητα του να «κλέβει» κανείς «επιτυχημένες» ιστορίες ασύλου από το διαδικτυο επαναφέρει το ερώτημα του τίνο είναι η ιστορία που λέγεται, δηλαδή η αυθεντικότητα. Η ανάγκη της πολιτισμικής πλαισίωσης είναι απολύτως απαραίτητη. Ως ανθρωπολόγοι μαθαίνουμε μέσα από τις ιστορίες που επαναλαμβάνονται κατά τη διάρκεια των σπουδών μας ότι οι «ιθαγενείς» σκέφτονται διαφορετικά. Ο Gregory Bateson, για παράδειγμα, ρώτησε κάποτε έναν νεαρό στην Νέα Γουινέα να περιγράψει τη ζωή του, και η απάντηση που πήρε περιλάμβανε μία ολόκληρη ιστορία ζωής: την εξέλιξη του ανθρώπου από τη γέννηση, την εφηβεία, την ενηλικίωση μέχρι τα βαθιά γεράματα. Αυτό που παρουσίασε, δηλαδή, ήταν η ιδεατή ζωή, το υπόδειγμα του πώς πρέπει να ζήσει κανείς χωρίς να το διαφοροποιεί από το πώς όντως ζει, τον κανόνα από αυτό που όντως συμβαίνει. Αυτό το ανθρωπολογικό ανέκδοτο αναδεικνύει το ότι οι «αφηγήσεις ζωής» είναι τόσο διαφορετικές όσο και οι τύποι έκφρασης. Η κατασκευή τόσο του «εαυτού» όσο και του προσωπικού «βίου» είναι τόσο εξειδικευμένες και πολιτισμικά προσδιορισμένες, έτσι ώστε να αφορούν το συγκεκριμένο υποκείμενο με μοναδικό τρόπο, όπως το DNA του (Eastmond 2007).

Παρ' όλα αυτά, είναι γνωστό ότι αυτού του είδους η δυτικού τύπου επιστημολογία διαφέρει από την κοσμολογία των Ιατμούλ της Νέας Γουινέας και, κατ' επέκταση, των Ιρακινών, Ερυθραίων και Αφγανών αιτούντων άσυλο. Το ζήτημα της αυθεντικότητας της εμπειρίας των αιτούντων άσυλο είναι μία ιδιαίτερη επιταγή τεκμηρίωσης και για αυτό απαιτεί ιδιαίτερη τεχνογνωσία που δεν έχει καλλιεργηθεί αρκετά. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να προωθηθεί αυτού του είδους η έρευνα που αφορά στον πολύ συγκεκριμένο τομέα της «ιατροδικαστικής προφορικής ιστορίας» (*forensic oral history*) (Walker, McIvor & Nic Daeid 2013).

Η γενικότερη στρατηγική είναι μέχρι στιγμής η ένταξη των αφηγήσεων ζωής με

βάση τη χώρα προέλευσης και τα αντίστοιχα γεγονότα «φόβου δίωξης», δηλαδή τα απτά τεκμήρια. Για παράδειγμα, οι ιστορίες προσφύγων από τη Χιλή ανέδειξαν τη χρήση ενός πολιτικού λόγου, που ενώ αναφερόταν στη συμμετοχή στο ίδιο κίνημα, οι διαφορετικές τοποθετήσεις μπορούσαν να ερμηνευτούν με βάση ταξικά κριτήρια ή κριτήρια φύλου (Power 2009· Simalchik 2004). Με άλλα λόγια, μία προσωπική εμπειρία μπορεί να αντλεί από μία κοινή ιστορία και ιδεολογία για να έχει νόημα. Μπορεί, όμως, ταυτόχρονα και να διαφοροποιείται και να αναιρεί μία γενικευμένη ερμηνεία του τι συνέβη.

Ίσως το πιο σημαντικό κομμάτι στην κατανόηση της διαδικασίας τεκμηρίωσης μιας αίτησης ασύλου αφορά όχι μόνο σε μία συγκεκριμένη περίπτωση αλλά στην ευρύτερη πολιτική υποδοχής των αιτούντων άσυλο. Όπως είναι γνωστό –και το συνειδητοποιούμε κάθε μέρα–, η στάση απέναντι στους μετανάστες και τους πρόσφυγες γίνεται όλο και περισσότερο απορριπτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ελληνικής πρακτικής είναι η υιοθέτηση του όρου «πραγματικός» και «μη πραγματικός πρόσφυγας».² Με άλλα λόγια, στις περιπτώσεις των προσφύγων, το βάρος της απόδειξης (τεκμηρίωσης) τα τελευταία είκοσι χρόνια έχει μετατεθεί στους ίδιους τους πρόσφυγες (καθώς αντιμετωπίζονται –εκ προοιμίου– ως «λαθρομετανάστες» / *bogus refugees*). Η διαδικασία της τεκμηρίωσης γίνεται πολλαπλά πιο δύσκολη λόγω της καθιερωμένης καχυποψίας της πλειοψηφίας των «αρμόδιων» της διαδικασίας παροχής ασύλου, των οποίων η συμπεριφορά προϋποθέτει την αμφισβήτηση των λεγομένων του υποκειμένου. Η καχυποψία φτάνει σε τέτοια σημεία αμφισβήτησης των λεγομένων των αιτούντων άσυλο που θα έλεγε κανείς ότι θα ικανοποιούνταν μόνο αν η σφαίρα που βρίσκεται στο μπράτσο του αιτούντα άσυλο είχε το όνομά του επάνω της!³

Στο εξαιρετικά ενδιαφέρον κείμενο «Μία εμπειρική προσέγγιση της αναπαράστασης του σώματος και της έμφυλης διαφοράς στο προσφυγικό δίκαιο» (2008), ο Σπύρος Κουλοχέρης αναλύει τη διαχείριση της συνέντευξης χρησιμοποιώντας πα-

2. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Σαιντού, ο οποίος έφτασε στην Ελλάδα το 2016 ως ασυνόδευτος ανήλικος από τη Γουινέα, εντάχθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα, άριστευσε, αλλά, αμέσως μετά από τη συμμετοχή του στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου 2022, βρισκόταν αντιμέτωπος με την απέλασή του λόγω ενηλικίωσης (<https://www.ieidiseis.gr/ellada/138138/mia-istoria-pou-sygklonizei-o-mikros-prosfygas-aristoxhos-mathitis-pou-tha-apelathei-meta-tin-parelasi-tis-25is-martiou>).

3. Οι παρατηρήσεις αυτές προκύπτουν από τη χρόνια ενασχόλησή μου τόσο με τη διαδικασία Παροχής Νομικής Βοήθειας για τους Πρόσφυγες (Refugee Legal Aid) στη Μεγάλη Βρετανία όσο και με τη συμμετοχή μου ως μέλος στην Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη (ΕΕΔΑΠ).

ραδείγματα από το εγχειρίδιο κατάρτισης της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες με τίτλο «Η Συνέντευξη με τους Αιτούντες την Αναγνώριση του Καθεστώτος του Πρόσφυγα». Το Εγχειρίδιο είναι ιδιαίτερα αναλυτικό, καθώς αναφέρεται ακόμα και στη στάση του σώματος του υπεύθυνου της συνέντευξης:

όπως και η οπτική επαφή έτσι και η φυσική στάση που υιοθετεί ο υπεύθυνος της συνέντευξης μπορεί να εκφράσει το ενδιαφέρον του για όσα εξιστορεί ο αιτών άσυλο. Ο υπεύθυνος της συνέντευξης πρέπει να είναι φυσικός, άνετος και να παρακολουθεί με προσοχή. Πρέπει να διατηρεί την ουδετερότητά του τόσο στις εκφράσεις του προσώπου του όσο και στις κινήσεις του. Η ουδετερότητά του ενθαρρύνει την επικοινωνία του αιτούντος άσυλο.

- ο υπεύθυνος της συνέντευξης δεν πρέπει να φέρεται νευρικά και να «χύνεται» στο κάθισμά του,
- ο υπεύθυνος της συνέντευξης δεν πρέπει να τοποθετεί τα πόδια πάνω στο τραπέζι,
- ο υπεύθυνος της συνέντευξης δεν πρέπει να κοιτά έξω από το παράθυρο,
- ο υπεύθυνος της συνέντευξης δεν πρέπει να χειρονομεί ή να δείχνει (κουνώντας το κεφάλι ή γυρίζοντας το βλέμμα προς το ταβάνι) ότι δεν συμφωνεί με όσα εξιστορεί ο αιτών άσυλο ή ότι πιστεύει ότι η ιστορία που του εξιστορείται δεν είναι αληθινή. (Κουλοχέρης 2008: 194).

Όπως σωστά παρατηρεί ο Κουλοχέρης στο παραπάνω κείμενο, είναι σαφές ότι ένα μεγάλο μέρος της συνέντευξης –τόσο ο ρέων λόγος όσο και οι ενδεχόμενες σιωπές του αιτούντος άσυλο καθώς και οι στάσεις και οι κινήσεις του σώματός του– παραμένει μη καταγεγραμμένο. Συνεπώς, η σχέση ανάμεσα στο ειπωμένο και στο βιωμένο παραμένει μετέωρη, ενώ τα κριτήρια τεκμηρίωσης μοιάζει να μετατίθενται, να επαναπροσδιορίζονται συγκυριακά και να αποσιωπούνται επιδεικτικά εις πείσμα της υπέρμετρης ενασχόλησης με τα τεκμήρια.

Θεραπευτική πρακτική των ιστοριών ζωής για τους πρόσφυγες

Αξίζει να εισαγάγει κανείς μία διαφορετική διάσταση των ιστοριών ζωής των προσφύγων με ξεχωριστή λειτουργία που δεν αφορά μόνο στην τεκμηρίωση της αίτησης ασύλου αλλά και στη βελτίωση της ζωής των υποκειμένων έπειτα και από την επίσημη αναγνώρισή τους ως «πρόσφυγες».

Στις 30 Οκτωβρίου του 2019, η Marina Warner, διάσημη καθηγήτρια αγγλικής λογοτεχνίας και δημιουργικής γραφής στο Κολλέγιο του Birkbeck στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και η πρώτη εκλεγμένη γυναίκα Πρόεδρος της Βασιλικής Εταιρείας Λογοτεχνίας (2017), έδωσε την ετήσια τιμητική διάλεξη στη μνήμη της Barbara Harrell-Bond, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από τις πρόσφατες πρακτικές αλληλέγγυων ψυχοθεραπευτικών ομάδων στα κέντρα προσφύγων στη Σικελία. Ο τίτλος της διάλεξης ήταν «[The Map is Not the Territory: Story-making, Place and Performance](#)» και αφορούσε σε μία συνεργασία της Warner με το Πανεπιστήμιο του Παλέρμο σχετικά με την ένταξη των νεοπροσφύγων που υποδέχεται η Σικελία ως μέρος των προσφύγων της Μεσογείου. Η περιγραφή της τόνισε τη διαδικασία της τελετουργικής απαγγελίας/αφήγησης λέξεων, ιστοριών, μύθων και θρύλων που χρησιμοποιούν οι ηθοποιοί, φορώντας μάσκες όχι λόγω της πανδημίας του Covid-19, αλλά για να υποδυθούν συγκεκριμένους ρόλους ηρώων και ηρωικών πράξεων με απώτερο στόχο να παράγουν μέθεξη στο ακροατήριο των προσφύγων. Πρόκειται για μία πρακτική με εντυπωσιακά θετικά αποτελέσματα στον τομέα αυτού που ονομάζεται «τραυματική εμπειρία».

Ολόκληρο το *project* αφορούσε στη διαδικασία των παιδιών προσφύγων που έπαιζαν παιχνίδια φτιάχνοντας χάρτες για να μπορέσουν να φανταστούν πώς θα φύγουν από την πόλη όπου βρίσκονταν. Για να το κάνουν αυτό, χρησιμοποιούν τη διαδικασία της αφήγησης ενός μύθου που κατασκευάζουν για να μιλήσουν για τις ανάγκες τους, όπως είναι οι βασικές ανάγκες για τροφή και στέγαση. Το παιχνίδι περιλαμβάνει την επιτέλεση του μύθου του έπους του Γκιλγκαμές. Δηλαδή το επικό ποίημα από την εποχή της Βαβυλώνας που θεωρείται το αρχαιότερο λογοτεχνικό κείμενο. Πρόκειται για τη συλλογή θρύλων και ποιημάτων των Σουμερίων για τον Γκιλγκαμές, μυθικό ή/και ιστορικό πρόσωπο, μεγάλο βασιλιά-ήρωα της Ουρούκ,⁴ ο οποίος θεωρείται ότι έζησε την 3η χιλιετία π.Χ. Η βασική ιστορία περιστρέφεται γύρω από τη σχέση φιλίας που αναπτύσσεται ανάμεσα στον βασιλιά Γκιλγκαμές και στον μυθικό αγριάνθρωπο Ενκίντου.

Μέρος της επιτέλεσης αυτού του κειμένου ήταν η δραματοποίησή του σε παιχνίδι, έτσι ώστε τα παιδιά να λειτουργούν ως δρώντα πρόσωπα μέσα από την ενορχήστρωση του μύθου και με δικές τους φωνές, επαναλαμβάνοντας τους άθλους του βασιλιά Γκιλγκαμές και του μυθικού αγριάνθρωπου Ενκίντου, ο οποίος τελικά γίνεται φίλος

4. Η Ουρούκ ήταν αρχαία πόλη των Σουμερίων κι αργότερα της Βαβυλωνίας. Βρισκόταν ανατολικά του ποταμού Ευφράτη και νοτιοανατολικά της σημερινής Βαγδάτης. Στην περίοδο ακμής της, η Ουρούκ αποτελούσε τη μεγαλύτερη πόλη του τότε γνωστού κόσμου.

του βασιλιά και μαζί αναλαμβάνουν ριψοκίνδυνες αποστολές. Το έργο τονίζει και δίνει μεγάλη σημασία στο συναίσθημα απώλειας που διακατέχει τον Γκιλγκαμές μετά τον θάνατο του Ενκίντου, που παραπέμπει στον θρήνο του Αχιλλέα για τον Πάτροκλο.

Μπορεί κανείς να φανταστεί, λοιπόν, τις θεραπευτικές λειτουργίες που προάγει αυτή η συναισθηματική μέθεξη για το νεαρό ακροατήριο που αναπαριστά τη φιλία του βασιλιά με τον μυθικό αγριάνθρωπο νέο φίλο του σε ξένους τόπους. Στον διαδικτυακό τόπο [Stories in Transit](#) μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις δραστηριότητες των παιδιών που κατασκευάζουν τα σκηνικά και υποδύονται τους ρόλους. Πρόκειται για μία διαφορετική χρήση της αφήγησης στην προσφυγική εμπειρία σε σύγκριση με αυτή που συζητήθηκε στην αρχή του κειμένου σχετικά με την αίτηση ασύλου. Είναι μία χρήση της αφήγησης η οποία ενέχει το δικό της *happy end* και η οποία, αν και δεν λειτουργεί ως τεκμήριο απόδειξης, αποτελεί ένα μείζονος σημασίας εργαλείο επιβίωσης και κοινωνικής συμπερίληψης για τους πρόσφυγες. Με αυτόν τον ισχυρισμό εννοώ πως η βασική διαφορά ανάμεσα στην «προφορική ιστορία»-συνέντευξη κατά την αίτηση ασύλου και στην προφορική ιστορία ως αφήγηση της προσφυγικής εμπειρίας είναι το διακύβευμα της επιβίωσης αυτής καθαυτής.

Βιβλιογραφία

- Eastmond, M. 2007. «Stories as Lived Experience: Narratives in Forced Migration Research». *Journal of Refugee Studies* 20/2: 248-264.
- Holborn, L. W. 1938. «The Legal Status of Political Refugees, 1920–1938». *American Journal of International Law* 32/4: 680-703.
- Κουλοχέρης, Σ. 2008. «Μια εμπειρική προσέγγιση της αναπαράστασης του σώματος και της έμφυλης διαφοράς στο προσφυγικό δίκαιο». Στο Μ. Μαροπούλου (επιμέλεια, συντονισμός και εισαγωγή) *Το φύλο, το σώμα και η έμφυλη διαφορά: η συνάντηση δικαίου και κοινωνικής προβληματικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών & του Προγράμματος Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας, 191-205.
- Power, M. 2009. «The US Movement in Solidarity with Chile in the 1970s». *Latin American Perspectives* 36/6: 46-66.
- Simalchik, J. 2004. «Chilean refugees in Canada: Home Reinvented». *Canadian Issues* 52.
- Voutira Eftychia. 2011. *The Right to Return and the Meaning of Home: A Post Soviet Diaspora Becoming European*. Βερολίνο: Lit Verlag.
- Walker, D., A. McIvor & N. Nic Daeid (2013). «The not so silent witness: developing a forensic science oral history project». *Scottish Institute for Policing Research: Sixth Annual Report* 30-31. <http://www.sipr.ac.uk/publications/Researchpapers.php>

Ο Λόγος των ιστορικών αρχείων και ο Λόγος των ιστορικών υποκειμένων Τασούλα Βερβενιώτη

Η Ιστορία και η μνήμη

Η διάκριση ανάμεσα στην Ιστορία, ως επιστήμη, και τη μνήμη, ως κάτι εύπλαστο και εύθραυστο, αποτελεί μια κληρονομιά του ιστορικισμού του 19ου αιώνα. Μοιάζει σαν να έχουμε να επιλέξουμε ανάμεσα στο καλό και το κακό, την αντικειμενική ακαδημαϊκή έρευνα που στηρίζεται στα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος, κυρίως στα γραπτά αρχειακά τεκμήρια από τη μια, και τις προσωπικές μνήμες των «απλών» ανθρώπων από την άλλη. Και τα δυο είναι εξίσου σημαντικά για την κατανόηση του παρελθόντος. Η μνήμη αναφέρεται σε μια βιωμένη εμπειρία και η Ιστορία αποτελεί μια αναπαράσταση, μια ανακατασκευή του παρελθόντος, συχνά ατελή και προβληματική όσο και η μνήμη (Nora 1989).

Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα ο κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs είχε υποστηρίξει ότι η μνήμη κάθε ανθρώπου, όπως και η συνείδηση, διαμορφώνεται συλλογικά, καθορίζεται κοινωνικά και είναι συνδεδεμένη με τη μνήμη της ομάδας στην οποία ανήκει: την οικογένεια, το χωριό ή το έθνος. Είχε επισημάνει επίσης ότι η Ιστορία είναι κυρίως –αν και όχι αποκλειστικά– μια κοινωνική κατασκευή που διαμορφώνεται με βάση τα ερωτήματα και τις επιδιώξεις του παρόντος (Halbwachs 2013: 113-143). Στις αρχές του 21ου αιώνα θεωρείται πια δεδομένο ότι το παρελθόν συνεχώς ανα-κατασκευάζεται: κάθε γενιά, με βάση τα δικά της βιώματα, θέτει τα δικά της ερωτήματα και το «βλέπει» με τα δικά της μάτια. Και όπως είπε η Aleida Assmann, το παρελθόν δεν λαξεύεται πια πάνω στον γρανίτη, αλλά γράφεται πάνω στο νερό (Assmann 2008b).

Τα ερωτήματα που θέτουν οι ιστορικοί είναι αυτά που θέτει η εποχή τους, γιατί και αυτοί είναι ιστορικά υποκείμενα, πολύ πριν γίνουν ερευνητές. Αυτό που αμβλύνει τις προσωπικές τους απόψεις είναι η έκταση και το βάθος της έρευνας και τα ερευνητικά τους εργαλεία. Ο Alon Confino, που δούλεψε πάνω στη σχέση της μνήμης με την ιστορία των νοοτροπιών (mentalities), θεωρεί και αυτός ως άχρηστη την αντίθεση

ανάμεσα στην Ιστορία και τη μνήμη. Προτείνει στους ιστορικούς να «κοσκινίζουν» τα νοήματα της μνήμης και να ερευνούν τα αποδεικτικά στοιχεία χρησιμοποιώντας πολλών ειδών πηγές και μεθόδους. Με αυτόν τον τρόπο, πιστεύει ότι η μελέτη της μνήμης θα δώσει τη δυνατότητα να απελευθερώσουμε την ιστορική μας φαντασία και έτσι θα αναπαραστήσουμε σωστότερα το παρελθόν (Confino 2008, 2011· Erll 2008).

Οι προφορικές μαρτυρίες απηχούν υποκειμενικές απόψεις, οι οποίες διαμορφώνονται πάντα πάνω σε μια υπάρχουσα υλική βάση, σε ένα πραγματικό υπόβαθρο. Για αυτό ο ιστορικός πρέπει να λάβει υπόψη του τόσο τα γεγονότα, τις αντικειμενικές συνθήκες, όσο και τις απόψεις των αφηγητών του (Passerini 1998). Εκτός από την έρευνα για τα γεγονότα, αποτελεί πλέον αντικείμενο της Ιστορίας και η έρευνα της υποκειμενικότητας. Ο ιστορικός μπορεί να αντλήσει πολύτιμες πληροφορίες ακόμα και από όσα δεν του είπαν οι αφηγητές του. Οι σιωπές των ανθρώπων για ένα γεγονός είναι εύγλωττες, όπως ακριβώς και της ελληνικής κοινωνίας για τον εμφύλιο πόλεμο. Σύμφωνα με τον Portelli (2020), οι αφηγητές δεν λένε στις μαρτυρίες τους τι έκαναν τότε που συνέβη το γεγονός, αλλά τι ήθελαν να κάνουν, τι πίστευαν ότι έκαναν και τι σκέφτονταν ότι έκαναν όταν έδιναν τη συνέντευξη. Αυτό όμως που πιστεύουν ότι έγινε είναι το ίδιο πραγματικό όσο και αυτό που πραγματικά συνέβη. Οι «λανθασμένες» μνήμες αποτελούν τις «αλήθειες» των αφηγητών και προσφέρουν εξίσου αξιόπιστα δεδομένα: μια προσωπική «αλήθεια» συχνά συμπίπτει με μια συλλογική φαντασίωση. Οι ζωτικοί μύθοι που κατασκευάζουν οι άνθρωποι, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, αποτελούν τις δικές τους αλήθειες και είναι σημαντικές για την έρευνα: η δουλειά του ιστορικού είναι να τις επισημάνει και να τις ερμηνεύσει (Thompson & Samuel 1990).

Πιο συγκεκριμένα, οι προφορικές μαρτυρίες είναι τόσο αντικειμενικές όσο και όλα τα άλλα είδη πηγών. Όσον αφορά την αξιοπιστία τους, διαθέτουν μια διαφορετικής ποιότητας αξιοπιστία, γιατί η μνήμη δεν είναι ένα παθητικό αποθετήριο γεγονότων αλλά μια ενεργή διαδικασία παραγωγής νοημάτων (Portelli 2020). Και τα νοήματα οι άνθρωποι δεν τα δημιουργούν εν κενώ, αλλά μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά πλαίσια. Επιπλέον, τα δεδομένα της προφορικής ιστορίας είναι πάντοτε το αποτέλεσμα μιας σχέσης, άλλοτε αρμονικής και άλλοτε όχι, ανάμεσα στον ερευνητή και τον αφηγητή, μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό περιβάλλον (Portelli 2020).

Μια βασική διαφορά ανάμεσα στις προφορικές μαρτυρίες και τα αρχαιακά υλικά είναι ότι το περιεχόμενο των αρχείων δεν καθορίζεται από τις ανάγκες και τα ερευ-

νητικά ερωτήματα του ιστορικού. Το αρχείο υπάρχει πριν ξεκινήσει ο ιστορικός την έρευνά του, ενώ στην προφορική ιστορία ο ερευνητής είναι αυτός που θέτει τα ερωτήματα. Και στις δυο περιπτώσεις, όμως, ο έλεγχος του ιστορικού λόγου αποτελεί προνόμιο του ιστορικού. Στην περίπτωση των γραπτών πηγών υπάρχει ο κίνδυνος ο ιστορικός να υπηρετήσει τον μύθο ότι είναι «ουδέτερος», ότι ανακαλύπτει και αποκαλύπτει την αλήθεια των αρχείων, ενώ στην πράξη την κατασκευάζει. Σε αντίθεση, ο ιστορικός της προφορικής ιστορίας ωθεί τον αφηγητή στο ιστορικό προσκήνιο, του δίνει φωνή και λόγο, ώστε να αποτελεί πια και αυτός μέρος της Ιστορίας. Τέλος, η ουσιαστική διαφορά των προφορικών πηγών από τις γραπτές είναι ότι αναφέρονται λιγότερο στα γεγονότα και περισσότερο στο νόημά τους. Για αυτό η προφορική ιστορία και η μελέτη της μνήμης μάς παρέχει νέους τρόπους για να κατανοήσουμε το παρελθόν, λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο ποια γεγονότα θυμούνται οι άνθρωποι αλλά και πώς τα θυμούνται, δηλαδή το νόημα και την ερμηνεία που δίνουν, ακόμα και για τα πιο γνωστά, σημαντικά, ιστορικά γεγονότα (Portelli 2020· Feindt κ.ά. 2014).

Στην ιστορική έρευνα, η μνήμη και η ιστορία αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται. Οι συνεντεύξεις μπορούν να φωτίσουν το αρχαιακό υλικό και να αναδείξουν θέματα για τα οποία τα αρχεία παραμένουν σιωπηλά. Και τα αρχεία μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση των προφορικών μαρτυριών. Η ιστορία και η μνήμη, στην ουσία τους, λειτουργούν πανομοιότυπα: μπορούν να φωτίσουν αλλά και να παραπλανήσουν και να αποκρύψουν στοιχεία. Η μνήμη είναι το ίδιο επιλεκτική με τα αρχεία. Δεν διατηρούνται όλα τα αρχεία, ούτε οι ιστορικοί έχουν πρόσβαση σε όλα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα αρχεία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (ΕΕΣ): στη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου είχε αναλάβει τη διατροφή των εξορίστων καθώς και τη συγκέντρωση των αιτήσεων των γονιών για την επιστροφή των παιδιών, τα οποία ο Δημοκρατικός Στρατός είχε μετακινήσει στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Τα αρχεία του ΕΕΣ, όμως, δεν είναι προσβάσιμα, και οι ιστορικοί στερούνται πολύτιμες πληροφορίες για τους τόπους και τις συνθήκες εξορίας, για την «επιχείρηση σωτηρίας» των παιδιών, γνωστής και ως παιδομάζωμα - παιδοφύλαγμα, και εν γένει για το προνοιακό σύστημα της εποχής.

Παράδειγμα I: ταύτιση αρχείου και προφορικής μαρτυρίας

Το θέμα που διαπραγματεύεται αυτό το άρθρο αφορά τον ελληνικό εμφύλιο και εστιάζει στη σχέση των ιστορικών αρχείων και των προφορικών μαρτυριών. Η έρευνα, εκτός από τα αρχεία, έγινε και στο ορεινό χωριό Καταφύγι Αγράφων (Βλ. Βερβενιώ-

τη 2021). Το καλοκαίρι του 1947 το χωριό εκκενώθηκε με εντολή του Στρατού και οι κάτοικοί του μεταφέρθηκαν αρχικά σε ένα διπλανό χωριό και από εκεί, το φθινόπωρο, στην Καρδίτσα, όπου έζησαν ως πρόσφυγες μέχρι την άνοιξη του 1950· σχεδόν τρία χρόνια. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1998-2001. Πήγα στο Καταφύγι κρατώντας στα χέρια μου έγγραφα από το αρχείο της «Εστίας Προσφυγοπαίδων Καρδίτσας», που είχε ιδρύσει ο «Έρανος “Πρόνοια Βορείων Επαρχιών Ελλάδος” υπό την Υψηλήν Προστασίαν της ΑΜ της Βασιλίσσης» στη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου· σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και τα ονόματα των παιδιών από το Καταφύγι που, ως προσφυγόπουλα, σιτίζονταν στην Εστία.

Η διαφορά των 50 χρόνων, ανάμεσα στα ιστορικά γεγονότα και τη συλλογή των προφορικών μαρτυριών, έθετε προβλήματα και προβληματισμούς όσον αφορά τη διαμόρφωση της μνήμης και άρα τα λεγόμενα των αφηγητών. Προβλήματα, όμως, έθετε και το αρχείο. Είχε καεί, καθόλου τυχαία, δύο φορές: μία στη διάρκεια της Χούντας (1967-1974), όταν έφυγαν οι βασιλείς από την Ελλάδα, και μία το 1982, όταν πήρε το ΠΑΣΟΚ την εξουσία. Η ύπαρξη, όμως, του αρχειακού υλικού αφαίρεσε ένα μέρος από τη δυσπιστία που παρατηρείται στην αρχή κάθε έρευνας. Οι Καταφυγιώτες ενστικτωδώς ήξεραν ότι αρχεία κρατούν άτομα ή οργανισμοί που έχουν εξουσία, και αυτά, με τη σειρά τους, δίνουν εξουσία στους ιστορικούς (Assmann 2008a). Δεν αντιμετώπισα πρόβλημα να καταγράψω τις μαρτυρίες τους.

Μια από τις γυναίκες που έδωσε συνέντευξη ήταν και η Αννούλα,¹ η οποία, όταν ο Στρατός εκκένωσε το Καταφύγι και οι κάτοικοί του υποχρεώθηκαν να πάνε στην Καρδίτσα, ήταν 10-11 χρόνων. Στη μαρτυρία της είπε ότι ο πατέρας της την είχε αφήσει στο χωριό για να φυλάει τα γελάδια της οικογένειας. Μαρτυρεί ακόμα ότι στο χωριό υπήρχαν και άλλοι κάτοικοι, και ότι τον Δεκέμβρη του 1948, που ο Δημοκρατικός Στρατός επιτέθηκε και κατέλαβε την Καρδίτσα για τρεις ημέρες, είδε τους αντάρτες καθώς και όσους είχαν επιστρατεύσει. Το γεγονός ότι οι αντάρτες και οι επιστρατευμένοι πέρασαν από το Καταφύγι στις 14 Δεκεμβρίου 1948 μαρτυρείται και από το αρχειακό υλικό: αναφέρεται στο ημερολόγιο που κρατούσε τότε η Μαρία Μπέικου, στέλεχος του Δημοκρατικού Στρατού (ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, Κ. 29α).

Στην περίπτωση αυτή η προφορική μαρτυρία επιβεβαιώνει και επιβεβαιώνεται από το αρχειακό υλικό. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις προφορικές μαρτυρίες, όμως, είναι σε αρκετές περιπτώσεις πλουσιότερες από αυτές που μας παρέχουν τα αρχεία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η εγγραφή στο Ημερολόγιο της Μ. Μπέικου

1. Συνέντευξη της Αννούλας στην Τ. Βερβενιώτη, 22/8/1998.

μας παρέχει στοιχεία για τις καιρικές συνθήκες, τους μάχιμους και τους επιστρατευμένους, καθώς και την ύπαρξη της Ταξιαρχίας του ΔΣΕ στο Καταφύγι. Η προφορική μαρτυρία της Αννούλας αναδεικνύει και άλλες παραμέτρους: τα ορεινά χωριά της περιοχής των Αγράφων, παρόλο που ο Στρατός είχε υποχρεώσει τους κατοίκους τους να φύγουν και να πάνε στα Κέντρα Ασφαλείας, δεν ήταν εντελώς άδεια, τουλάχιστον μέχρι τον Δεκέμβρη του 1948.

Το γεγονός ότι τα χωριά δεν ήταν εντελώς άδεια σχετίζεται άμεσα με τα στρατιωτικά δρώμενα· οι μαχητές του ΔΣΕ διέθεταν ακόμα πηγές ανεφοδιασμού και πληροφόρησης, δύο βασικά στηρίγματα τα οποία τους πρόσφεραν οι άμαχοι. Οι συγκεκριμένοι όμως άμαχοι δεν ήταν ενταγμένοι στον ΔΣΕ· δεν ήταν ούτε Αυτοαμυνίτες ούτε Καπαπίτες (Κ.Π. = Κέντρο Πληροφοριών)· παρέμεναν στα χωριά τους για να προασπίσουν την περιουσία τους, τα ζώα τους. Η προφορική μαρτυρία μάς δίνει επιπλέον στοιχεία για την κοινωνική ιστορία του εμφυλίου και συγκεκριμένα για τις συνθήκες ζωής των κατοίκων του χωριού που μετατράπηκαν σε πρόσφυγες: πόσοι από αυτούς, τότε και πώς αναγκάστηκαν να ξεπουλήσουν (κυριολεκτικά) τα ζώα τους για λίγες δεκάρες στους εμπόρους που τους περίμεναν στις εισόδους της Καρδίτσας. Αναδεικνύει το βαθμό υπακοής των χωρικών στις στρατιωτικές αρχές, αλλά και τη θέση των παιδιών σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου· η φοίτηση της Αννούλας στο σχολείο τελείωσε στην 4η Δημοτικού, γιατί η οικογένειά της θεώρησε πιο σημαντική τη σωτηρία των ζώων από τη μόρφωση ενός κοριτσιού. Με λίγα λόγια, οι προφορικές μαρτυρίες εμπλουτίζουν συχνά γνωστά γεγονότα ή καταστάσεις αλλά και αναδεικνύουν άγνωστες πτυχές γνωστών γεγονότων.

Παράδειγμα II: το αρχείο και η μαρτυρία δεν συμπίπτουν

Δουλεύοντας παράλληλα τα ιστορικά αρχεία και τις προφορικές αφηγήσεις, υπάρχει περίπτωση το αρχειακό υλικό να μην επιβεβαιώνει την αφήγηση. Στη διάρκεια της έρευνας στο Καταφύγι, ο Αγαθοκλής επανειλημμένα ανέφερε την πίκρα, τη στεναχώρια που ένιωθε, γιατί δεν σιτιζόταν, όπως τα άλλα παιδιά, στην «Εστία Προσφυγοπαίδων Καρδίτσας», που λειτουργούσε με χρήματα του Εράνου της Βασιλίσσης. Θεωρούσε ότι τον είχαν αποκλείσει, επειδή η οικογένειά του ήταν αριστερή: τρία μέλη της είχαν συλληφθεί, μετά την επίθεση του ΔΣΕ στην Καρδίτσα· δύο πέρασαν στρατοδικείο και ο μεγάλος του ο αδελφός καταδικάστηκε και στάλθηκε στη Γιούρα. Ο Αγαθοκλής περιέγραψε τα άσχημα συναισθήματα που ένιωθε, όταν όλα τα παιδιά, μετά το σχολείο, πήγαιναν στην Εστία να φάνε και αυτός έμενε πίσω, μόνος

και πεινασμένος. Για κανέναν δεν είναι εύκολο να ξεχάσει έναν αποκλεισμό, ο οποίος μάλιστα αφορούσε το φαγητό, σε μια εποχή μεγάλης ένδειας· ούτε ήταν εύκολο να επινοήσει αυτά τα συναισθήματα.

Στη διάρκεια της έρευνας, σε μια δημόσια συζήτηση, ο Ηλίας υποστήριξε μπροστά στον Αγαθοκλή, αλλά και σε εμένα προσωπικά, ότι δεν γίνονταν τέτοιου είδους αποκλεισμοί στα παιδιά. Θεωρούσε ότι ο Αγαθοκλής δεν έτρωγε στην Εστία γιατί ήταν πιο μεγάλος στην ηλικία. Η απάντηση του Αγαθοκλή ήταν ότι άλλα παιδιά, που είχαν ακριβώς την ίδια ηλικία, σιτίζονταν στην Εστία. Χωρίς να κάνει σαφή αναφορά, εννοούσε τον Θύμιο, που ήταν από δεξιά σόι. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι ο Θύμιος πήγε σχολείο αργότερα από τον Αγαθοκλή, αφού ο πατέρας του πέρασε από Λαϊκό Δικαστήριο γιατί δεν τον έστειλε σχολείο, αλλά τον έστειλε να φυλάει τις κατσίκες. Παρόλο δηλαδή που είχαν ίδια ηλικία, ο Θύμιος πήγαινε σε μικρότερη τάξη και για αυτό, ίσως, σιτιζόταν στην Εστία.

Τα ερωτήματα που έθεταν οι προφορικές μαρτυρίες, εάν πράγματι το παράπονο του Αγαθοκλή ήταν πραγματικό και εκείνος είχε αποκλειστεί από τη σίτιση, είτε λόγω της πολιτικής του Εράνου της Βασίλισσας απέναντι στα παιδιά των αριστερών, είτε επειδή τον είχε διαγράψει από τις καταστάσεις κάποιος τοπικός παράγοντας, κάτι πολύ πιθανό για την εποχή, έρχονταν σε αντίθεση και με ένα ακόμα γεγονός: το όνομα του Αγαθοκλή βρισκόταν στις καταστάσεις σιτισμού του αρχείου που διέθετα.

Τα συναισθήματα όμως που περιέγραφε ο Αγαθοκλής, συνταξιούχος αστυνομικός πια, ήταν διατυπωμένα με μεγάλη ένταση, γιατί συνδέονταν και με άλλους αποκλεισμούς που βίωσε στη συνέχεια: και στο Γυμνάσιο και όταν πήγε να δώσει εξετάσεις στην Παιδαγωγική Ακαδημία για να γίνει δάσκαλος και τον έκοψαν, αλλά και στη διάρκεια της στρατιωτικής του θητείας. Αφορούσε όλα τα παιδιά της ηλικίας του που είχαν αριστερούς γονείς, τα οποία, αν και δεν ήταν άμεσα εμπλεκόμενα στον εμφύλιο, συμπεριλαμβάνονταν στη «συλλογική ευθύνη» των μελών της οικογένειας, όπως αυτή είχε θεσπιστεί με τα «έκτακτα μέτρα» και έφτανε μέχρι «τρίτης γενιάς».

Με δεδομένο ότι το «παράπονο» του Αγαθοκλή δεν ήταν προσωπικό, αλλά αφορούσε μια ευρύτερη κοινωνική κατηγορία, η έρευνα στράφηκε ξανά στα αρχεία, τα οποία, ως «γνήσια» εμφυλιοπολεμικά αρχεία είναι ιδιαίτερα ευάλωτα και τρωτά, λόγω της ίδιας της φύσης του πολέμου. Και επιπλέον, τα συγκεκριμένα αρχεία είχαν καεί δυο φορές και εγώ δούλευα με ό,τι είχε απομείνει. Συγκρίνοντας, όμως, τα αρχεία της «Εστίας Προσφυγοπαίδων Καρδίτσας» με της «Εστίας Προσφυγοπαίδων Γρεβενών», έγινε εμφανές ότι μετά το καλοκαίρι του 1949, που άρχισε ο επαναπατρι-

σμός των προσφύγων, ο Έρανος της Βασίλισσας δεν ήθελε να κλείσει τις Εστίες, πριν μπορέσει να ανοίξει Τα Σπίτια του Παιδιού, ώστε να στεριώσει τον μηχανισμό του και κατ' επέκταση τη θέση του Παλατιού στην ελληνική επαρχία. Πρόκειται για έναν μηχανισμό που διέθετε Τοπικές Επιτροπές στις επαρχιακές πόλεις και κωμοπόλεις, με μητροπολίτες, τραπεζίτες, νομάρχες και φιλανθρωπικές οργανώσεις. Ο Έρανος της Βασίλισσας, όμως, είχε ιδρυθεί το καλοκαίρι του 1947 για έξι μήνες και έπρεπε συνεχώς να ανανεώνει την άδεια λειτουργίας του.

Στην Καρδίτσα ο Έρανος είχε επιπλέον λόγους για να μην μειωθεί ο αριθμός των παιδιών που σιτίζονταν στην Εστία, ώστε να αποδείξει την αναγκαιότητα της ύπαρξής της και να μην υποχρεωθεί να την κλείσει. Η εκεί Τοπική Επιτροπή του Εράνου ήταν η μόνη που δεν είχε ως πρόεδρο τον Μητροπολίτη. Ο Έρανος είχε αποπέμψει τον Θεσσαλιώτιδος Ιεζεκιήλ από την προεδρία της Επιτροπής, με όχι και τόσο ευγενικό τρόπο, παρόλο που πρώτος αυτός είχε ξεκινήσει τα συσσίτια για τα προσφυγόπουλα και παρόλο που η Εστία που είχε ιδρύσει η Βασίλισσα λειτουργούσε σε οίκημα που ανήκε στη Μητρόπολη. Η αντιπαράθεση του Μητροπολίτη με τον Έρανο της Βασίλισσας είχε πάρει μεγάλη έκταση και σχετικά άρθρα είχαν δημοσιευτεί και στις τοπικές εφημερίδες. Ο Ιεζεκιήλ είχε εκφράσει, επίσης, δημόσια την αντίθεσή του στην εμπλοκή της Εκκλησίας στον Εμφύλιο και η Ιερά Σύνοδος του είχε υποδείξει «να ακολουθήσει καταπιστώως τα αναφερόμενα εις την εγκύκλιον, η οποία καταδικάζει την ανταρσία» (Makrides 2008).

Για όλους τους παραπάνω λόγους, ο Έρανος της Βασίλισσας περιέλαβε στις καταστάσεις συσσιτούντων όλα τα προσφυγόπουλα, ενώ η ένοπλη σύγκρουση έβαινε προς το τέλος της. Τότε εμφανίζεται και το όνομα του Αγαθοκλή στο αρχείο. Το συναίσθημα του αποκλεισμού που είχε βιώσει όταν ξεκίνησαν τα συσσίτια, ήταν πιο ισχυρό από τη μνήμη της σίτισής του στην Εστία όταν ο προσφυγικός καταυλισμός βρισκόταν πια υπό διάλυση. Και το παράπονο που εξέφραζε πενήντα χρόνια αργότερα αφορούσε ένα παρελθόν που δεν είχε ακόμα παρέλθει (*the past that has not passed*), σύμφωνα με την έκφραση της Gonda Van Steen (2019). Μετά από μισόν αιώνα ήταν ακόμα ζωντανό και καθόριζε το παρόν του Αγαθοκλή και όχι μόνο.

Σαν συμπέρασμα

Οι σπουδές μνήμης καθώς και η ιστορία των συναισθημάτων και των νοοτροπιών έφεραν στο ιστορικό προσκήνιο νέα θέματα, σχεδόν άγνωστα πριν από μια γενιά. Οι ιστορικοί κατανόησαν τον σημαντικό ρόλο που παίζει το παρελθόν στην καθη-

μερινή ζωή των ανθρώπων. Η μνήμη αναδείχτηκε σε ένα απαραίτητο αναλυτικό και θεωρητικό εργαλείο για να κατανοηθούν κοινωνικά, πολιτικά, πολιτιστικά, ακόμη και οικονομικά φαινόμενα. Έγινε απαραίτητο να ερευνηθεί πώς οι άνθρωποι (συμπεριλαμβανομένων και των ιστορικών) κατασκευάζουν τις συλλογικές τους αναπαραστάσεις για το παρελθόν. Τέθηκε, επίσης, στο επίκεντρο η ιστορικότητα της γραφής της ιστορίας. Δημιουργήθηκε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που ανέδειξε μια νέα οπτική γωνία από την οποία μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητό το κοινωνικό νόημα της ιστορίας: το παρόν «στοιχειώνεται» από το παρελθόν, και το παρελθόν διαμορφώνεται, επινοείται, ανακαλύπτεται και ανακατασκευάζεται από το παρόν (Confino 2008, 2011· Tamm 2013). Πρόκειται για μια συνεχή εξελικτική διαδικασία ατόμων και κοινωνικών ομάδων που θυμούνται το παρελθόν επιλεκτικά, με ποικίλους τρόπους και εμπλέκονται σε διάφορες μορφές μνημονικής δραστηριότητας, από αφηγήσεις και διαβάσματα έως τις καλοκαιρινές διακοπές στο ορεινό χωριό τους, όπως ο Αγαθοκλής, ο Ηλίας και ο Θύμιος.

Με τα δύο παραδείγματα που ανέφερα ήθελα να τονίσω ότι ο ιστορικός, προσπαθώντας να γράψει μια ιστορία «από τα κάτω», ανακαλύπτει και αποκαλύπτει προθέσεις, κίνητρα και αξίες που ίσως ήταν «αόρατα» από εξωτερικές, μετρήσιμες συμπεριφορές τις οποίες πιθανόν να του παρείχαν τα αρχεία.

Το επόμενο βήμα, όμως, από μια ιστορία «από τα κάτω» είναι μια ιστορία «από τα μέσα προς τα έξω»: η έρευνα των ανθρώπινων συναισθημάτων, η οποία σε πολλές περιπτώσεις διαφοροποιεί τις υπάρχουσες παραδοχές για την πολιτική και τις κοινωνικές σχέσεις (Matt 2011). Ήδη από το 1967, ο Peter Stearns, ιδρυτής του περιοδικού *Journal of Social History*, επισήμανε πικρόχολα ότι για να μην γίνουν οι ιστορικοί της κοινωνικής ιστορίας «υπηρέτριες» της πολιτικής ιστορίας, αξίζει να διερευνηθεί και η παράμετρος των συναισθημάτων (στο Rosenwein 2002). Επιπλέον, τοποθετώντας τους ανθρώπους έξω από το κοινωνικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο και τα συναισθήματα που αυτά παράγουν σε συγκεκριμένες συγκυρίες, κάποιες από τις ενέργειές τους παραμένουν σαν ένα μεταφυσικό αίνιγμα (Olsen & Boddice 2018).

Τέλος, τα συνειδητά και τα ασυνειδήτα νοήματα της βιωμένης εμπειρίας και της μνήμης σχετίζονται άμεσα με το κοινωνικό περιβάλλον. Οι ιστορικοί της προφορικής ιστορίας, τις τελευταίες δεκαετίες, αντιμετωπίζουν τον υποκειμενικό χαρακτήρα των μαρτυριών όχι ως σημάδι αδυναμίας, αλλά ως δυνατότητα που προσθέτει μια νέα διάσταση στην κοινωνική ιστορία. Η υποκειμενικότητα αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης· περιλαμβάνει τη σχέση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ιστορίας και

μνήμης, επιτρέπει μια αξιολόγηση των αλλαγών στα ιστορικά παραδείγματα, καθώς και των μετασχηματισμών της υποκειμενικότητας στον χρόνο και τον τόπο. Και πέρα από την επιστημονική διάσταση, αφορά τη φύση και τη σημασία της πολιτικής, αφού έτσι ή αλλιώς οποιαδήποτε μορφή ιστοριογραφίας είναι πολιτική (Passerini 1998).

Βιβλιογραφία

- ΑΣΚΙ, Αρχείο Μ. Μπέικου, Κ. 29α: Ημερολόγιο Δημοκρατικού Στρατού 1948-1949.
- Assmann, Aleida. 2008a. «Canon and Archive». Στο Astrid Erll & Ansgar Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter, 97-107.
- Assmann, Aleida. 2008b. «Transformations between History and Memory», *Social Research* 75/1: 49-72.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. 2021. *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Confino, Alon. 2008. «Memory and the History of Mentalities». Στο Astrid Erll & Ansgar Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter, 77-84.
- Confino, Alon. 2011. «History and Memory». Στο Axel Schneider & Daniel Woolf (επιμ.), *The Oxford History of Historical Writing, 1945 to the Present* (Τόμ. 5: *Historical Writing Since 1945*), Oxford University Press, 36-51.
- Erll, Astrid. 2008. «Cultural Memory Studies: An Introduction». Στο Astrid Erll & Ansgar Nünning (επιμ.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Βερολίνο & Νέα Υόρκη: Walter de Gruyter, 1-15.
- Feindt, Gregor, Félix Krawatzek, Daniela Mehler, Friedemann Pestel & Rieke Trimcev. 2014. «Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies», *History and Theory* 53/2: 24-44.
- Halbwachs, Maurice. [1925] 2013. *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* (Μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Πρόλογος Ρίκα Μπενβενίστε, Επίμετρο Gérard Namer). Αθήνα: Νεφέλη.
- Makrides, Vasilios N. 2004. «Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoe during the Greek Civil War». Στο Philip Carabott & Thanassis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences* (Publications, Centre for Hellenic Studies, 6), Άλντερσοτ: Ashgate, 159-174.
- Matt, Susan J. 2011. «Current Emotion Research in History: Or, Doing History from the Inside Out», *Emotion Review* 3/1: 117-124.

- Nora, Pierre. 1989. «Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire», *Representations* 26: 7-24.
- Olsen, Stephanie & Rob Boddice. 2018. «Styling Emotions History», *Journal of Social History* 51/3: 476-487.
- Passerini, Luisa. 1998. «Work Ideology and Consensus Under Italian Fascism». Στο Robert Perks & Alistair Thomson (επιμ.), *The Oral History Reader*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 53-62.
- Portelli, Alessandro. 2020. «Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική». Στο A. Portelli, *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική. Ομιλία, γραφή και ανάμνηση* (Μτφρ. Βάσια Λέκκα). Αθήνα: Πλέθρον. Σειρά μικρόκοσμος, 9-39.
- Rosenwein, Barbara H. 2002. «Worrying about Emotions in History», *The American Historical Review* 107/3: 821-845.
- Tamm, Marek. 2013. «Beyond History and Memory: New Perspectives in Memory Studies», *History Compass* 11/6: 458-473.
- Thompson, Paul & Raphael Samuel (επιμ.). 1990. *The Myths We Live By*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.
- Van Steen, Gonda. 2019. *Adoption, Memory and Cold War Greece: Kid pro quo? Avn Άρμπορ*: The University of Michigan Press.

**Από την προφορική παράδοση στις προφορικές αφηγήσεις:
Ο δημιουργικός διάλογος της λαογραφίας με την προφορική ιστορία**

Ποτηρόπουλος Παρασκευάς

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η προφορικότητα συνοδεύει τη λαογραφία από τη γέννησή της.¹ Η προφορική παράδοση, οι προφορικές εκφράσεις του λαϊκού πολιτισμού θεωρούνται καθοριστικοί τρόποι για τη διαιώνιση της μνήμης άρα και της παράδοσης, για αυτό και αποτελούν βασικό αντικείμενο μελέτης και προσέγγισης του παραδοσιακού πολιτισμού, τόσο στα αρχικά στάδια συγκρότησης της λαογραφίας ως επιστήμης στην Ελλάδα όσο και για ένα μεγάλο διάστημα της πορείας της. Καθώς η λαογραφία, κατά τον γνωστό ορισμό του Νικόλαου Πολίτη, εξετάζει «τας κατά παράδοσιν διά λόγων, πράξεων ή ενεργειών εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού» (Πολίτης 1909: 7), ένας από τους βασικούς της στόχους είναι να «καταγράφει την προφορική παράδοση, τα μνημεία του λόγου» (Πολίτης 1909: 9).²

Ωστόσο, ο ιδεολογικός προσανατολισμός της λαογραφίας κατά τη συγκρότησή της αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τον τρόπο καταγραφής, επεξεργασίας και ερμηνείας του «αντικειμένου» της έρευνάς της κατά το παρελθόν. Η αναζήτη-

1. Όπως αναφέρει ο Νιτσιάκος, η λαογραφία «εξ αντικειμένου είχε διαμορφώσει μεθόδους και τεχνικές μελέτης της προφορικής δημιουργίας, του προφορικού πολιτισμού ή της προφορικότητας γενικότερα, που... θεωρούνταν σχεδόν αποκλειστικότητά της» (Νιτσιάκος 2018: 19-20). Για το ζήτημα της προφορικότητας της λαογραφίας, ενδεικτικά βλ. (Παπαχριστοφόρου 2018, Δαλκαβούκης 2018). Ακόμα και οι κειμενικές καταγραφές των λαογραφικών αρχείων, με κυριότερο παράδειγμα το Κέντρο Λαογραφίας, στηρίζονται στον προφορικό λόγο και στη μνήμη (Loukatos 1997, Παπαχριστοφόρου 2013α και 2018, Καραχρήστος & Ποτηρόπουλος 2016). Για μια συνοπτική αναφορά αρκετών από τους φορείς που διαθέτουν συλλογές μνημονικών πηγών και συλλέγουν συστηματικά αφηγήσεις, Καραχρήστος & Ποτηρόπουλος 2016: 168.

2. Τα κυριότερα θέματα που περιλαμβάνονται στα μνημεία του λόγου, κατά τον Πολίτη είναι: «1) άσματα, 2) επωδαί, 3) αινίγματα, 4) ευχαί, χαιρετισμοί, προπόσεις, κατάραι, όρκοι, βλασφημίες, 5) παροιμίες, 6) μύθοι, 7) ευτράπελοι διηγήσεις, 8) παραμύθια, 9) παραδόσεις, 10) εκ του γλωσσικού θησαυρού λέξεις και φράσεις (ονόματα, παρωνύμια, τοπωνύμια, ονόματα ζώων, παρωνύμια ζώων, ονόματα εργαλείων, λέξεις επιτηδευματικά, επιφθέγματα, μεταφοραί και άλλαι τροπικά φράσεις...» κ.λπ. (Πολίτης 1909: 10-11).

ση των στοιχείων εκείνων που αποδεικνύουν τη σύνδεση με το παρελθόν, είτε αυτό αφορούσε στη διερεύνηση της εξελικτικής πορείας των ευρωπαϊκών λαών, είτε στην περίπτωση των αναδυόμενων εθνικών οντοτήτων στην απόδειξη των απαρχών του εθνικού ιδεώδους, καθορίζει τον τρόπο έρευνας.³ Στην περίπτωση της ελληνικής λαογραφίας, η ανάγκη απόδειξης της συνέχειας του νεοελληνικού πολιτισμού με την αρχαιότητα έστρεψε το ενδιαφέρον σε εκείνα τα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού που μεταφέρουν ως «ζώντα μνημεία του ελληνικού λαού» (Κυριακίδης 1965: 15) το παρελθόν.⁴ Τα στοιχεία της γλώσσας, τα θέματα της προφορικής παράδοσης, θεωρήθηκαν ότι αποτελούν φορείς της διαιωνιζόμενης αυτής μνήμης,⁵ μαζί με τα ήθη και τα έθιμα, τις «κατά παράδοσιν πράξεις ή ενέργειες», για αυτό και αντιμετωπίστηκαν ως μνημεία του λόγου. Αυτός ο ιδεολογικός προσανατολισμός καθορίζει και τη μεθοδολογία της έρευνας, όπως και την ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων (Παπαχριστοφόρου 2013α και Παπαχριστοφόρου 2018). Η «ανακάλυψη» του προφορικού λόγου ως πρόσφορου μέσου για την απόδειξη της συνέχειας συνδέεται με συγκεκριμένες μεθοδολογικές επιλογές. Η εστίαση στα «θέματα» καθιστά κυρίαρχη τη λημματογραφική προσέγγιση στην ελληνική λαογραφία (Κυριακίδου-Νέστορος 1978: 44), την ταξινομική - θεματογραφική καταγραφή του προφορικού αφηγηματικού λόγου. Η αποσπασματική καταγραφή και η ειδολογική κατάταξη τους, η επιλογή και αξιολόγηση των πληροφοριών που μεταφέρουν «στο πλαίσιο ενός ιστορικισμού που υπηρετούσε την υπόθεση του έθνους» (Νιτσιάκος 2014: 61) για την τεκμηρίωση της εθνικής συνέχειας, τα αποσυνδέει από το ιστορικά συγκεκριμένο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο επιτελούνται και νοηματοδοτούνται.⁶

3. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της φινλανδικής λαογραφίας στην οποία, για εθνικούς λόγους, το αποκλειστικό σχεδόν αντικείμενο μελέτης είναι η προφορική παράδοση (Wilson 1976, Honko 1979).

4. Για μια εμπεριστατωμένη κριτική προσέγγιση του θέματος της συνέχειας στη συγκρότηση της ελληνικής λαογραφίας, βλ. Κυριακίδου-Νέστορος 1978, αλλά και Herzfeld 2002.

5. Ταυτόχρονα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η προτεραιότητα των λαογράφων για τη «διάσωση και περισυλλογή» των «μνημείων του διανοητικού βίου του ελληνικού λαού» (Κυριακίδης 1919), «προτού ούτως εξαφανισθούν» (Σπυριδάκης 1962: 74), στις συνθήκες της νεωτερικότητας. Αυτός ο σκοπός διατυπώνεται ξεκάθαρα στον ιδρυτικό νόμο του Λαογραφικού Αρχείου (σημερινό Κέντρον Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών), το 1918 (Νόμος 1304, Φ.Ε.Κ. Α', αρ. 85/18-4-1918) και υποστηρίζεται με κάθε τρόπο, όπως με την προκήρυξη βραβείων «διά την καλυτέραν και πλουσιότεραν συλλογήν μνημείων του λόγου του λαού, επιθυμούσα να συμβάλει η Ακαδημία Αθηνών εις το έργον της περισυλλογής και διασώσεως των ψυχικών κειμηλίων του Ελληνικού Λαού» (Μέγας 1939: 161).

6. Σχετικά με το ζήτημα του ιστορικισμού και την επικράτηση της λημματογραφικής μεθόδου, βλ. Νιτσιάκος 2014: 61-69. Για τη λημματογραφική μέθοδο, βλ. επίσης Αυδίκος 2009:

Πρόκειται για μια χαρακτηριστική προσέγγιση «από τα πάνω», θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, κάτι που επιτείνεται από το γεγονός ότι οι ερευνητές, στρεφόμενοι αρχικά στον πληθυσμό της αγροτικής ενδοχώρας, αντιμετώπιζαν τα υποκείμενα της έρευνάς τους, τους εκφραστές των «μνημείων του λόγου», ως «αυθεντικούς» φορείς της Παράδοσης, «αυθεντικούς» εκπροσώπους ενός εσωτερικά αδιαφοροποίητου λαού.⁷

Στο πλαίσιο του κριτικού αναστοχασμού της λαογραφίας, και πιο συγκεκριμένα της ελληνικής, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του, τίθενται μια σειρά από ζητήματα που αφορούν στον ιδεολογικό προσανατολισμό, τον ρόλο της λαογραφίας, και επεκτείνονται σε μια σειρά από θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις και προβληματισμούς.⁸ Αφορούν δηλαδή στο αντικείμενο, τη μέθοδο και τα μέσα της και διαμορφώνουν προτάσεις για νέες θεματικές και νέα μεθοδολογικά εργαλεία που συμβάλλουν στη διεύρυνση των οριζώντων της στο παρόν, όσο και στην επαναπροσέγγιση του παρελθόντος (Ποτηρόπουλος 2018: 37-41).

Καθώς βασικό έργο της λαογραφίας, κατά την Κυριακίδου-Νέστορος, είναι και η σπουδή του «ζώντος, παρόντος λαού» (Κυριακίδου-Νέστορος 1976: 44), αναδεικνύεται η ανάγκη επαναπροσδιορισμού του «λαού» της λαογραφίας (Ντάτση 1990) και η μελέτη των ιστορικών υποκειμένων που τον απαρτίζουν, αλλά και η ανάγκη μελέτης της συγχρονικής παράλληλα με την ιστορική διάσταση του λαϊκού πολιτισμού.

Στην αλλαγή της εστίασης από την Παράδοση στη μελέτη των φορέων της ως συν-δημιουργών του λαϊκού πολιτισμού, αναγνωρίζονται ως αναλυτικά εργαλεία, με ταξύ άλλων, η προφορικότητα,⁹ εγγενές χαρακτηριστικό της παράδοσης, γιατί προφορική είναι η παράδοση, και η μνήμη, η συλλογική μνήμη από τα κοινά βιώματα του παρελθόντος. Σε αυτή την προσπάθεια, καθοριστική είναι η συμβολή της προ-

81-85, και για τη σχέση ταξινόμησης και ιδεολογίας Herzfeld 2002: 198-204.

7. «Ο λαός είναι η ζωντανή πηγή, ο δημιουργός και φορέας του λαϊκού πολιτισμού», υποστηρίζει ο Κυριακίδης (Κυριακίδης 1965: 31), ορίζοντας ωστόσο τον λαό ως κοινωνικά ομοιογενή (Κυριακίδης 1940: 654).

8. Πρόκειται για μια διαδικασία σε εξέλιξη, βλ. ενδεικτικά Σκουτέρη 1997, Αυδίκος 2009, Πούχνερ 2009, Νιτσιάκος 2014 και Νιτσιάκος & Ποτηρόπουλος 2018.

9. Αυτό συμβάλλει και στον διεπιστημονικό διάλογο, όπως επισημαίνει ο Παπαταξιάρχης: «Χωρίς αμφιβολία, ο αναπροσδιορισμός του αντικείμενου της λαογραφίας στην κατεύθυνση της προφορικότητας, δηλαδή η μελέτη της προφορικής παράδοσης με σύγχρονους θεωρητικούς όρους, καθιστά την όποια ιστορική στροφή της λαογραφίας και πεδίο δόκιμης συνομιλίας με την ανθρωπολογία. Έτσι είναι δυνατόν να μελετηθεί με δυναμικούς και όχι στατικούς όρους, ως όψη της παροντικής δράσης» (Παπαταξιάρχης 2002: 74-75).

φορικής ιστορίας και η αξιοποίηση των αφηγήσεων ζωής, των βιωματικών ιστοριών, των βιογραφιών. Ο Μερακλής (Μερακλής 1983) αξιοποιεί τη βιογραφική προσέγγιση συλλέγοντας λαϊκές αυτοβιογραφίες και προσεγγίζοντάς τις ως είδος, ως ατομικά έργα λαϊκής λογοτεχνίας, επισημαίνοντας βέβαια ότι «τα καταγεγραμμένα ατομικά βιώματα διαμορφώνονται στο πλαίσιο μιας συλλογικότητας ικανής να διαμορφώσει τη συλλογική εμπειρία και μνήμη υπό το πρίσμα του αγροτικού παραδοσιακού πολιτισμού» (Κακάμπουρα κ.ά. 2021: 6-7).¹⁰ Ωστόσο είναι η Κυριακίδου-Νέστορος¹¹ η οποία συμβάλλει καθοριστικά στη συνομιλία της λαογραφίας με την προφορική ιστορία. Στην προσπάθειά της να συγκεραστούν η ιστορική με τη συγχρονική διάσταση στη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού, στρέφεται στην προφορική ιστορία για να συνδέσει το παρελθόν με το παρόν μέσω της συλλογικής μνήμης, που συγκροτείται στη βάση βιωμένων εμπειριών των μελών μιας κοινωνικής ομάδας, μιας κοινότητας, μιας οποιασδήποτε συλλογικότητας» (Νιτσιάκος 2018: 19).

Φορείς του σύγχρονου λόγου, αλλά και φορείς της παράδοσης, τα κοινωνικά υποκείμενα-συνομιλητές κινούνται ανάμεσα σε δύο χρονοτόπους.¹² Ανατρέχουν, δηλαδή, στο χθες προκειμένου να αντλήσουν παραδείγματα από τη βιωμένη εμπειρία ή τη μεταβίβαση γνώσεων, στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών, για να συγκρίνουν, να θέσουν σε πλαίσιο, να βάλουν σε μια σειρά το σήμερα.

Από αυτό το εγχείρημα να συνδεθεί η λαογραφία με την προφορική ιστορία και έπειτα,¹³ δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη μετάβαση από τη μελέτη της προφορικής παράδοσης ως μνημείο του λόγου στη μελέτη των προσωπικών μαρτυριών και μέσω αυτών της συλλογικής μνήμης (Δαλκαβούκης 2018: 77). Οι προφορικές αφηγήσεις του βιωμένου παρελθόντος συμβάλλουν σε αρκετές περιπτώσεις λαογρα-

10. Για τη συμβολή της λαογραφίας στην ανάπτυξη της βιογραφικής μεθόδου, βλ. Μπάδα 2004. Για την αναλυτική προσέγγιση της βιογραφικής μεθόδου στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα, βλ. Κακάμπουρα 2008, και για το *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής στο Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών* του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. Κακάμπουρα κ.ά. 2021.

11. Η Κυριακίδου-Νέστορος όχι μόνο αναγνωρίζει τη συνεισφορά της προφορικής ιστορίας στην προσπάθεια ανανέωσης της λαογραφίας (Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 227-270), αλλά, όπως τονίζει ο Δαλκαβούκης, στο έργο της «ο προσδιορισμός της μνήμης ως εργαλείου ανάλυσης των κοινωνικών και ιστορικών φαινομένων, αλλά και της ίδιας της “παράδοσης” ως στενότερου αντικειμένου της λαογραφίας έγινε ακριβέστερος» (Δαλκαβούκης 2018: 79).

12. Για τη μπαχτινική έννοια του αφηγηματικού «χρονοτόπου» (chronotope), βλ. Ντάτση 2015: 91-106.

13. Για τη σχέση λαογραφίας και προφορικής ιστορίας, εκτός όσων ήδη αναφέρονται, βλ. επίσης Αυδίκος 2001, Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. 2008.

φικών ερευνών στην ανασύσταση ενός πολύφωνου παρελθόντος και ενός πολύμορφου πολιτισμικού τόπου. Ρίχνεται φως σε συχνά ξεχασμένες πολιτισμικές εκδηλώσεις και πρακτικές, ενισχύεται το ενδιαφέρον τόσο της επιστημονικής κοινότητας όσο και του ευρύτερου κοινού για μια διαφορετική προσέγγιση του τοπικού πολιτισμού, με αποτέλεσμα ο κυκλικός χρόνος των αγροτικών κοινωνιών, των θεωρούμενων ως κατεξοχήν «παραδοσιακών», να αποκτήσει ιστορικότητα. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, οι συγκεκριμένες αφηγήσεις και προφορικές μαρτυρίες αποτελούν πρόσφορα εργαλεία για να μελετηθούν διαδικασίες επαναδιαπραγμάτευσης και ανασυγκρότησης προσωπικών και συλλογικών ταυτοτήτων, όσο και η αμφίσημη σχέση των ανθρώπων με το παρελθόν και την παράδοση, αλλά και νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες του όρου λαϊκός, δηλαδή τελικά της ίδιας της έννοιας του λαού.¹⁴

Αυτή η προσέγγιση από τα «κάτω»¹⁵ στρέφει το ενδιαφέρον από τα λήμματα, τις θεματικές, τον κυρίαρχο λόγο για την παράδοση, προς τους μικρούς, «αποσπασματικούς» λόγους των υποκειμένων, από την Παράδοση, στις πολλαπλές παραδόσεις.¹⁶ Οι ασυνέχειες και οι συνέχειες, οι διαφορές και οι ομοιότητες, ανάμεσα στις αφηγήσεις και τον κυρίαρχο Λόγο, αναζητούν τα ρήγματα, τις σιωπές, τις παρανοήσεις,¹⁷ αλλά και τις γέφυρες που θα συμβάλουν στην ερμηνεία του πολιτισμικού παρελθόντος και τους μετασχηματισμούς του στο παρόν, τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο.¹⁸

14. Η αναλυτική παρουσίαση αλλά και η κριτική αποτίμηση του συνόλου των μελετών υπερβαίνει τους στόχους του άρθρου και αποτελεί αντικείμενο μιας ξεχωριστής και ενδιαφέρουσας μελέτης. Άλλωστε, και οι τρόποι με τους οποίους συνδιαλέγονται η λαογραφία και η προφορική ιστορία σε αυτές τις μελέτες αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης, γιατί αφορούν σε προσεγγίσεις που κυμαίνονται από την αξιοποίηση των αφηγήσεων ζωής και της βιογραφικής μεθόδου στις λαογραφικές έρευνες μέχρι μια ευρύτερη διεπιστημονική σύγκλιση. Ενδεικτικά και μόνο, βλ. Νιτσιάκος 2003, Μπάδα 2004, Αυδίκος 1998 και 2017, Παπαχριστοφόρου 2013β, Παπαχριστοφόρου 2016α και Παπαχριστοφόρου 2016β, ενώ για μια εκτενή αναφορά στο θέμα, βλ. Κακάμπουρα 2008: 69-105.

15. Παραπέμποντας στη στόχευση της προφορικής ιστορίας σε μια «ιστορία από τα κάτω»: Samuel 1972.

16. Όπως επισημαίνει ο Δαλκαβούκης: «Ωστόσο, η επικέντρωση στην αφηγηματική οργάνωση της προφορικής μαρτυρίας ως ατομικής εκφοράς της συλλογικής ιστορικής εμπειρίας διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για μια εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση του προφορικού λόγου από τη λαογραφία, που υπερέβαινε την έννοια του “μνημείου του λόγου” και τον αναβάθμιζε σε ένα είδος βιωμένης ιστορικής αφήγησης για το παρελθόν» (Δαλκαβούκης 2018: 78).

17. Κατά αντιστοιχία με τις σιωπές και τις παρανοήσεις της επίσημης ιστορίας: Thompson 1978, 224-226.

18. Μια παρόμοια κριτική προσέγγιση που στοχεύει στην αναζήτηση και ανάδειξη σιω-

Αν με τη συσχέτισή της, μεταξύ άλλων, με την προφορική ιστορία η λαογραφία επιχειρεί να περάσει από την καταγραφή και την περιγραφή των πολιτισμικών φαινομένων στην ερμηνεία τους, η δυναμική φύση του γνωστικού αντικειμένου και η ερευνητική πρακτική θέτουν συνεχώς νέους προβληματισμούς, και η λαογραφία οφείλει να θέτει σε διαρκή έλεγχο το θεωρητικό υπόβαθρο, τα μεθοδολογικά της εργαλεία και τις ερμηνευτικές της προσεγγίσεις (Ποτηρόπουλος 2018: 61).

Παρόλο που είναι εμφανές ως τώρα ότι η σχέση της λαογραφίας με την προφορική ιστορία δεν είναι προϊόν εργαλειοποίησης, υπάρχουν δύο θέματα που θα πρέπει να διερευνηθούν και ταιριάζουν με τους βασικούς προβληματισμούς που απασχολούν την προφορική ιστορία. Το πρώτο αφορά την αμφισβήτηση ή την ιεράρχηση της αξιοπιστίας των προφορικών μαρτυριών των συνομιλητών. Αντίθετα, το δεύτερο αφορά τον κίνδυνο της δημιουργίας ενός νέου «κανόνα», την ουσιοκρατική προσέγγιση της προφορικής μαρτυρίας ως «αδιαμεσολάβητης» και «αυθεντικής» φωνής του παρελθόντος.¹⁹ Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, αυτά οδηγούν στο ζήτημα που αφορά το ζήτημα της «αντικειμενικότητας» ή της «υποκειμενικότητας» των πηγών.²⁰

Οι προφορικές αφηγήσεις, προσωπικές προσεγγίσεις και ερμηνείες του παρελθόντος, δεν συνεπάγονται μια αντιθετική σχέση μεταξύ αντικειμενικού και υποκειμενικού, πολύ δε περισσότερο την υπερίσχυση του δευτέρου. Σε συνέχεια όσων ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω, το ζητούμενο δεν είναι η αναζήτηση του αντικειμενικού λαϊκού πολιτισμού, η αναζήτηση της αυθεντικής Παράδοσης· αντίθετα, ζητούμενη είναι η ανάδειξη της πολυφωνίας των παραδόσεων. Όπως σημειώνει η Κυριακίδου-Νέστορος (1987: 178), το ζητούμενο δεν είναι η αντικειμενική αλήθεια, αλλά το υποκειμενικό βίωμα της ιστορίας όπως εκφράζεται στις αφηγήσεις, με τη σειρά που συγκροτεί

πηλών αφηγήσεων του παρελθόντος επιχειρείται και με το ξαναδιάβασμα των λαογραφικών αρχείων, όπως αυτό του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας (Καραχρήστος & Ποτηρόπουλος 2016 και Καραχρήστος & Ποτηρόπουλος 2021), αλλά αυτό είναι θέμα μιας άλλης ενδιαφέρουσας συζήτησης.

19. Προσεγγίζοντας κριτικά τη δύναμη του αφηγηματικού λόγου, η Κυριακίδου-Νέστορος επισημαίνει: «Άλλωστε, όπως μας διδάξε ο ρομαντισμός, λαϊκός λόγος = αληθινός λόγος» (Κυριακίδου-Νέστορος 1987: 179).

20. Το ζήτημα σχετικά με την «αντικειμενικότητα vs υποκειμενικότητα» των πηγών, όπως και αυτά που σχολιάζονται στη συνέχεια και αφορούν το «Πώς συσχετίζεται η ατομική με την κοινωνική μνήμη;» και «Κατά πόσο επηρεάζεται η αφήγηση στη διάρκεια της συνέντευξης από την ιστορική συγκυρία, το πολιτισμικό πλαίσιο, τη διυποκειμενική σχέση αφηγητών και ερευνητών; Αυτό είναι πρόβλημα ή ευκαιρία;» ήταν μεταξύ των ερωτημάτων που τέθηκαν στη Στρογγυλή τράπεζα της ΕΠΠ που αποτέλεσε την αφετηρία αυτού του τόμου.

ο «συνεστραμμένος χρόνος» της μνήμης.²¹ Οι βιωμένες εμπειρίες που εντυπώνονται στις μνήμες, αλλά και αυτές που χάνονται στη λήθη, τα γεγονότα που μνημονεύονται, τα στερεότυπα που μεταφέρονται αλλά και οι αυταπάτες που επιβεβαιώνονται (Ποτηρόπουλος 2003).

Οι αφηγήσεις αποτελούν τις απόπειρες των υποκειμένων να συνδιαλλαγούν με το παρόν και το παρελθόν εκφράζοντας, επιπλέον, ένα σύνθετο δίκτυο σχέσεων, προσφέροντας μια οργανωμένη εικόνα της πραγματικότητας μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, (ανα)παράγοντας συγκεκριμένες δομές και πρακτικές. Η καταγραφή της προφορικής αφήγησης,²² μέσω της συνέντευξης, είναι μια μοναδική συνθήκη, κάθε φορά διαφορετική, καθώς η ίδια η μνήμη είναι μια ενεργή και πολυεπίπεδη διαδικασία παραγωγής νοήματος (Portelli 1991: 51-56).²³

Η αφήγηση στη διάρκεια της συνέντευξης προφανώς επηρεάζεται από τη διυποκειμενική σχέση αφηγητών και ερευνητών. Η συνθήκη της συνέντευξης αφορά τον διάλογο μεταξύ ερευνητών και πληροφορητών, και μπορεί να αποτελέσει το πεδίο της από κοινού συνομιλίας τους, καθώς «ερευνητής και πληροφορητής συμμετέχουν σε μια δυναμική επικοινωνιακή διαδικασία που στοχεύει στην από κοινού παραγωγή λόγου, πληροφοριών, ιστοριών και εντέλει νοήματος» (Καραχρήστος & Ποτηρόπουλος 2016: 169-170). Αυτή η αλληλεπίδραση αφορά ουσιαστικά μια μορφή «συνδιαχείρισης» (shared authority) της αφήγησης και της ερμηνείας της (Frisch 1990, Adair, Filene & Koloski 2011). Σε αυτό το πλαίσιο η υποκειμενικότητα και η μοναδικότητα κάθε φορά της εκφοράς της προφορικής παράδοσης δεν αφορά το ζήτημα της αξιοπιστίας ή μη της αφήγησης, δεν αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα ή πλεονέκτημα. Αφορά την προσπάθεια μελέτης των ανασηματοδοτήσεων της παράδοσης, τους τρόπους με τους οποίους υιοθετείται, βιώνεται, ανασυγκροτείται και εξωτερικεύεται από τους φορείς της.

Η αφήγηση στη διάρκεια της συνέντευξης προφανώς επηρεάζεται από την ιστορική συγκυρία, το πολιτισμικό πλαίσιο και την υποκειμενική πρόσληψή τους. Καθώς η επιλεκτική λειτουργία της μνήμης διαμορφώνει ουσιαστικά τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος με βάση τους όρους και τις ανάγκες του παρόντος, το ζητούμενο είναι

21. Ο Portelli δίνει έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των προφορικών πηγών, ότι είναι τεχνητές, μεταβαλλόμενες και μερικές (Portelli 1991: 55).

22. Όπως σημειώνει η Κυριακίδου-Νέστορος: «Αυτό είναι το δεύτερο χαρακτηριστικό της προφορικής ιστορίας: ότι δημιουργεί τα δεδομένα της» (Κυριακίδου-Νέστορος 1987: 178).

23. «Το πρώτο στοιχείο που διαφοροποιεί την προφορική ιστορία είναι ότι μας λέει λιγότερα για τα γεγονότα παρά για το νόημά τους» (Portelli 1991: 52).

να κατανοηθούν οι διαδικασίες συγκρότησης των μνημονικών αναπαραστάσεων, ο διάλογος δηλαδή ανάμεσα στις ανάγκες του παρόντος και τις μνήμες του παρελθόντος (Rappaport 1990).

Καθοριστικός παράγοντας σε αυτή τη διαδικασία είναι το γεγονός ότι τα άτομα θυμούνται ως μέλη κοινωνικών ομάδων, η ατομική μνήμη ανακαλείται μονάχα στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμορφώνεται. Αυτή η διαπίστωση καθιστά την προφορική παράδοση –γιατί «η παράδοση εδράζεται στη συλλογική μνήμη» (Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 44)– προνομιακό πεδίο μελέτης για τη συσχέτιση της ατομικής με τη συλλογική μνήμη.

Πρόκειται για μια διαδικασία δυναμική, που όχι μόνο δεν αναπαράγει παθητικά το παρελθόν αλλά κάθε φορά το αναδιαμορφώνει για να ανταποκριθεί στις τρέχουσες κοινωνικές συνθήκες και στο συγκεκριμένο κάθε φορά ιδεολογικό πλαίσιο. Σε αυτή τη συνομιλία ανάμεσα στην ατομική και τη συλλογική μνήμη, προκύπτουν κάθε φορά μια σειρά από ενδιαφέροντα ζητήματα που αφορούν στη σχέση των «μικρών λόγων»²⁴ των υποκειμένων με τις μεγάλες αφηγήσεις για το παρελθόν και την παράδοση που διαμορφώνονται σε υπερ-εθνικό, σε εθνικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο δημόσιος λόγος που αναπτύσσεται σήμερα για την «Άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά», έναν νέο όρο που «επιβάλλεται» με την «εγκυρότητα» και την «αποδεικτική αξία» της UNESCO (Δρίνης 2022) και επιχειρεί να διαμορφώσει μια νέα αντίληψη για την πολιτισμική κληρονομιά και την παράδοση (Ποτηρόπουλος 2020: 154). Οι εθνικές πολιτικές και οι σχετικές δράσεις που εφαρμόζονται μετά την κύρωση της *Σύμβασης της UNESCO για την Προστασία της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς* (2006),²⁵ όπως το Εθνικό Ευρετήριο στοιχείων της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και οι διαδικασίες εγγραφής σε αυτό (<https://ayla.culture.gr/>), προσδιορίζουν σε πολλές περιπτώσεις τις αναπαραστάσεις του παρελθόντος και τις επιτελέσεις των λαϊκών δρωμένων σε τοπικό επίπεδο, και επομένως επηρεάζουν τη συλλογική μνήμη, τις προσωπικές αντιλήψεις και αφηγήσεις για τη μορφή και το περιεχόμενο της παράδοσης.²⁶

Ολοκληρώνοντας, η λαογραφία διάνυσε μια μεγάλη διαδρομή, περνώντας από τη

24. Παραπέμποντας στις *μικρολογίες* όπως τις ορίζει ο Λυοτάρ (1984), και στη μελέτη των μικρών λεπτομερειών της ζωής.

25. Διαθέσιμο στο: <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-EL-PDF.pdf> [ελληνική μετάφραση του Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (UNESCO 2003) <https://ich.unesco.org/en/convention>].

26. Το ζήτημα απασχολεί τις μελέτες του συλλογικού τόμου με τίτλο *Πολιτιστικές Κληρονομίες, Νέες Αναγνώσεις - Κριτικές Προσεγγίσεις* (Δρίνης, Νιτσιάκος & Ποτηρόπουλος 2022).

λημματογραφική προσέγγιση, τη συμπλήρωση δομημένων ερωτηματολογίων και τη μελέτη της Παράδοσης στη συνέντευξη, τις προφορικές αφηγήσεις και τη συνολική προσέγγιση των πολιτισμικών φαινομένων μέσω της εθνογραφικής μεθόδου.

Χωρίς αμφιβολία, ο αναπροσδιορισμός του αντικειμένου της και η κριτική προσέγγιση των παρελθοντικών και σύγχρονων κοινωνικών - πολιτισμικών εκφράσεων και πρακτικών δίνουν τη δυνατότητα στη λαογραφία να διαμορφώσει τις κατάλληλες επιστημολογικές προϋποθέσεις για να αντιμετωπίσει τα νέα ερωτήματα που προκύπτουν. Σε αυτό το πλαίσιο η σχέση της με την προφορική ιστορία, δομημένη στην έννοια της προφορικότητας και με μακρά παράδοση πλέον στην Ελλάδα, δεν περιορίζεται στη «χρήση» απλά ενός προνομιού εργαλείου αλλά εντάσσεται στις ευρύτερες διεπιστημονικές συναντήσεις που είναι αναγκαίες για τη μελέτη και ερμηνεία των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων.

Βιβλιογραφία

- Adair, Bill, Benjamin Filene & Laura Koloski (επιμ.). 2011. *Letting Go? Sharing Historical Authority in a User-Generated World*. Φιλαδέλφεια: The Pew Center for Arts and Heritage.
- Αυδίκος, Ευάγγελος. 1998. *Από τη Μαρίτσα στον Έβρο. Πολιτισμικές συγκλίσεις και αποκλίσεις σε μια παρέβρια περιοχή*. Αλεξανδρούπολη: «Πολύκεντρο» Δήμου Τυχερού.
- Αυδίκος, Ευάγγελος. 2001. «Λαογραφία και προφορική ιστορία: ιστορικό βάθος και νέα δεδομένα». Στο Χρυσούλα Καψωμένου-Χατζητάκη (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 152-158.
- Αυδίκος, Ευάγγελος. 2009. *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού*. Αθήνα: Κριτική.
- Αυδίκος, Ευάγγελος. 2017. *Προφορική Ιστορία και λαϊκή μυθολογία*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης & Κωνσταντίνα Μπάδα. 2008. «Εισαγωγή». Στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης & Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 9-41.
- Δαλκαβούκης, Βασίλης. 2018. «Προς μια “νέα λαογραφία”; Σκέψεις για μια διεπιστημονική σύγκλιση στο επίπεδο της μεθόδου, με αφορμή τη μελέτη της μνήμης και της αφήγησης». Στο Βασίλης Νιτσιάκος & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.), *Λαογραφία και Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 75-97.
- Δρίνης, Γιάννης, Βασίλης Νιτσιάκος & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.). 2022. *Πολιτιστικές κληρονομίες, νέες αναγνώσεις - κριτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ars Nova.
- Δρίνης, Γιάννης. 2022. «Για την άυλη πολιτιστική κληρονομία. Μια κριτική προσέγγιση από τη μεριά της Λαογραφίας». Στο Γιάννης Δρίνης, Βασίλης Νιτσιάκος & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.), *Πολιτιστικές κληρονομίες, νέες αναγνώσεις - κριτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ars Nova, 19-46.
- Frisch, Michael. 1990. *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral History*. Άλμπανι: State University of New York Press.
- Herzfeld, Michael. 2002. *Πάλι δικά μας: Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Honko, Lauri. 1979. «A Hundred Years of Finnish Folklore Research: A Reappraisal», *Folklore* 90/2: 141-152.
- Κακάμπουρα, Ρέα (επιστημονική επιμέλεια), Ορσαλία-Ελένη Κασσαβέτη & Γεώργιος Μπουγιούκος. 2021. *Αρχείο Αφηγήσεων Ζωής του Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α.: Έρευνα των κοινωνικών χαρακτηριστικών των αφηγητών/ριών και των τεχνικών στοιχείων των συνεντεύξεων*. Αθήνα: Εργαστήριο Κοινωνικών Επιστημών Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α.

- Κακάμπουρα, Ρέα. 2008. *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Αθήνα: Ατραπός.
- Καραχρήστος, Ιωάννης & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος. 2016. «Από το εθνογραφικό πεδίο στο αρχείο: Η οργάνωση ενός αρχείου ψηφιακών αφηγήσεων στις αρχές του 21ου αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 33-34 (2010-2013): 163-186.
- Καραχρήστος, Ιωάννης & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος. 2021. «Από αποθετήριο σε ένα ζωντανό αρχείο: Μια πρόταση για την τεκμηρίωση του εθνογραφικού υλικού στο αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 35-36 (2014-2019): 63-82.
- Κυριακίδης, Στίλπων. [1919] 1925. «Εγκύκλιος “Διά την συλλογήν λαογραφικής ύλης”», *Λαογραφία* 8 (1921-1925): 236-239.
- Κυριακίδης, Στίλπων. [1922] 1965. *Ελληνική Λαογραφία. Μέρος Α΄, Μνημεία του λόγου*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κυριακίδης, Στίλπων. 1940. «Η σημασία του λαογραφικού έργου διά την εθνικήν ενότητα και τον εθνικόν πολιτισμόν», *Το Νέον Κράτος* 34: 645-656.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη. 1976. «Λαϊκός πολιτισμός», *Αντί* 41: 44-45.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη. 1987. «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», *Métis. Anthropologie des mondes grecs anciens* 2/1: 177-188.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη. 1993. *Λαογραφικά Μελετήματα II*. Αθήνα: Πορεία.
- Loukatos, Demetrios. 1997. «Conteurs populaires transmettant leurs récits par écrit: le cas d'un berger mi-illettré en Grèce», *Fabula* 38: 291-301.
- Λυοτάρ, Ζαν-Φρανσουά. 1993. *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*. Αθήνα: Γνώση.
- Μέγας, Γεώργιος. 1939. «Έκθεσις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά την τελευταίαν τριετίαν», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 1: 150-168.
- Μερακλής, Μιχάλης. 1983. «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών». Στο Δ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ηπειρος - Μακεδονία - Θράκη). *Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979. Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.), 181-187.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα. 2004. *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18ος-20ός αιώνας)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Βασίλης. 2003. *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Βασίλης. [2008] 2014. *Προσανατολισμοί. Μια κριτική προσέγγιση στη Λαογραφία*. Αθήνα: Κριτική.

- Νιτσιάκος, Βασίλης & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.). 2018. *Λαογραφία και Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Νιτσιάκος, Βασίλης. 2018. «Εισαγωγή». Στο Βασίλης Νιτσιάκος & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.), *Λαογραφία και Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 13-27.
- Ντάτση, Ευαγγελή. 1990. «Ο “λαός” της λαογραφίας», *Ο Πολίτης* 108: 50-57.
- Ντάτση, Ευαγγελή. 2015. «Μ. Μπαχτίν και ο αφηγηματικός χρονοτόπος», *Ουτοπία* 115: 91-106.
- Παπαταξιάρχης, Ευθύμιος. 2002. «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η Ανθρωπολογία ανάμεσα στην Ιστορία και τη Λαογραφία». Στο *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 65-75.
- Παπαχριστοφόρου, Μαριλένα. 2013α. «“Μνημεία του λόγου”, επιτόπια έρευνα και προφορικότητα: από τη συγκριτική - ιστορική μέθοδο του Ν. Πολίτη σε μία ολιστική προσέγγιση της (προφορικής) παράδοσης», *Λαογραφία* 42 (Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας 1909-2009): 761-777.
- Παπαχριστοφόρου, Μαριλένα. 2013β. *Μύθος, λατρεία, ταυτότητες «στο νησί της Καλυψώς»*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Παπαχριστοφόρου, Μαριλένα. 2016α. «Η επιτόπια έρευνα και η μελέτη του λαϊκού αφηγηματικού λόγου: με αφορμή πέντε εντεταλμένες αποστολές στα Δωδεκάνησα (2003-2007)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας* 31-32 (2004-2008): 225-243.
- Παπαχριστοφόρου, Μαριλένα. 2016β. «Αφηγηματικότητα, λαϊκή λατρεία και χθόνιοι συμβολισμοί: με αφορμή τα “Νικολοβάρβαρα” στους Λειψούς Δωδεκανήσου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 33-34 (2009-2013): 385-414.
- Παπαχριστοφόρου, Μαριλένα. 2018. «Από τη συλλογή λαογραφικής ύλης στην επιτόπια έρευνα: Μια κριτική αναδρομή στην ιστορία της ελληνικής Λαογραφίας». Στο Βασίλης Νιτσιάκος & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.), *Λαογραφία και Ανθρωπολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 98-125.
- Πολίτης, Νικόλαος. 1909. «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1: 6-18.
- Portelli, Alessandro. 1991. *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Άλμπα: State University of New York Press.
- Ποτηρόπουλος, Παρασκευάς. 2003. *Νέα Μηχανιώνα: Από τις «χαμένες πατρίδες» στην πατρίδα του Σήμερα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ποτηρόπουλος, Παρασκευάς. 2018. «Πεδία προσανατολισμού μιας κριτικής λαογραφίας». Στο Βασίλης Νιτσιάκος & Παρασκευάς Ποτηρόπουλος (επιμ.), *Λαογραφία και*

- Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 29-73.
- Ποτηρόπουλος, Παρασκευάς. 2020. «Το “κάψιμο του Γρηγοράκη”: ο μετασχηματισμός, αλλά και η δυναμική της παράδοσης σε ένα ευετηρικό δρώμενο στο Ληξούρι Κεφαλονιάς». Στο Ανδρομάχη Οικονόμου (επιμ.), *Διαβατήρια ευετηρικά δρώμενα. Παλιές μορφές - Σύγχρονοι προβληματισμοί - Νέες ερμηνείες. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Θήβα, 17 Σεπτεμβρίου 2011*, Αθήνα: Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 35, 149-172.
- Πούχνερ, Βάλτερ. 2009. *Θεωρητική Λαογραφία: έννοιες - μέθοδοι - θεματικές*. Αθήνα: Αρμός.
- Rappaport, Joanne. 1990. *The Politics of Memory: Native Historical Interpretation in the Colombian Andes*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Samuel, Raphael. 1972. «Headington Quarry: Recording a Labouring Community», *Oral History* 1/4: 107-122.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ελεωνόρα. 1997. «Η λαογραφική έρευνα στην “επαναστροφή” του αιώνα. Προβληματισμοί, κατευθύνσεις και προοπτικές», *Ο Πολίτης* 33: 32-37.
- Σπυριδάκης, Γεώργιος. 1962. «Οδηγία προς συλλογή λαογραφικής ύλης», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 13-14 (1960-1961): 73-147.
- Thompson, Paul. 1978. *The Voice of the Past: Oral History*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Wilson, William. 1976. *Folklore and Nationalism in Modern Finland*. Μπλούμινγκτον: Indiana University Press.

Η προφορική ιστορία ως επικοινωνιακή πράξη: μνήμη και διαγενεακή μετάδοση

Ποθητή Χαντζαρούλα

Θα ήθελα να αναφερθώ στην προφορική ιστορία ως επικοινωνιακή πράξη η οποία συνδέει τις γενιές μεταξύ τους. Κεντρική έννοια εδώ είναι η μνήμη και ειδικότερα μορφές της μνήμης, όπως η διαγενεακή μετάδοση της μνήμης, το «στοίχειωμα», η μετα-μνήμη. Η μνήμη έχει ιστορικότητα, διαμορφώνεται σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια. Με απασχολεί η σύνδεσή της με μια νέα αντίληψη του χρόνου που είναι συνυφασμένη με τον «νέο καπιταλισμό» (Sennet 2006).¹ Είναι ο χρόνος της ανασφάλειας και της ρευστότητας στον οποίο κανείς δεν είναι ασφαλής (Tsiolis και Siouti 2022: 1-20), είναι ο χρόνος του βιοϊατρικού λόγου, που ορίζει τη μέση ηλικία ως εξασθένιση και παρακμή (Herworth 2003: 89-106).

Η προκατάληψη για όσους βρίσκονται στη μέση ηλικία συνδέεται με τις νέες αντιλήψεις για το χρόνο. Αυτή η νέα αντίληψη διαμορφώνει ένα καθεστώς διαγενεακής σύγκρουσης στην οποία οι ηλικιακές ομάδες βρίσκονται η μία εναντίον της άλλης: είτε αφορά στον τρόπο με τον οποίο ψηφίζουν οι άνθρωποι, είτε το Brexit, είτε την πανδημία.

Η ιστορική αμνησία γίνεται μέρος αυτής της διαδικασίας. Η μέση ηλικία ταυτίζεται με την αρνητικότητα. Το νέο οικονομικό καθεστώς που διαμορφώνεται στηρίζεται πάνω στην «αγορά της προσοχής», στην οποία το βλέμμα κινείται μέσα σε δευτερόλεπτα από τη μία σελίδα στην άλλη. Αυτός είναι ο «πολιτισμός του χρυσόψαρου», όπως τον ονομάζει ο Μπρυνό Πατινό (2019: 115-129). Η νέα οικονομία της προσοχής βασίζεται πάνω στον ανταγωνισμό για την αιχμαλώτιση του βλέμματος.

Μπορεί η προφορική ιστορία να προσφέρει ένα αντίδοτο στην ιστορική αμνησία που συντελείται μέσα από αυτές τις διαδικασίες;

«Για τη γενιά του 1999: ο εικοστός αιώνας, τόσο κοντά μα τόσο μακριά» είναι

1. Ο Richard Sennett ορίζει τον νέο καπιταλισμό με βάση τη διάσταση του χρόνου. Η τυποποίηση και ο εξορθολογισμός του χρόνου διαμορφώνουν έναν νέο εαυτό. Ο ιδεατός εαυτός συνίσταται στο να αποκτά το άτομο διαρκώς νέες δεξιότητες, επεκτείνοντας τη βάση των γνώσεών του (2006).

ο τίτλος του ντοκιμαντέρ που κέρδισε το 2ο Βραβείο στον Πανελλήνιο Μαθητικό Διαγωνισμό Ιστορικού Ντοκιμαντέρ 2014 (<https://www.youtube.com/watch?v=gw-b8CaCCxo>). Συντελεστές του ντοκιμαντέρ είναι οι ίδιοι οι μαθητές του 20ού ΓΕΛ Αθήνας. Υπεύθυνοι εκπαιδευτικοί: Χρήστος Στεφάνου, Μαρία Σκουτέλη. Παραθέτω από την περιγραφή του ντοκιμαντέρ:

Επτά μαθητές, γεννημένοι την τελευταία χρονιά του 20ού αιώνα, αντλώντας πληροφορίες από αφηγήσεις συγγενών τους, περιγράφουν στιγμιότυπα της οικογενειακής τους διαδρομής στον αιώνα των αντιφάσεων, ενώ συγχρόνως καταθέτουν σκέψεις για την προσωπική σχέση τους με τη νεότερη ιστορία και τη διδασκαλία της. (στο ίδιο).

Είναι συγκλονιστικό ότι οι μαθητές δεν γνώριζαν τίποτα για την ιστορία των γονιών και των παππούδων και γιαγιάδων τους. Όλη η ιστορία του 20ού αιώνα, οι πόλεμοι, οι γενοκτονίες, οι καταστροφές, ο ξεριζωμός, οι μεταναστεύσεις, ήταν ενσωματωμένη στις μαρτυρίες που συνέλεξαν στο πλαίσιο του προγράμματος προφορικής ιστορίας. Για μία παρόμοια διαδικασία λήθης γράφει η Μερσέντες Βιλανόβα στις συνεντεύξεις που έκανε για την εκλογική αποχή στην αναμέτρηση του 1936 στην Ισπανία (Vilanova 2000: 61):

Αυτό που με εντυπωσίασε ήταν ότι ακόμη και στα πιο μικρά χωριά πολλά άτομα δεν είχαν αφήσει την παραμικρή ανάμνηση ούτε καν στους πιο κοντινούς τους γείτονες. Να είναι άραγε αυτή η απουσία ανάμνησης η πιο μεγάλη περιθωριοποίηση στην ιστορία; Όταν πήρα συνέντευξη από εκείνους τους ανθρώπους που κανείς δεν θυμάται, ανακάλυψα ότι τους διαφεύγει η χρονολόγηση της προσωπικής τους πορείας και η ιστορία τους χάνεται στην ανωνυμία που προκάλεσαν η πείνα και η μετανάστευση. Οι προσωπικές τους μνήμες δεν πάνε πιο πέρα από τους γονείς. Αν δεν γνώρισαν τους παππούδες τους, δεν μπορούν να πουν τίποτε για αυτούς και ούτε θυμούνται τους πιο στενούς συγγενείς τους. Τους είχαν ξεχάσει; Δεν σήμαιναν τίποτε για αυτούς; Το αποτέλεσμα ήταν οι προσωπικές τους ιστορίες να περιορίζονται στη δική τους ζωή σαν δέντρα χωρίς ρίζες, όντα χωρίς συνείδηση της καταγωγής τους και του δάσους που τα περιβάλλει. Να είναι άραγε η μεγαλύτερη φτώχεια αυτή η απουσία μνήμης, αυτή η αίσθηση ότι δεν συνυπάρχεις με τους άλλους που σε συντροφεύουν και σε προστατεύουν;

«Γενιές μνήμης»² και συγκρότηση της μνήμης

Κατά πόσο είναι δυνατή μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και σε ποιο βαθμό μπορεί η μνήμη να αποτελέσει συνδετικό κρίκο ανάμεσα στις γενιές;

Οι γενιές είναι φορείς μνήμης και οι εμπειρίες τους μπορούν να δημιουργήσουν ταυτότητες. Συγκεκριμένες εμπειρίες λειτουργούν σαν ιδρυτικές στιγμές, αποτελούν ορόσημα και ενώνουν τους ανθρώπους που τις έζησαν. Στην έρευνά μου για τη μνήμη των παιδιών, επιζώντων του Ολοκαυτώματος, τέτοια ορόσημα ήταν η θερινή κατασκήνωση και το Παιδικό Κέντρο, θεσμοί που δημιουργήθηκαν από τις εβραϊκές κοινότητες για τα παιδιά. Ο Μάριος και η Νταίζη Σούση περιέγραψαν τη σημασία που είχε η καλοκαιρινή κατασκήνωση στον Κοκκιναρά. Η συνάντηση με άλλα Εβραίο-όπουλα στην κατασκήνωση λειτουργούσε σαν αποκατάσταση της τραυματισμένης εβραϊκής τους ταυτότητας. Ο Μάριος αναρωτιόταν τι σήμαινε να είσαι Εβραίος όταν οι Γερμανοί είχαν συλλάβει τον παππού του. Όλα τα παιδιά ήξεραν ότι το να είσαι Εβραίος σήμαινε κάτι για το οποίο τα ίδια κι οι δικοί τους είχαν καταδιωχτεί. Στο παιδικό μυαλό, γύρω από το διωγμό είχαν γεννηθεί αισθήματα ενοχής.

Οι μορφές κοινωνικότητας των παιδιών που αναπτύχθηκαν με πρωτοβουλία των μελών των εβραϊκών κοινοτήτων σηματοδοτούν αποκαλυπτικές εμπειρίες για τη διαμόρφωση της εβραϊκής τους ταυτότητας. Ο χώρος ήταν σημαντικός για να εκφράσουν την εσωτερική τους πραγματικότητα. Η μαγευτική μυρωδιά του νοτιομένου χώματος και του νερού που έτρεχε κάτω από τα ψηλά πλατάνια είχε συμβολικό μήνυμα και υλική βάση. Κοιμόντουσαν σε σκηνές με είκοσι κρεβάτια η καθεμία, ενώ το αναψυκτήριο ήταν μια σκηνή όπου κάθονταν όλα τα παιδιά μαζί. «Τραγούδι, γέλιο, χαρά, ατελείωτα παιχνίδια και, πάνω από όλα, το ότι ζούσαμε ενωμένοι, δίχως φόβο από διακρίσεις και διαχωρισμούς. Εκεί γεννήθηκαν οι καλύτερες φιλίες, που διήρκεσαν για πολλά χρόνια και που μας έκαναν να γνωριστούμε με τα ξεχασμένα και κνηνημένα αδέρφια μας, τα άλλα Ελληνοεβραίοπουλα» (Σούσης 2013: 394).

Οι εμπειρίες της κοινωνικότητας συνιστούν όμως ορόσημα και για τη συνειδητοποίηση ότι την κατάσταση της ορφάνιας τους για την οποία ντρέπονταν την μοιράζονταν με άλλα παιδιά. Και άλλα παιδιά περίμεναν τον πατέρα τους να επιστρέψει.

Για μένα ήταν η πρώτη φορά στη ζωή μου που περιστοιχίζομαι από τόσα κορίτσια που ήμασταν όλες Εβραίες. Όχι μόνον αυτό, αλλά με τα κορίτσια αυτά είχαμε κάτι περισσότερο κοινό από την θρησκεία. Τα περισσότερα από αυτά τα παιδιά δεν είχαμε πατέρα. Ολωνών τον πατέρα τον είχαν πάρει οι Γερμανοί...

2. Για την έννοια της «γενιάς μνήμης», βλ. Wydra (2018: 5-34) και παρακάτω στο κείμενο.

Μόνον εκεί κατάλαβα ότι δεν πρέπει να αισθάνομαι αποστερημένη. Όταν στο σχολείο στην προσευχή έβλεπα τις συμμαθήτριάς μου να κάνουν το σταυρό τους κι εγώ ήμουν η μόνη που κρατούσα τα χέρια δεμένα. Αυτό με πείραζε κατάβαθα και το είχα παράπονο, ότι δεν ήμουν σαν και αυτές και αναρωτιόμουν γιατί γεννήθηκα Εβραία. Μόνον όταν πήγα στην κατασκήνωση και είδα τα άλλα παιδιά, τα Εβραϊόπουλα, που ήταν κι αυτά σαν όλα του παιδιά όλου του κόσμου, πήρα δύναμη και κουράγιο και έπαψα να το βρίσκω κακό. Δεν ντρέπομαι πια να λέω ότι είμαι Εβραία. Ζήσαμε μια ολόκληρη ζωή μόνο μέσα σε είκοσι μία μέρες. (Σούση, παρατίθεται στο ίδιο: 395).

Η μελέτη της μνήμης μάς δίνει τη δυνατότητα να αποτιμήσουμε τα αποτελέσματα και την επιρροή της εμπειρίας στην υποκειμενικότητα. Όταν η Νταΐζη Σούση αναφέρεται στην κατασκήνωση και λέει ότι έζησε μια ολόκληρη ζωή μέσα σε είκοσι μία μέρες, η εμπειρία αυτή μπορεί να αποτιμηθεί μόνο μέσω της μνήμης. Γιατί πώς μπορεί κάποιος στην ηλικία των δεκαέξι ετών να πει ότι η κατασκήνωση και η συνύπαρξη με άλλα Εβραϊόπουλα που δεν είχαν πατέρα ήταν η πιο σημαντική στιγμή σε όλη του τη ζωή; Πόσο διαφορετικό είναι το βάρος της δήλωσης όταν λέγεται μετά από τριάντα πέντε χρόνια και πόσο διαφορετικό θα ήταν αν λεγόταν την ίδια στιγμή ή αμέσως έπειτα;

Τα παιδιά των οποίων οι γονείς δολοφονήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης συγκροτούν γενιά μνήμης. Οι μνήμες τους δικτυώνονται μέσα από την αναγνώριση ότι η δική τους τραυματική εμπειρία έχει κοινά στοιχεία με τις εμπειρίες άλλων παιδιών. Διαμορφώθηκε έτσι ένα πλαίσιο εντός του οποίου οι δικές τους αναμνήσεις μπορούν να ενταχθούν. Στην έρευνά μου με ενδιαφέρει πώς η νοηματοδότηση του Ολοκαυτώματος δημιουργεί δεσμούς ανάμεσα στα άτομα που αναγνωρίζουν την ομοιότητα των εμπειριών τους και πώς το ιστορικό τραύμα συνδέει μεταξύ τους τις γενιές.

Η μνήμη της παιδικής ηλικίας φωτίζει όψεις του κοινωνικού γίνεσθαι που παραμένουν κρυφές, όπως ο αντισημιτισμός. Σε αυτό το πεδίο τα συναισθήματα, όχι ως ιδιότητες του εαυτού αλλά ως σχέση, μας δείχνουν πώς ο κοινωνικός χώρος διαμορφώνεται εκ νέου μέσω της διάδρασης μεταξύ του εαυτού και του κόσμου. Το μίσος, για παράδειγμα, εγκαθιδρύει όρια ανάμεσα στα σώματα (Ahmed 2004: 55). Καθώς τα σώματα συναλλάσσονται, δημιουργούνται επιφάνειες και χάσματα. Αυτό συνέβαινε στους μαθητές, που είτε δεν τους επιτρεπόταν να σηκώσουν την ελληνική σημαία ή που έπρεπε να βγουν από την τάξη στο μάθημα των θρησκευτικών ή που άλλοι μαθητές τους υποχρέωναν να κάνουν το σταυρό τους. Τέτοιες μνήμες μπορούν να φω-

τίσουν τις ρίζες του αντισημιτισμού, ένα φαινόμενο για το οποίο οι έρευνες δείχνουν ότι η Ελλάδα κατέχει πρωτιά στην Ευρώπη.

Το μεταπολεμικό «συναισθηματικό καθεστώς» (Reddy 2001: 63-111) συγκροτούνταν από τη σιωπή, την αδιαφορία, την αποστροφή του βλέμματος, την καχυποψία και το μίσος. Αυτό το «συναισθηματικό καθεστώς» δεν αναγνώριζε την οδύνη, τον πόνο, την επιθυμία της ενσωμάτωσης των παιδιών. Η γενιά των παιδιών αισθανόταν ασφυκτικά μέσα σε αυτό το συναισθηματικό καθεστώς και ήθελε να το ανατρέψει προσδοκώντας μεγαλύτερη συναισθηματική ελευθερία που περιλάμβανε την πικρία, τη ντροπή, ακόμα και την απογοήτευση από τη γενιά των γονιών τους. Μπορούμε να πούμε, επομένως, ότι οι ομιλιακές πράξεις μέσω των οποίων εκφέρονται τα συναισθήματα μπορούν να αλλάξουν την ίδια την πρόσληψη της εμπειρίας του παρελθόντος. Οι συναισθηματικοί δεσμοί που αναγνωρίζουν οι άνθρωποι στις μεταξύ τους σχέσεις και οι εκφραστικοί τρόποι που συνίστανται στο τι προσδοκούν, υπομένουν, αντέχουν, υφίστανται και αποδοκιμάζουν δημιουργούν «συναισθητικές κοινότητες» (Rosenwein 2002: 821-845).

Η συναναστροφή των παιδιών «αναμεταξύ τους» έγινε μια αμυντική στάση απέναντι στον ανερχόμενο αντισημιτισμό της μεταπολεμικής κοινωνίας. Η σύνδεση του «παραδοσιακού» θρησκευτικού αντισημιτισμού με τον φυλετικό αντισημιτισμό απέκτησε νέες ρίζες στον τοπικό χριστιανικό πληθυσμό. Η εκμετάλλευση των εβραϊκών περιουσιών δημιούργησε επίσης μια επιθετική στάση απέναντι στους Εβραίους που επέστρεφαν. Το *entre mozotros* [αναμεταξύ μας] σήμαινε πάνω απ' όλα τον συναισθηματικό χώρο στον οποίο το κατά κύριο λόγο σιωπηλό πένθος μπορούσε να λαξεύσει νέες υποκειμενικότητες. «Η συγκίνηση ήταν μεγάλη όταν έβλεπες ότι δεν ήσουνα μόνος και ότι παρ' όλες τις προσπάθειες να μας εξολοθρεύσουν, επιζήσαμε, και από όλες τις μεριές της Ελλάδας ξεφύτρωσαν τα αδέρφια μας» (Σούσης 2013: 294).

Τα παιδιά γίνονται φορείς μιας παράδοσης, μιας ιστορίας που συνδέει το παρελθόν με το παρόν. Η μνήμη δημιουργεί δεσμούς, αποκτά ζωή σε μια καθορισμένη στιγμή και τόπο, μέσα από μια συγκεκριμένη μορφή μνημονικής δραστηριότητας. Η μετάδοση της οικογενειακής ιστορίας στις επερχόμενες γενιές είναι μια μορφή επούλωσης του τραύματος της απώλειας αγαπημένων προσώπων. Η μνήμη μετασχηματίζει το υποκείμενο σε ενσάρκωση της ιστορίας, καθιστώντας τον εαυτό ζωντανό φορέα του παρελθόντος. Η Καίτη Σαμουήλ, κρυμμένο παιδί με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη που διέφυγε στην Αθήνα, μου διαβάει τον λόγο του εγγονού της στην τελετή της ενηλικίωσης Μπαρ Μίτσβά, όπου ενσωμάτωσε ως αδιαχώριστο κομμάτι της προσω-

πικής του διαδρομής και της υποκειμενικότητάς του την ιστορία των προπαπουδών και προγιαγιάδων.³ Ο εαυτός γίνεται φορέας της ιστορίας του παρελθόντος και η μνήμη αναγνωρίζει τη συμβολή των προηγούμενων γενεών στην πορεία προς την ενήλικη ζωή.

Όπως έχουν δείξει η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και ο Λόρινγκ Ντάνφορντ θεμελιώνοντας τις βιωματικές και πολιτικές κοινότητες μνήμης των προσφυγόπουλων που μεταφέρθηκαν στην ανατολική Ευρώπη και των παιδιών που ανατράφηκαν σε παιδοπόλεις στην Ελλάδα, τα παιδιά ήταν ενεργοί συμμετέχοντες στα τραγικά συμβάντα που βίωσαν και μπορούσαν να νοηματοδοτήσουν τη ζωή τους και να την οργανώσουν από το χάος των τραυματικών εμπειριών, αντίθετα με τον εθνικιστικό λόγο που τα εμφανίζει ως καθολικά σύμβολα δυστυχίας και οδύνης, ως αδύναμα θύματα δυνάμεων έξω από τον έλεγχό τους (Van Boeschoten & Danforth 2015).

Οι προφορικές μαρτυρίες εκφράζουν τον συναισθηματικό αντίκτυπο που έχει για τους επιζώντες κάθε προσπάθεια να υποβαθμιστεί το Ολοκαύτωμα. Είναι ένας δεύτερος θάνατος που ελλοχεύει πίσω από τις συγκαταβατικές συμπεριφορές που κάνει τα συναισθήματα να ξεπηδούν στη συνέντευξη. Η Ρίνα Ρέβαχ, η οποία εκτοπίστηκε σε ηλικία έξι ετών στο Μπέργκεν-Μπέλσεν, εναντιώνεται στον συμβιβασμό, σε έναν διακανονισμό της υπόθεσης. Η πιθανότητα της λήθης του εγκλήματος που συντελέστηκε εναντίον των Εβραίων την τρομάζει.

– Πώς νομίζεις ότι η εμπειρία του πολέμου σε σημάδεψε;

– Δεν μπορώ να σου πω ξεκάθαρα, αλλά νομίζω ότι με σημάδεψε αφάνταστα. Δεν μπορώ να το βάλω σε λόγια σε κάποιον που δεν με ξέρει, αλλά αν είμαι αυτό που είμαι σήμερα, είναι αυτά τα δύο χρόνια. Αλλά νομίζω ότι με σημάδεψε αφάνταστα. Αν αποφάσισα να πω αυτά τα πράγματα, είναι ελάχιστα, με εξοργίζει και με πανικοβάλε αφάνταστα αυτό που γίνεται σήμερα, ότι το Ολοκαύτωμα έγινε, αλλά ε, εντάξει, και τι έγινε και πόσο σκοτώθηκαν, και σιγά, και οι Κύπριοι, και οι Αρμένιοι. Αν φύγει αυτή η γενιά που έζησε αυτό το πράγμα, αν τώρα αμφισβητούνε που στο κάτω κάτω είναι πρόσφατο, ακόμα ζούνε πάρα πολλοί, έχουμε πολύ σοβαρές μαρτυρίες, σε 100 χρόνια, λέγε λέγε, ρίξε λίγο λάσπη, δεν θα μείνει τίποτα, θα το αμφισβητήσουν τελείως, θα είναι ψέματα. Ένα από τα πράγματα που δεν πρέπει να γίνει είναι να χαθεί αυτή η ανάμνηση, γιατί είναι... –τι χαζομάρα και αυτή [σχολιάζει το γεγονός ότι κλαίει]– κρίμα.

3. Ρικούλα (Καίτη) Σαμούηλ, Θεσσαλονίκη 1937. Συνέντευξη στην Ποθητή Χαντζαρούλα, 7 Ιουλίου 2014.

– Είχες μιλήσει καθόλου στο παιδί σου;

– Όχι.

– Γιατί;

– Γιατί λίγο το απωθεί ο ίδιος. Κάπου δε θέλει. Έχει τύχει να γυρίσει το βράδυ και να με δει να βλέπω κάποια ταινία. «Αμάν, μωρέ μάνα, εντάξει, τελείωσαν αυτά!» Και για αυτό δεν τουμίλησα ποτέ. Αυτά που είπα σήμερα ο γιος μου δεν τα ξέρει. Ίσως επειδή παρακαλώ τον Θεό αυτός και τα παιδιά του να μη ζήσουν ποτέ αυτού του είδους τις εμπειρίες. Μακριά! Κάθε φορά που βλέπω ένα πράγμα, λέω, Θεούλη μου, αξίωσε αυτή τη γενιά να μην τα ζήσει ποτέ.

– Γιατί ήθελες να δώσεις αυτή τη συνέντευξη;

– Γιατί θα ήθελα να μείνει. Αυτά τα πράγματα που είπα, τα ελάχιστα, να μείνουν. Η μητέρα μου θα είχε να πει περισσότερα, γιατί τα έζησε από πρώτο χέρι. Να μείνουν όμως, να μην ξεχαστούν, είναι κρίμα, είναι ντροπή να ξεχαστούν, δεν είναι μόνο κρίμα, είναι ντροπή.⁴

Η προσπάθεια της εξάλειψης του Ολοκαυτώματος διαπερνά τη συνείδηση των παιδιών που επέζησαν. Διατηρούν τη θέση τους ως θύματα του πολέμου, δεν δέχονται να μπει απλώς στο αρχείο η υπόθεση. Όπως γράφει ο Ζαν Αμερύ: «Διότι δεν έχει υπάρξει ούτε επίλυση κάποιου ζητήματος ούτε διευθέτηση κάποιας σύγκρουσης αλλά ούτε και η μνήμη έχει γίνει απλώς ανάμνηση. [...] Τίποτα δεν έχει επουλωθεί» (Améry 2009: 16-17).

Όπως γράφει η Δήμητρα Λαμπροπούλου:

Η κρίση του μαρτυρείν είχε ως αποτέλεσμα την εστίαση όχι μόνο στο τραύμα και τη μετάδοσή του, αλλά και στην περίπλοκη σχέση ανάμεσα στην εκφορά, την ακρόαση και την αλήθεια, σχέση η οποία περιλαμβάνει τη γλώσσα, τα συναισθήματα, το σώμα και τη σιωπή. Αφορά κατά συνέπεια τόσο τη δυνατότητα και τους τρόπους έκφρασης της μαρτυρίας όσο και τις πολιτικές της ακρόασης ή της ανάγνωσής της, την υποδοχή της. Ως πολιτική υποδοχής της μαρτυρίας εννοώ [...] το να συνειδητοποιούμε ότι τα δικά μας πλαίσια αναφοράς μπορεί να είναι διαφορετικά από εκείνα των μαρτυριών και ότι επομένως η συνάντησή μας μαζί τους είναι περισσότερο από πιθανό να δράσει αποσταθεροποιητικά» (Λαμπροπούλου 2020: 269).

4. Ρίνα (Μπαρτζιλιά) Ρέβαχ, Θεσσαλονίκη 1939. Visual History Archive / University South California Shoah Foundation, κωδικός συνέντευξης 22138. Συνέντευξη στη Ρένα Μόλχο. 20 Δεκεμβρίου 1996.

Η κρίση της μαρτυρίας είναι αποτέλεσμα του πλαισίου υποδοχής της. Η «Τελική Λύση» διαρρηγνύει το διανοητό, αυτό που ήταν δυνατόν να σκεφτεί κανείς. Η μαρτυρία καθίσταται αδύνατη, επειδή δεν υπάρχουν λόγια για να εκφράσει κανείς αυτό που ήταν αδιανόητο. Επιπλέον, υπήρχε ο φόβος ότι οι άλλοι δεν θα μπορέσουν να καταλάβουν αυτό που συνέβη. Διότι συνέβη σε ένα πλαίσιο στο οποίο οι άλλοι που δεν είχαν την ίδια εμπειρία δεν θα μπορούσαν να καταλάβουν. Για αυτό σιωπούν και η μνήμη μεταφέρεται μέσω της μετα-μνήμης ή του στοιχειώματος στην επόμενη γενιά.

Τα παιδιά που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου εμπλέκονται σε γεγονότα στα οποία δεν ήταν μάρτυρες, μέσω της μετάδοσης της μνήμης που δεν ήταν δική τους. Η Marianne Hirsch εισήγαγε τον όρο «μετα-μνήμη» για να περιγράψει τη δομή της διαγενεακής μετάδοσης μιας τραυματικής γνώσης. Περιγράφει τη σχέση της γενιάς «μετά» με το προσωπικό, συλλογικό και πολιτισμικό τραύμα της γενιάς που προηγήθηκε. Η Hirsch μιλάει για την «ανάκληση» εμπειριών, ώστε να τονίσει ότι η διαδικασία είναι τόσο βαθιά και συναισθηματική που γίνονται αισθητές ως δικές τους εμπειρίες (2012).

Ένας άλλος όρος που χρησιμοποίησα στο βιβλίο μου ήταν το «διαγενεακό στοιχείωμα» και αφορά τη μνήμη των παιδιών που γεννήθηκαν λίγο πριν από τον πόλεμο ή κατά τη διάρκεια του πολέμου. Μελέτες ασχολήθηκαν με την πιθανή μετάδοση του τραύματος από γονείς σε παιδιά, διερευνώντας επίσης ποια μορφή και περιεχόμενο πήρε αυτή η μετάδοση (Rashkin 1999: 433-453, Schwab 2010). Το «στοιχείωμα» είναι μια ψυχική δομή που παράγεται ως απάντηση σε ενδοοικογενειακά τραύματα τα οποία, επειδή προκαλούν ντροπή, δεν μπορούν να εκφραστούν με λόγια (Abraham & Rand 1987: 287-292). Επρόκειτο για μια γενιά που βρισκόταν στο κατώφλι. «Τα παιδιά βρίσκονταν μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης γενιάς, μεταξύ ιουδαϊσμού και χριστιανισμού, μεταξύ παιδικότητας και εφηβικής ηλικίας, μεταξύ μνήμης και ιστορίας, μεταξύ μυθιστορήματος και ιστοριογραφίας» (Jaron 2002: 207-209). Χαρακτηριστική αυτής της γενιάς «στο κατώφλι» είναι η διατύπωση του Πατρικ Μοντιανό: «Ήμουν οκτώ χρονών και η μνήμη μου προηγούνταν της γέννησής μου» (Modiano 1981 [1977]: 116).

Στο ιστοριογραφικό πεδίο ένα νέο υβριδικό αφηγηματικό είδος γεννιέται, στο οποίο οι ιστορικοί του Ολοκαυτώματος, αναγνωρίζοντας τη σημασία της μνήμης, ενσωματώνουν την ιστορία της οικογένειάς τους και τις αναμνήσεις τους στην ιστορική αφήγηση.⁵

5. Ενδεικτικά παραδείγματα αυτής της ιστοριογραφικής στροφής αποτελούν τα παρακάτω βιβλία: Ρίκα Μπενβενίστε, *Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας*, Αθήνα, Πόλις 2017. Mark

Η ανάλυση της μνήμης είναι σημαντική για να κατανοήσουμε το παρελθόν και τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους εγγράφονται τεράστιας σημασίας και βαρβαρότητας γεγονότα στο υποκείμενο. Η μελέτη της μνήμης μάς δείχνει ότι η προφορική ιστορία μπορεί να λειτουργήσει σαν αντίδοτο στην λήθη.

Βιβλιογραφία

- Abraham, Nicolas & Nicholas Rand. 1987. «Notes on the Phantom: A Complement to Freud's Metapsychology», *Critical Inquiry* 13/2: 287-292.
- Ahmed, Sara. 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.
- Améry, Jean. 2009. *Πέρα από την ενοχή και την εξιλέωση* (μτφρ. Γ. Καλιφατίδης). Αθήνα: Άγρα, 16-17.
- Hepworth, Mike. 2003. «Ageing Bodies: Aged by Culture». Στο J. Coupland & R. Gwyn (επιμ.), *Discourse, the Body, and Identity*. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 89-106.
- Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Jaron, Steven. 2002. «Autobiography and the Holocaust. An examination of the liminal generation in France», *French Studies* LVI/2: 207-209.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2020. «Η προσωπική μαρτυρία στην ιστορία: πράξη, τεκμήριο, επιστημολογικό εργαλείο». Στο Δ. Δημητρόπουλος, Β. Καραμανωλάκης, Ν. Μαρωνίτη, Π. Μπουκάλας (επιμ.), *1821 και Απομνημόνευμα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση, Πρακτικά συνεδρίου*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 262-276.
- Mazower, Mark. 2017. *Όσα δεν είπες: Ένα ρωσικό παρελθόν και το ταξίδι προς την πατρίδα. Φόρος τιμής* (μτφρ. Π. Ισχυρίδου). Αθήνα: Άγρα.
- Modiano, Patrick. [1977] 1981. *Livret de famille*. Παρίσι: Gallimard/Folio.
- Μπενβενίστε, Ρίκα. 2017. *Λούνα. Δοκίμιο ιστορικής βιογραφίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Πατινό, Μπρυνό. 2019. *Ο πολιτισμός του χρυσόψαρου: Μικρή πραγματεία για την αγορά της προσοχής*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Rashkin, Esther. 1999. «The Haunted Child: Social Catastrophe, Phantom Transmissions, and the Aftermath of Collective Trauma», *Psychoanalytic Review* 86/3: 433-453.
- Reddy, William M. 2001. *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
-
- Mazower, Όσα δεν είπες: Ένα ρωσικό παρελθόν και το ταξίδι προς την πατρίδα. Φόρος τιμής (μτφρ. Π. Ισχυρίδου), Αθήνα, Άγρα 2017.

- Rosenwein, Barbara H. 2002. «Worrying About Emotions in History», *American Historical Review* 107/3: 821-845, <https://doi.org/10.1086/ahr/107.3.821>
- Schwab, Gabriele. 2010. *Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- Sennett, Richard. 2006. *The Culture of the New Capitalism*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Σούση, Νταίζη. 2013. «Για την αγαπημένη Μαρία Ρεζάν», επιστολή Νταίζης Σούση στη Μαρία Ρεζάν στις 18 Δεκεμβρίου 1980. Στο Μάριος Σούσης, *Καλή αντάμωση, φιλιά εις τα παιδιά. Τα παιδιά που έχασαν το τρένο για το Άουσβιτς*. Αθήνα: Turangalila.
- Tsiolis, Giorgos & Irini Siouti. 2022. «Exploring biographies in a rapidly changing labor world», *Current Sociology* 1-20, <https://doi.org/10.1177/00113921221132520>
- Van Boeschoten, Riki & Loring M. Danforth. 2015. *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης* (μτφρ. Μ. Λαλιώτης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Vilanova, Mercedes. 2000. *Αόρατες πλειοψηφίες: Εργατική εκμετάλλευση, επανάσταση και καταστολή*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Wydra, Harald. 2018. «Generations of Memory: Elements of a Conceptual Framework», *Comparative Studies in Society and History* 60/1: 5-34.

Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα: τάσεις, θεματικές και προσεγγίσεις. Ένας βιβλιογραφικός οδηγός¹

Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν & Αντώνης Αντωνίου

Τα τελευταία χρόνια η προφορική ιστορία στην Ελλάδα μετατράπηκε σε ένα ιδιαίτερα δημοφιλές πεδίο για –ακαδημαϊκούς και μη– ιστορικούς και κοινωνικούς επιστήμονες, για εκπαιδευτικούς, σκηνοθέτες, μουσειολόγους και καλλιτέχνες. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών έδωσε νέα ώθηση στη δημόσια αναγνώριση του πεδίου και δημιούργησε μια ζωντανή κοινότητα προφορικής ιστορίας, έναν τόπο συνάντησης μεταξύ ομάδων προφορικής ιστορίας, πανεπιστημιακών δασκάλων, μουσειολόγων και εκπαιδευτικών. Ταυτόχρονα, όμως, η επιτυχία αυτή συνέβαλε στην ευρύτερη διάδοση απλουστευτικών αντιλήψεων σχετικά με τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας, οι οποίες παραβλέπουν ή υποτιμούν την περιπλοκότητα της προφορικής μνήμης και τους ποικίλους παράγοντες που μεσολαβούν στη διαμόρφωσή της. Η αναγνώριση αυτής της περιπλοκότητας στη διεθνή βιβλιογραφία οδήγησε από τη δεκαετία του 1980 στη γέννηση μιας διακριτής θεωρίας προφορικής ιστορίας. Το ομώνυμο βιβλίο της Lynn Abrams, που κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση το 2014,² προσέφερε ένα εξαιρετικό εργαλείο στους ερευνητές για να κατανοήσουν καλύτερα πως οι προφορικές μαρτυρίες που συλλέγουν δεν είναι απλώς «ιστορίες» για το παρελθόν, αλλά μοναδικές και πολυδιάστατες πηγές που συνδιαμορφώνονται από τα δύο μέρη που συμμετέχουν στη συνέντευξη.

Σε αντίθεση με την τρέχουσα ορατότητα της προφορικής ιστορίας, πριν από τριάντα χρόνια η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική: λίγοι ήταν οι ερευνητές που χρησιμοποιούσαν τη μεθοδολογία της, ενώ πολλοί ιστορικοί έβλεπαν τις προφορικές

1. Μια πρώτη μορφή αυτού του κειμένου γράφτηκε στα αγγλικά για έναν υπό έκδοση συλλογικό τόμο με τίτλο *History and Historiography in Greece: Recent Trends* και επιμέλεια του Νίκου Χριστοφή, που θα κυκλοφορήσει από τον εκδοτικό οίκο Routledge το 2024. Στο παρόν κείμενο δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε μελέτες που δημοσιεύτηκαν στην ελληνική γλώσσα. Ευχαριστούμε θερμά τη Δήμητρα Λαμπροπούλου για τις δημιουργικές της παρατηρήσεις σε προηγούμενη μορφή αυτού του κειμένου.

2. Abrams, Lynn. 2014. *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*. Αθήνα: Πλέθρον.

πηγές με δυσπιστία, αρνούμενοι την εγκυρότητά τους για την ιστορική έρευνα. Η προφορική ιστορία άρχισε να αναδύεται στην Ελλάδα ως χωριστό πεδίο μόλις στη δεκαετία του 1990, σαν αποτέλεσμα της γόνιμης συνάντησης της «νέας» κοινωνικής ιστορίας με άλλες κοινωνικές επιστήμες με παράδοση στην εμπειρική έρευνα. Το έδαφος για αυτή τη στροφή, όμως, προετοιμάστηκε από την πρωτοποριακή δράση της Μέλπωσ Μερλιέ στη δεκαετία του 1930 και της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος στη δεκαετία του 1980. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ένα σεμινάριο ψυχολογίας που οργανώθηκε από τον Κλήμη Ναυρίδη στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων έθεσε τις βάσεις για τη διαμόρφωση του πεδίου της βιογραφικής έρευνας. Βασισμένη στην σε βάθος ανάλυση αφηγηματικών συνεντεύξεων, η μέθοδος αυτή διαμορφώθηκε αρχικά στον διεθνή χώρο ως τμήμα του ευρύτερου κινήματος της προφορικής ιστορίας, αλλά αργότερα αυτονομήθηκε ως χωριστό πεδίο κοινωνικής έρευνας.³

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, η κοινωνιολόγος Μαρία Θανοπούλου και η ιστορικός Αλέκα Μπουτζουβή έφεραν σε επαφή μια διεπιστημονική ομάδα νέων ερευνητών με σκοπό τη χαρτογράφηση του αναδυόμενου τότε πεδίου της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα. Στο συνέδριο που οργάνωσαν το 1999 υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ, συζητήθηκαν μεθοδολογικά, θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα που αφορούν την έρευνα με προφορικές πηγές. Το πλούσιο περιεχόμενο αυτής της πρώτης επιστημονικής συνάντησης για την προφορική ιστορία στην Ελλάδα αποτυπώθηκε σε ειδικό τεύχος της Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών, με τίτλο «Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα» (Θανοπούλου & Μπουτζουβή 2002).

Εκείνο τον καιρό, μπαίνοντας στον 21ο αιώνα, νεότερες εξελίξεις στην ελληνική

3. Πρωτοπόροι στην ανάπτυξη της βιογραφικής μεθόδου ήταν οι κοινωνιολόγοι Daniel Bertaux στη Γαλλία, Fritz Schütze και Martin Kohli στη Γερμανία και Franco Ferrarrotti στην Ιταλία. Βλ. επίσης: Θανοπούλου, Μαρία & Μαρίνα Πετρονάκη. 1987. «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64: 20-42. Τσιώλης, Γιώργος. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική. Πανταζής, Παύλος. 2004. *Από τα υποκείμενα στο υποκείμενο. Η βιογραφική προσέγγιση στην ψυχοκοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Κακάμπουρα, Ρέα. 2008. *Αφηγήσεις ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Αθήνα: Ατραπός. Για την ιστορία της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα μέχρι το 2000, βλ. Μπάδα, Κωνσταντίνα & Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν. 2002. «Εισαγωγή». Στο Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν*. Αθήνα: Πλέθρον, 17-28, και Θανοπούλου, Μαρία & Αλέκα Μπουτζουβή. 2002. «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας». Στο Μαρία Θανοπούλου & Αλέκα Μπουτζουβή (επιμ.), *Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*. Ειδικό τεύχος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 A: 3-23.

ιστοριογραφία είχαν δημιουργήσει πλέον ένα γόνιμο έδαφος για την ενσωμάτωση της μεθοδολογίας της προφορικής ιστορίας στην εργαλειοθήκη των ιστορικών. Μία από αυτές ήταν η μετατόπιση από τα μεγάλα αφηγήματα προς νέες μορφές κοινωνικής ιστορίας, με ιδιαίτερη έμφαση στις βιωμένες εμπειρίες καθημερινών ανθρώπων.⁴ Ταυτόχρονα, οι ιστορικοί είχαν αρχίσει να ενσωματώνουν στις ερμηνείες τους θεωρητικά εργαλεία άλλων επιστημονικών πεδίων, όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, η αφηγηματική ανάλυση και οι σπουδές μνήμης, μια τάση που κυριάρχησε και στην προφορική ιστορία (Abrams 2014: 14-32). Ένας ακόμα σημαντικός παράγοντας ήταν ο κρίσιμος ρόλος των προφορικών πηγών και της προσωπικής μνήμης στη διαμόρφωση μια νέας –από τα κάτω– προσέγγισης στην ιστορία της δεκαετίας του 1940. Η εξέλιξη αυτή τροφοδοτήθηκε εν μέρει και από την έκδοση πολλών γραπτών μαρτυριών επιφανών και αφανών πρωταγωνιστών της περιόδου.

Μια δεκαετία αργότερα, το 2012, το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας φιλοξένησε ένα σημαντικό συνέδριο, στο πλαίσιο του οποίου ιδρύθηκε η ελληνική Ένωση Προφορικής Ιστορίας (ΕΠΙ). Συμμετείχαν με ανακοινώσεις γύρω στα εβδομήντα άτομα από την Ελλάδα και το εξωτερικό, μεταξύ των οποίων και μερικοί από τους πρωτοπόρους του κλάδου, όπως ο Paul Thompson, ο Robert Perks και η Joanna Bornat. Το συνέδριο επιβεβαίωσε τη διεπιστημονικότητα που χαρακτήριζε το πεδίο από την αρχή, αλλά έδειξε επίσης ότι η ενασχόληση με την προφορική ιστορία δεν περιοριζόταν πλέον στο ακαδημαϊκό επίπεδο, αλλά είχε περάσει και έξω από το Πανεπιστήμιο, σε εκπαιδευτικούς, ανεξάρτητους ερευνητές, αρχειονόμους, καθώς και στα μέλη των πρώτων ομάδων προφορικής ιστορίας που άρχισαν να δημιουργούνται στην Ελλάδα από το 2010. Στα επόμενα χρόνια το φαινόμενο αυτό θα λάβει μεγάλες διαστάσεις, οδηγώντας στον πολλαπλασιασμό τοπικών ομάδων προφορικής ιστορίας στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις, σε σχολεία, σε μουσεία και σε τοπικά αρχεία.⁵

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι να παρουσιάσουμε τις κύριες τάσεις που χαρακτηρίζουν την έρευνα προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα από τη δεκαετία του

4. Liakos, Antonis. 2004. «Modern Greek Historiography (1974-2000): The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy». Στο Ulf Brunnbauer (επιμ.), *(Re)Writing History. Historiography in South East Europe after Socialism*. Μίνστερ: Lit Verlag, 351-378.

5. Η πρώτη ομάδα δημιουργήθηκε το 2010 στα Χανιά ύστερα από επιμορφωτικό σεμινάριο που οργανώθηκε από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με τη Νομαρχία Χανίων. Για την πρώτη φάση ανάπτυξης των ομάδων προφορικής ιστορίας, βλ. Βερβενιώτη, Τασούλα. 2016. «Οι ομάδες προφορικής ιστορίας στην Αθήνα, εν μέσω Κρίσης και Ιστορίας». Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, 327-346.

1990 μέχρι σήμερα και τη συμβολή της στην ιστοριογραφία της σύγχρονης Ελλάδας. Χωρίς να φιλοδοξούμε να προσφέρουμε μια πλήρη εικόνα των δημοσιευμένων έργων, προσπαθήσαμε σε αυτήν την επισκόπηση να εστιάσουμε κυρίως σε μονογραφίες που αναγνωρίζουν την ιδιαιτερότητα της προφορικής μαρτυρίας και αναδεικνύουν την αξία αυτής της ιδιαιτερότητας στην ερμηνεία ιστορικών φαινομένων. Τα έργα που παρουσιάζουμε χρησιμοποίησαν προφορικές μαρτυρίες είτε σε συνδυασμό με αρχαιακές πηγές, στο πλαίσιο μιας προσέγγισης ανασύνθεσης του παρελθόντος, είτε ως εργαλείο για την κατανόηση της μνήμης, της βιογραφικής αφήγησης ή του ρόλου της υποκειμενικότητας στο ιστορικό γίνεσθαι. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, οι συγγραφείς έχουν συνδυάσει δημιουργικά όλες τις παραπάνω προσεγγίσεις.⁶ Η περίοδος που εξετάσαμε –από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα– παρουσιάζει συνοχή ως προς τις θεματικές (δεκαετία του 1940, ζητήματα κοινωνικού φύλου, μετανάστευση, κινήματα νεολαίας), την προσέγγιση (η «από τα κάτω» οπτική), και τη διεπιστημονικότητα στον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων. Υπάρχουν όμως και εξίσου σημαντικές μελέτες που αξιοποιούν προφορικές μαρτυρίες για τη διερεύνηση άλλων χαρτογράφων πεδίων της κοινωνικής πραγματικότητας. Ένα μικρό δείγμα αυτών των προσεγγίσεων παρουσιάζεται στο τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου.

Τα «ανάποδα χρόνια» της δεκαετίας του 1940

Η πτώση της δικτατορίας το 1974 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το 1982 άνοιξαν ένα νέο πεδίο για την ιστορική μελέτη μιας παραγμένης δεκαετίας, που είχε αφήσει πίσω της βαριά τραύματα, σιωπές και μίσση. Η προφορική ιστορία έπαιξε κεντρικό ρόλο στην ανάσυρση ξεχασμένων ή αποσιωπημένων αναμνήσεων και συνέβαλε έτσι στην «έκρηξη μνήμης» της δεκαετίας του 1990, καθώς και στη γενικότερη στροφή της ιστοριογραφίας προς την κοινωνική ιστορία.⁷

Η νέα έμφαση σε μια «από τα κάτω» οπτική οδήγησε πολλούς ερευνητές να χωρήσουν στη συλλογή προφορικών μαρτυριών, προκειμένου να απαντήσουν σε

6. Για λόγους οικονομίας και συνοχής του κειμένου, έχουν αποκλειστεί άλλες εξίσου σημαντικές πτυχές της ανάπτυξης της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα, όπως οι δράσεις των ομάδων προφορικής ιστορίας, οι εφαρμογές της προφορικής ιστορίας στα μουσεία και στην εκπαίδευση, και τα μεθοδολογικά ζητήματα που εγείρει ένα από τη φύση του διεπιστημονικό πεδίο έρευνας.

7. Λιάκος, Αντώνης. 2003. «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα». Στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*. Αθήνα: Καστανιώτη, 25-36. Avgeridis, Manos. 2017. «Debating the Greek 1940s: Histories and Memories of a Conflicting Past Since the End of the Second World War». *Historien*, 16/1-2: 8-46.

ερωτήματα για τα οποία οι γραπτές αρχαιακές πηγές παρέμεναν σιωπηλές. Η δεκαετία του 1940 σύντομα κυριάρχησε στις θεματικές με τις οποίες ασχολούνταν οι ερευνητές προφορικής ιστορίας. Παράλληλα, η ανάλυση της προφορικής μνήμης εισήγαγε νέες προοπτικές στην ιστορική ερμηνεία. Μια σειρά μελέτες-ορόσημα άνοιξαν το δρόμο για την ανάδειξη νέων ιστορικών υποκειμένων, όπως οι γυναίκες, τα παιδιά και τα μέλη αντιστασιακών οργανώσεων. Μετατοπίζοντας τη ματιά του ιστορικού από τα κεντρικά πολιτικά γεγονότα εθνικής εμβέλειας προς τη μικροϊστορία συγκεκριμένων κοινοτήτων ή κοινωνικών ομάδων, η προφορική ιστορία ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο ο πληθυσμός βίωσε τη βία και την πείνα της Κατοχής, καθώς και την κοινωνική αλλαγή που έφερε η συμμετοχή του στην Αντίσταση. Σε πολλές περιπτώσεις η νέα αυτή οπτική, εστιασμένη στις βιωμένες εμπειρίες, κατόρθωσε να σπάσει ορισμένα από τα ταμπού που κυριαρχούσαν ως τότε.

Η γυναίκα της Αντίστασης της Τασούλας Βερβενιώτη⁸ ήταν η πρώτη μελέτη που έσπασε τη σιωπή σχετικά με το ρόλο των γυναικών στην ΕΑΜική Αντίσταση, ενώ σύντομα ακολούθησε το βιβλίο *New Voices in the Nation* της Janet Hart.⁹ Και οι δύο εργασίες διερευνούν την εμπειρία της συμμετοχής και της δράσης των γυναικών στις οργανώσεις της Αντίστασης. Οι προφορικές μαρτυρίες ρίχνουν φως στα κίνητρα που οδήγησαν τις γυναίκες να συμμετάσχουν στον αντιστασιακό αγώνα του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και δείχνουν πως η συμμετοχή τους αυτή συνέβαλε στη χειραφέτησή τους από τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους, στην εμπλοκή τους στη δημόσια ζωή και στην διαμόρφωση νέων ταυτοτήτων. Στο *Διπλό Βιβλίο*, η Βερβενιώτη¹⁰ παρουσιάζει μια ιδιαίτερα αποκαλυπτική εικόνα της μνήμης του Εμφυλίου από τη σκοπιά του φύλου. Με επίκεντρο τη μαρτυρία της Σταματίας Μπαρμπάτση, το βιβλίο μετατοπίζει την προσοχή στις εμπειρίες των αγράμματων φτωχών γυναικών της αγροτικής Ελλάδας που εντάχθηκαν στον Δημοκρατικό Στρατό με το όπλο στο χέρι. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι η φωνή αυτών των γυναικών απουσιάζει από τα γραπτά απομνημονεύματα μορφωμένων αριστερών γυναικών των πόλεων, που δημοσιεύτηκαν κυρίως μετά τη δεκαετία του 1990. Ενδιαφέρον έχει, επίσης, ο καινοτόμος τρόπος ιστορικής γραφής που προκύπτει από τη συνάντηση και συνομιλία τριών διαφορετικών μορφών

8. Βερβενιώτη, Τασούλα. [1994] 2013. *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. 2η έκδοση. Αθήνα: Κουκκίδα.

9. Hart, Janet. 1996. *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*. Ίθακα και Λονδίνο: Cornell University Press.

10. Βερβενιώτη, Τασούλα. [2003] 2017. *Διπλό βιβλίο: η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*. 2η έκδοση. Αθήνα: Κουκκίδα.

αφήγησης: ο προφορικός λόγος της Σταματίας Μπαρμπάτση από τη συνέντευξη που της πήρε η Βερβενιώτη το 1995 συμπληρώνεται από το αυτοβιογραφικό κείμενο που έγραψε η ίδια προς το τέλος της ζωής της, ένα κείμενο σε πρώτο πρόσωπο, με ομοιότητες αλλά και σημαντικές διαφορές από την προφορική της μαρτυρία. Και αυτός ο διπλός αφηγηματικός λόγος της πρωταγωνίστριας για τη ζωή της ως μαχήτριας και πολιτικής κρατούμενης συνομιλεί με το λόγο της ιστορικού, η οποία παρέχει το ιστορικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο διαμορφώθηκαν οι αναμνήσεις της πρώτης, και τις ερμηνεύει από τη σκοπιά του φύλου.

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο η προφορική ιστορία έχει διαδραματίσει βασικό ρόλο είναι η μελέτη τοπικών κοινοτήτων στη δεκαετία του 1940. Το βιβλίο *Ανάποδα Χρόνια* της ανθρωπολόγου Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν¹¹ έθεσε νέα πρότυπα, συνδυάζοντας την εθνογραφία με την προφορική ιστορία. Με επίκεντρο τον Ζιάκα Γρεβενών, ένα ορεινό χωριό που υποστήριξε την Αριστερά στην Αντίσταση και τον Εμφύλιο, η μελέτη φωτίζει τις διαδικασίες πολιτικοποίησης των κατοίκων και τις αντιστασιακές πρακτικές που αναπτύχθηκαν στην περιοχή από τη δεκαετία του 1930, συνδέοντάς τις με πολιτισμικές ταυτότητες που διαμορφώθηκαν ιστορικά από τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι προφορικές μαρτυρίες αποκάλυψαν πώς η παράδοση τοπικής αυτονομίας που εδραιώθηκε στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και οι νέοι πολιτικοί προσανατολισμοί που διαμορφώθηκαν κατά τη δεκαετία του 1930, διαμόρφωσαν τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι του χωριού ερμήνευσαν τα πολιτικά μηνύματα του ΕΑΜ. Το βιβλίο εισήγαγε, επίσης, το ελληνικό κοινό στις θεωρητικές προκλήσεις που θέτει η μελέτη της προφορικής μνήμης.

Έναν διαφορετικό τρόπο προσέγγισης του τοπικού σε συνδυασμό με τα ευρύτερα πολιτικά και ιστορικά πλαίσια υιοθέτησε η Τασούλα Βερβενιώτη στην πιο πρόσφατη μελέτη της. Το βιβλίο της *Οι άμαχοι του ελληνικού Εμφυλίου*¹² φέρνει στο προσκήνιο τις διάφορες ομάδες του άμαχου πληθυσμού που υπέστησαν τις συνέπειες του πολέμου, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1940, αλλά ιδιαίτερα στον Εμφύλιο. Το βιβλίο εστιάζει, κατά κύριο λόγο, σε μια «από τα κάτω» οπτική για τη δεκαετία του 1940, και όχι σε ηγετικές μορφές ή σε στρατιωτικές αναμετρήσεις. Αξίζει να επισημανθεί ότι ως τώρα οι γυναίκες, τα παιδιά και οι πληθυσμοί της υπαίθρου που εκτοπίστηκαν στις πόλεις στη διάρκεια του Εμφυλίου έχουν σε μικρό μόνο βαθμό απα-

11. Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. 1997. *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον.

12. Βερβενιώτη, Τασούλα. 2021. *Οι άμαχοι του ελληνικού Εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*. Αθήνα: Κουκκίδα.

σχολήσει τη σχετική βιβλιογραφία ως αυτόνομο αντικείμενο έρευνας. Η συγγραφέας δημιουργεί ένα γενικό ιστοριογραφικό πλαίσιο, με βάση κυρίως αρχειακές πηγές, και έπειτα, σε ένα δεύτερο επίπεδο, εξειδικεύει την ανάλυσή της στο τοπικό επίπεδο, επιλέγοντας ως παράδειγμα ένα ορεινό χωριό των Αγράφων, το Καταφύγι.¹³ Σε αυτό το δεύτερο επίπεδο κυριαρχούν οι φωνές των αμάχων, μέσα από τις προφορικές τους μαρτυρίες. Η δύναμη αυτού του βιβλίου βρίσκεται ακριβώς στη συνομιλία αυτών των δύο αξόνων ανάλυσης. Οι αγρότες και οι αγρότισσες αποκτούν ορατότητα, παύουν να είναι απλά οι παθητικοί δέκτες των ευρύτερων πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων και καθίστανται δρώντα υποκείμενα, που συνδιαμορφώνουν τις εξελίξεις του ιστορικού γίνεσθαι με τις επιλογές τους.

Άλλοι ερευνητές χρησιμοποίησαν τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας για να μελετήσουν τη μνήμη των δεξιών αντίπαλων του ΕΑΜ. Στο βιβλίο *Γιασασίν Μιλλέτ* ο πολιτικός επιστήμονας Νίκος Μαραντζίδης¹⁴ αξιοποίησε προφορικές μαρτυρίες και την οπτική της πολιτισμικής ιστορίας για να αναλύσει πώς διαπλέκονται εθνοτικές και πολιτικές ταυτότητες στις κοινότητες τουρκόφωνων Ποντίων προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην ελληνική Μακεδονία στη δεκαετία του 1920. Η μελέτη εξετάζει τους λόγους που οδήγησαν αυτές τις ομάδες να έρθουν σε σύγκρουση με το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και να υιοθετήσουν δεξιές πολιτικές ταυτότητες μεταπολεμικά.

Ξεκινώντας από μια διαφορετική θεωρητική αφετηρία, η Μαρία Θανοπούλου¹⁵ διερεύνησε τη συλλογική μνήμη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σε ένα χωριό της Λευκάδας, χρησιμοποιώντας εργαλεία της κοινωνιολογίας της μνήμης. Η έρευνα, η οποία διεξήχθη το 1981-1982, είχε ως στόχο την καταγραφή των αναμνήσεων των κατοίκων του χωριού, όπως αυτές πυροδοτήθηκαν από μία και μόνο εναρκτήρια ερώτηση σχετικά με την πρώτη ημέρα του πολέμου. Εφαρμόζεται ένα κοινωνιολογικό μοντέλο ποσοτικής και ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, για τη διερεύνηση της ατομικής μνήμης ως αναπόσπαστου μέρους της συλλογικής.

13. Όπως διευκρινίζει η συγγραφέας στον πρόλογο, «Το Καταφύγι αποτελεί μια επιπόνη, μια κατασκευή, γιατί περιέχει μαρτυρίες και από άλλους ανθρώπους, από άλλους τόπους» (Βερβενιώτη 2021: 16).

14. Μαραντζίδης, Νίκος. 2001. *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

15. Θανοπούλου Μαρία. 2000. *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Οι ιστορικοί Sheila Lecoœur¹⁶ και Βιολέττα Χιονίδου¹⁷ αναλύουν τις στρατηγικές επιβίωσης των κατοίκων στα νησιά του Αιγαίου στην Κατοχή. Οι δύο αυτές μελέτες αποκάλυψαν τις καταστροφικές συνέπειες της Κατοχής στα νησιά των Κυκλάδων, εστιάζοντας στο εξαιρετικά υψηλό ποσοστό θνησιμότητας από τον λιμό. Τα ευρήματα αυτά αμφισβητούν την κυρίαρχη στην ελληνική ιστοριογραφία εικόνα του κατοχικού λιμού ως φαινομένου που επηρέασε μόνο την πρωτεύουσα της χώρας. Οι προφορικές αφηγήσεις ανέδειξαν τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι των νησιών προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τις καταστροφικές επιπτώσεις αυτής της κρίσης, μεταξύ άλλων μέσω της μαύρης αγοράς και της διαφθοράς, με λεηλασίες και προσφεύγοντας στα γειτονικά τουρκικά παράλια.

Μια άλλη συμβολή της προφορικής ιστορίας στην ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1940 ήταν να σπάσει τη σιωπή για ευαίσθητα ή συγκρουσιακά θέματα. Πρωτίστως, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάκτηση της μνήμης της Σοά, η οποία αποσιωπήθηκε στη δημόσια μνήμη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Στη Θεσσαλονίκη, η εβραϊκή κοινότητα καταστράφηκε σχεδόν ολοκληρωτικά και οι επιζώντες επέστρεψαν σε μια «πόλη-φάντασμα», με τους περισσότερους χριστιανούς κατοίκους απρόθυμους να ακούσουν τις ιστορίες τους ή να αποκαταστήσουν τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα. Το 1989 η Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο,¹⁸ επιζήσασα και η ίδια από το Ολοκαύτωμα, κατέγραψε, μαζί με τον Αλμπέρτο Ναρ, τις αναμνήσεις Ελλήνων Εβραίων που βγήκαν ζωντανόι από τα στρατόπεδα θανάτου του Άουσβιτς-Μπίρκεναου. Λίγα χρόνια αργότερα, η ανθρωπολόγος Bea Lewkowicz¹⁹ διερεύνησε τις σχέσεις μεταξύ μνήμης και ταυτότητας στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, συνδυάζοντας την ερμηνεία αφηγήσεων ζωής με εθνογραφική έρευνα. Οι συνεντεύξεις της με τρεις διαφορετικές ηλικιακές ομάδες επιζώντων του Ολοκαυτώματος αποκάλυψαν μια ισχυρή κοινοτική μνήμη, διαφοροποιημένη ανάλογα με την εμπειρία, την κοινωνική τάξη, την ηλικία, το φύλο και τον τόπο διαμονής των αφηγητριών. Πιο πρόσφατα, η Ποθητή Χαντζαρούλα²⁰ δημοσίευσε μια πρωτοποριακή μελέτη που επικεντρώνεται

16. Lecoœur, Sheila. 2013. *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική Κατοχή στη Σύρο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

17. Χιονίδου, Βιολέττα. 2020. *Η κατοχική πείνα μέσα από προφορικές μαρτυρίες. Η περίπτωση της Χίου, της Σύρου και της Μυκόνου*. Αθήνα: Πατάκη.

18. Κούνιο-Αμαρίλιο, Έρικα & Αλμπέρτο Ναρ (επιμ.). 2000. *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ.

19. Lewkowicz, Bea. *The Jewish Community of Salonika. History, Memory, Identity*. Λονδίνο, Πόρτλαντ: Vallentine Mitchell, 2006.

20. Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2023. *Τα παιδιά θυμούνται το Ολοκαύτωμα. Μαρτυρία, ιστορι-*

στις προφορικές μνήμες των παιδιών που επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Βασισμένη σε ηχογραφημένες ή βιντεοσκοπημένες ιστορίες ζωής ανδρών και γυναικών που έζησαν τον πόλεμο ως παιδιά ή έφηβοι, η Χαντζαρούλα διερευνά τις αφηγήσεις τους για να κατανοήσει την κατασκευή των υποκειμενικοτήτων τους, με φόντο τον αμείωτο αντισημιτισμό στη μεταπολεμική Ελλάδα. Οι συνεντεύξεις καλύπτουν τις διαφορετικές εμπειρίες των παιδιών που επέζησαν από τα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου, κρύφτηκαν σε χριστιανικά σπίτια ή συμμετείχαν στην Αντίσταση. Το τελευταίο μέρος του βιβλίου μετατοπίζει την προσοχή στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση των εβραϊκών κοινοτήτων και ασχολείται με την ασυνείδητη μεταβίβαση των τραυματικών αναμνήσεων, φαινόμενο που περιγράφεται ως «διαγενεακό στοίχειωμα».

Άλλα θέματα που φέρνει στο προσκήνιο η έρευνα προφορικής ιστορίας για τη δεκαετία του 1940 περιλαμβάνουν τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των μαζικών εκτελέσεων αμάχων από τους Γερμανούς στα «μαρτυρικά χωριά», την πρακτική του βιασμού ως όπλου πολέμου, και το ζήτημα της βίας στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού. Η ανάδυση μιας μακροχρόνιας «διαιρεμένης μνήμης» στις κοινότητες που επλήγησαν από τα γερμανικά αντίποινα συζητείται από την Van Boeschoten.²¹ Στο άρθρο της «The Trauma of War Rapes», η ίδια συγγραφέας αναλύει τη μαρτυρία μιας Σλαβομακεδόνισσας που έπεσε θύμα βιασμού κατά τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου.²² Η αφηγήτρια, η οποία δεν είχε αποκαλύψει ποτέ στο παρελθόν αυτό το τραυματικό γεγονός, αποφάσισε να σπάσει τη σιωπή της κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Η Van Boeschoten προβληματίζεται σχετικά με τους πολλαπλούς παράγοντες που επέτρεψαν μια τέτοια αποκάλυψη και εξετάζει θεωρητικά τις επιπτώσεις του τραύματος και τους τρόπους με τους οποίους τα θύματα βιασμών εν καιρώ πολέμου προσπαθούν να αντιμετωπίσουν το τραυματικό παρελθόν και να επανανοηματοδοτήσουν την καταστραμμένη ζωή τους. Τέλος, ο τόμος με τίτλο *Τα πιο πολλά βασανιστήρια τα πέρασε μια Τασούλα*²³ είναι δομημένος γύρω από την προφορική μαρτυρία μιας μαχήτριας του ΔΣΕ, η οποία βασανίστηκε από τους ίδιους τους συντρόφους της στο

ογραφία, μνήμη. Αθήνα: Πλέθρον.

21. Van Boeschoten, Riki. 2007. «Broken Bonds and Divided Memories: War Time Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective». *Oral History* 35/1: 39-48.

22. Van Boeschoten, Riki. 2003. «The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War». *History and Anthropology* 14/1: 41-54.

23. Τσέκου, Κατερίνα, Βασίλης Δαλκαβούκης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.). 2018. *Τα πιο πολλά βασανιστήρια τα πέρασε μια Τασούλα. Οι μαρτυρίες της Τασούλας Μουτάκη και του Ηλία Ιωαννάκη για την 7η Μεραρχία του ΔΣΕ στη Θράκη, την υπερωρία και τον επαναπατρισμό*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

τέλος του Εμφυλίου, αλλά δεν μίλησε ποτέ για την τραυματική αυτή εμπειρία. Μετά από πολλές δεκαετίες, ο γιος της ανακάλυψε τυχαία την κρυμμένη ιστορία της Τασούλας. Η παράλληλη παρουσίαση των μαρτυριών τόσο της Τασούλας όσο και του γιου της δημιουργεί τους όρους για την καλύτερη κατανόηση της σιωπής μέσα στην οικογένεια και των επιπλοκών της μετάδοσης της μνήμης μεταξύ των γενεών. Πρόθεση των επιμελητών του τόμου είναι να γίνουν δημόσια ορατές προσωπικές εμπειρίες οι οποίες δεν αντλούν τη νομιμοποίησή τους από κάποια κοινότητα μνήμης και, ως εκ τούτου, δεν έχουν μετασχηματιστεί ως τώρα σε αφηγήματα στον δημόσιο χώρο.

Ιστορίες μετακινήσεων: πρόσφυγες και μετανάστες

Η μετανάστευση είναι η δεύτερη δημοφιλέστερη θεματική για την έρευνα προφορικής ιστορίας. Οι λόγοι αυτής της επιλογής είναι προφανείς. Οι αφηγήσεις ζωής μεταναστών και προσφύγων φωτίζουν με μοναδικό τρόπο την εμπειρία της μετεγκατάστασης σε έναν άλλο τόπο, σηματοδοτούν τα σημεία καμψής στη ζωή των μεταναστών και αποκαλύπτουν τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες φτάνουν να αμφισβητούν ή να αναθεωρούν αντιλήψεις τις οποίες θεωρούσαν έως τότε αυτονόητες. Λόγω της ιδιότητας αυτής, η προφορική ιστορία συνέβαλε στην ανανέωση των σπουδών μετανάστευσης, ενσωματώνοντας τις περιπλοκότητες της ανθρώπινης εμπειρίας σε ένα πεδίο στο οποίο κυριαρχούσαν οι στατιστικές και οι μονο-αιτιατικές εξηγήσεις.²⁴ Η ελληνική προφορική ιστορία εστίασε σε τρία διαφορετικά μεταναστευτικά ρεύματα: αναγκαστική μετανάστευση (πρόσφυγες), μεταπολεμική εργατική μετανάστευση και η νέα μετανάστευση από βαλκανικές χώρες μετά το 1990.

Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία

Όπως υπαινιχθήκαμε παραπάνω, η προφορική ιστορία ξεκίνησε στην Ελλάδα με την πρωτοβουλία της Μέλπως Μερλιέ για την καταγραφή της προφορικής μνήμης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Σε μια εποχή που ήταν ακόμα νωπά στους πρόσφυγες τα βιώματα του διωγμού, αλλά η ελληνική κοινωνία δεν ήταν έτοιμη να ακούσει τη φωνή τους, η Μερλιέ οργάνωσε ένα φιλόδοξο πρόγραμμα συλλογής μαρτυριών, το οποίο θα διαρκέσει από το 1930 μέχρι το 1975 και θα οδηγήσει στην ίδρυση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (1948). Οι μαρτυρίες προέρχονται από 5.100 αυτόπτες μάρτυρες, καλύπτουν 300.000 σελίδες και τροφοδότησαν

24. Για τη συμβολή της προφορικής ιστορίας στη μελέτη της μετανάστευσης, βλ. ιδίως Thomson, Alistair. 1999. «Moving Stories: Oral History and Migration Studies». *Oral History* 27/2: 24-37, και Βεντούρα, Λίνα. 1999. *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*. Αθήνα: Νεφέλη, 16-18.

συνολικά 5 τόμους με τίτλο *Η Έξοδος* που κυκλοφόρησαν από το 1980 μέχρι το 2016. Η πρωτοτυπία αυτού του τεράστιου έργου συνίσταται στο γεγονός ότι εστίαζε συνειδητά στην καταγραφή της μνήμης των απλών και καθημερινών ανθρώπων,²⁵ με σκοπό την πιστότερη δυνατόν απόδοση του προφορικού τους λόγου. Με άλλα λόγια, το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ εγκαινιάζει στην Ελλάδα την εποχή του μάρτυρα.²⁶ Βέβαια, σήμερα θα δυσκολευόμασταν να αναγνωρίσουμε τις μαρτυρίες του ΚΜΣ ως «αρχείο προφορικής ιστορίας», καθώς δεν ηχογραφήθηκαν αλλά καταγράφηκαν μόνο «με χαρτί και καλαμάρι». Όπως τεκμηριώθηκε από την Πηνελόπη Παπαηλία (2005: 93-138), οι ερευνητές του ΚΜΣ προσπάθησαν να λειτουργήσουν «σαν μαγνητόφωνα», όπως τους ζητήθηκε, αλλά το τελικό κείμενο που αρχειοθετήθηκε απείχε συχνά πολύ από το προφορικό πρωτότυπο, το οποίο δεν καταγράφηκε. Επίσης, το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ δεν αποτυπώνει ολοκληρωμένα την εμπειρία της προσφυγιάς, καθώς ο βασικός στόχος της συλλογής είναι η καταγραφή της ζωής των Ελλήνων της Μικράς Ασίας στις εκεί τοπικές κοινότητές τους, καθώς και της εκτόπισής τους. Η διαδικασία της εγκατάστασης στην Ελλάδα καλύπτεται το πολύ σε δύο παραγράφους στο τέλος της μαρτυρίας, ενώ η μετέπειτα ζωή των προσφύγων, η οποία σηματοδεύτηκε έντονα από την εμπειρία της Αντίστασης και του Εμφυλίου, δεν περιλαμβάνεται στην καταγεγραμμένη μαρτυρία, ακόμα και όταν συζητήθηκε.²⁷

25. Τενεκίδης, Γιώργος. 1980. «Πρόλογος». Στο *Η Έξοδος. Τόμος Α. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών Παραλίων της Μικράς Ασίας*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ιζ-λζ. Papailias, Penelope. 2005. «Witnesses to Witnessing: Records of Research at an Archive of Research of Refugee Testimony». Στο Penelope Papailias. *Genres of Recollection. Archival Poetics and Modern Greece*, 94.

26. Όπως το έκανε η δίκη του Άιχμαν για τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, βλ. Wiewiorcka, Annette. 1998. *L'ère du témoin*. Παρίσι: Plon. Ενώ η έμφαση στη μοναδική αξία της προφορικής μαρτυρίας του επιζώντα ενέπνεε εξαρχής την όλη φιλοσοφία της Μερλιέ, η αναγνώριση της αξίας αυτής έγινε αισθητή μόνο μετά την πτώση της δικτατορίας και την έκδοση του πρώτου τόμου της *Εξόδου* (1980). Εκείνο το διάστημα κυκλοφόρησε και η πρώτη έκδοση του *Κοινού Λόγου* της συγγραφέως μικρασιατικής καταγωγής Έλλης Παπαδημητρίου (1975), η οποία συγκέντρωνε προφορικές μαρτυρίες προσφύγων από τη δεκαετία του 1960. Όπως έδειξε η Ιωάννα Πετροπούλου στο βιβλίο της *Έλλη Παπαδημητρίου: μια γυναίκα του 20ού αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση* (Αθήνα: Ερμής, 2022), ο ρόλος της Παπαδημητρίου ήταν καθοριστικός και στη συγκρότηση του αρχείου προφορικής παράδοσης του ΚΜΣ, ήδη από την πρώτη φάση του. Δείτε κυρίως τις σελ. 58-62 του βιβλίου. Τον ίδιο καιρό, τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, αρχίζουν να πολλαπλασιάζονται και οι εκδόσεις αυτοπτών μαρτύρων της Αντίστασης.

27. Ο Χρήστος Σαμουιλίδης, ερευνητής του ΚΜΣ, δήλωσε σε συνέντευξη στην Παπαηλία: «Μιλούσαμε για αυτά τα πράγματα, αλλά δεν τα βάζαμε στο υλικό, ούτε στις σημειώσεις από

Το έργο της Μερλιέ για τη μελέτη της προσφυγικής μνήμης συνέχισε αργότερα η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, ιδίως στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου «Λαογραφία και Προφορική Ιστορία» που δημιούργησε το 1981 στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.²⁸ Αντίθετα από τη Μερλιέ, όμως, η Κυριακίδου-Νέστορος δεν ενδιαφερόταν για τις αναμνήσεις των προσφύγων από τη ζωή στη Μικρά Ασία, αλλά για την προσφυγιά ως ιστορικό φαινόμενο: ήθελε να εστιάσει στην κρίση και στην κοινωνική αλλαγή που έφερε στην ελληνική κοινωνία η έλευση 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων. Ζητώντας από τους φοιτητές της να ξεκινήσουν τις συνεντεύξεις τους από τη στιγμή άφιξης στην Ελλάδα, έστρεψε το ερευνητικό ενδιαφέρον στη διαδικασία ενσωμάτωσης των προσφύγων.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτή την παρακαταθήκη, αλλά και τη σχετική αφθονία προφορικών μαρτυριών Μικρασιατών προσφύγων,²⁹ είναι άξια απορίας η διαπίστωση ότι ο αριθμός μελετών για την αναγκαστική μετανάστευση από τη Μικρά Ασία με βάση τον προφορικό λόγο των πρωταγωνιστών έμεινε εξαιρετικά περιορισμένος. Μια βασική αναφορά είναι η εθνογραφία της Ρενέ Ίρσον για τα «Γεράνια», μια προσφυγική φτωχογειτονιά στην Κοκκινιά.³⁰ Βασισμένο σε δεκαεπτάμηνη επιτόπια έρευνα (1971-1972), με κύρια εργαλεία τη συμμετοχική παρατήρηση, άτυπες συζητήσεις και την επισκόπηση νοικοκυριών, το βιβλίο παρέχει μια ζωντανή εικόνα του αγώνα επιβίωσης, της κοινωνικής ζωής και των προσφυγικών ταυτοτήτων των κατοίκων μισόν αιώνα μετά την εγκατάστασή τους εκεί. Ένας από τους κεντρικούς άξονες ανάλυσης του εθνογραφικού υλικού είναι ο ρόλος της μνήμης στη διαμόρφωση της προσφυγικής ταυτότητας. Ωστόσο, επειδή λείπει ο άμεσος προφορικός λόγος των ίδιων των προσφύγων, το σημαντικό αυτό έργο μόνο οριακά μπορεί να θεωρηθεί ως προϊόν έρευνας προφορικής ιστορίας.³¹

το πεδίο. Δεν θίγαμε πολιτικά ζητήματα» (Papaïlias 2005: 113).

28. Βουτυρά, Έφη. 1989. «Η λαογραφία της Άλκης και η προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8, Σελίδες για την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος: 27-28. Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη. 1993. «Λαογραφία και Προφορική Ιστορία». Στο Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*. Αθήνα: Πορεία, 227-272.

29. Εκτός από την προαναφερόμενη συλλογή του ΚΜΣ και το έργο της Έλλης Παπαδημητρίου (1975), σημαντική πηγή είναι και το Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών – μέρος του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς, όπου έχουν κατατεθεί πάνω από 2.000 προφορικές αφηγήσεις προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη.

30. Hirschon, Renée. 2006. *Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

31. Ένας βασικός λόγος που εξηγεί την απουσία καταγεγραμμένων προφορικών μαρτυ-

Μια δεύτερη μελέτη για την εγκατάσταση των Μικρασιατών, στην οποία όμως κυριαρχεί η ζωντανή μαρτυρία των προσφύγων, είναι η μελέτη του Παρασκευά Ποτηρόπουλου για την κοινότητα Νέας Μηχανιώνας.³² Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στη δεκαετία του 1990, σε συνεργασία με την ίδια την κοινότητα. Η μελέτη βασίζεται σε επιτόπια εθνογραφική έρευνα και σε 23 συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας. Σκοπό είχε τη διερεύνηση των διαδικασιών διαμόρφωσης της προσφυγικής και τοπικής ταυτότητας των κατοίκων της Νέας Μηχανιώνας. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον παράδειγμα συγκρότησης μιας νέας κοινότητας από τρεις, διαφορετικές μεταξύ τους, ομάδες προσφύγων με καταγωγή από τη Μηχανιώνα της Κυζίκου, το Αυδήμι της Ανατολικής Θράκης και την Αγία Παρασκευή του Τσεσμέ, αντίστοιχα. Μεθοδολογικά, ο συγγραφέας ακολούθησε την προσέγγιση της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, τόσο όσον αφορά την εστίαση στο προσφυγικό παρόν και στις διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής, όσο και σε σχέση με τη μελέτη της κοινωνικής μνήμης των τριών (ή τεσσάρων στην περίπτωση της Νέας Μηχανιώνας) γενεών (Ποτηρόπουλος 2003: 30-31).

Με τις αφηγήσεις τριών γενεών προσφύγων από τη Μικρά Ασία ασχολείται και το ιδιαίτερα ενδιαφέρον βιβλίο της Λίμπυ Τατά Αρσέλ *Με το Διωγμό στην ψυχή*.³³ Η συγγραφέας είναι κόρη πρόσφυγα από το Τσανταρλί Περγάμου, η οποία μεγάλωσε και παντρεύτηκε στη Μυτιλήνη. Η Τατά Αρσέλ ήταν κλινική ψυχολόγος, η οποία ασχολήθηκε επί σειρά ετών με την ψυχική περιθάληση πολιτικών προσφύγων που είχαν ζητήσει άσυλο στη Δανία. Η προφορική ιστορία ήρθε κάπως απρόσμενα στη ζωή της, όταν συνειδητοποίησε ότι το δικό της οικογενειακό παρελθόν είχε πολλά κοινά σημεία με τις ιστορίες που άκουγε από τους πρόσφυγες στη Δανία. Το βιβλίο της έχει δομηθεί γύρω από την έννοια του (ατομικού και συλλογικού) «τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής» και τις αφηγήσεις ζωής της μητέρας της, Τασίτσας, καθώς και εννιά μελών της οικογένειάς της, προσφύγων δεύτερης και τρίτης γενιάς. Κεντρικά ερωτήματα που τίθενται στη μελέτη είναι οι τρόποι μετάδοσης της τραυματικής μνήμης από γενιά σε γενιά, ο ρόλος που παίζει στο παρόν το συλλογικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής και οι μηχανισμοί επιβίωσης που επιστρατεύει η κάθε γενιά για την αντιμετώπισή του.

ριών είναι ο ασφυκτικός έλεγχος της γειτονιάς αλλά και της ερευνήτριας από την Ασφάλεια, δεδομένου ότι η έρευνα πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια της δικτατορίας.

32. Ποτηρόπουλος, Παρασκευάς. 2003. *Νέα Μηχανιώνα. Από τις «χαμένες πατρίδες» στην πατρίδα του σήμερα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

33. Τατά Αρσέλ, Λίμπυ. 2014. *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*. Αθήνα: Κέδρος.

Πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη

Παρόλο που η προσφυγιά έχει πάντα μια πολιτική διάσταση, στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος «πολιτικοί πρόσφυγες» επιφυλάσσεται ιδίως για αυτούς που αναγκάστηκαν μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού στον Εμφύλιο να περάσουν τα σύνορα και να εγκατασταθούν σε διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και στη Σοβιετική Ένωση. Πιθανόν ο όρος επικράτησε για να διαχωριστεί η περίπτωση τους από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας. Το ενδιαφέρον των ερευνητών προφορικής ιστορίας για το θέμα αναπτύχθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 ως προέκταση ερευνών για τον ελληνικό Εμφύλιο. Υιοθετώντας μια στρατηγική που προτάθηκε από τον Αμερικανό George Marcus (1998: 94), οι ερευνητές επέλεξαν να «ακολουθήσουν τα χνάρια της βιογραφίας» («follow the life») των ανθρώπων που κατέφυγαν στην Ανατολική Ευρώπη στο τέλος του Εμφυλίου και εγκαταστάθηκαν εκεί ως πολιτικοί πρόσφυγες. Δύο μονογραφίες ξεχωρίζουν ως λαμπρά παραδείγματα αυτής της προσέγγισης. Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι Ευτυχία Βουτυρά (2011) και Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν και Λόρινγκ Ντάνφορθ (2015)³⁴ συνδύασαν την ερμηνεία μεγάλου όγκου συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας με αρχαιακή έρευνα και παρατεταμένη πολυτοπική έρευνα πεδίου για να μελετήσουν τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους πρόσφυγες βίωσαν και αφηγήθηκαν τον εκτοπισμό τους και την εγκατάσταση σε μια άλλη χώρα.

Το βιβλίο της Ευτυχίας Βουτυρά με τίτλο *The Right to Return* [Το δικαίωμα στην επιστροφή] παρουσιάζει μια συναρπαστική μελέτη αυτών των κομβικής σημασίας ζητημάτων, εστιάζοντας σε μια ομάδα ανθρώπων που επί έναν τουλάχιστο αιώνα βίωνε την εμπειρία του εκτοπισμού ξανά σε κάθε διαδοχική γενιά: τους Πόντιους της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους στη Μαύρη Θάλασσα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, επανεγκαταστάθηκαν στον Καύκασο και από εκεί εκτοπίστηκαν ξανά από τον Στάλιν προς την Κεντρική Ασία και τη Σιβηρία στις δεκαετίες του 1930 και 1940. Η κατάρρευση του κομμουνισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οδήγησε σε νέα μεταναστευτικά κύματα: πίσω στον Καύκασο, προς άλλα μέρη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης ή –ως «παλιννοστούντες»– στην Ελλάδα, μια χώρα άγνωστη στους περισσότερους «επαναπατρισθέντες» πριν πατήσουν το πόδι τους σε ελληνικό έδαφος.

34. Το βιβλίο κυκλοφόρησε πρώτα στα αγγλικά (Loring Danforth & Riki Van Boeschoten, *Children of the Civil War. Refugees and the Politics of Memory*. Σικάγο: The University of Chicago Press, 2012.) Η ελληνική έκδοση (2015) είναι εμπλουτισμένη σε σχέση με το αγγλικό πρωτότυπο.

Για τους Έλληνες του Πόντου, η πιο κρίσιμη στρατηγική που επέλεξαν για την επιβίωσή τους ήταν η αξιοποίηση του εκτεταμένου δικτύου των συγγενών τους (στη Ρωσική Ομοσπονδία ή στην Ελλάδα). Ως εκ τούτου, υποστηρίζει η Βουτυρά, η «επιστροφή στους δικούς τους» ήταν πιο σημαντική γι' αυτούς από την επιστροφή σε έναν τόπο. Μετά τον «επαναπατρισμό» τους στην Ελλάδα αγνόησαν το εδραίο μοντέλο μόνιμης παραμονής που προωθούσε η ελληνική μεταναστευτική πολιτική και επέλεξαν ένα «μεταβατικό» μοντέλο, μετακινούμενοι μπρος-πίσω μεταξύ Ελλάδας και Ρωσίας. Η «πατρίδα» είχε πράγματι γίνει μια «κινητή έννοια».

Το βιβλίο των Danforth & Van Boeschoten *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου*³⁵ εστιάζει σε αυτό που αναμφισβήτητα εξακολουθεί να είναι το πιο αμφιλεγόμενο επεισόδιο του Εμφυλίου Πολέμου: την απομάκρυνση σχεδόν 40.000 παιδιών από την εμπόλεμη ζώνη και την επανεγκατάστασή τους είτε σε οικοτροφεία της Ανατολικής Ευρώπης είτε στις «παιδοπόλεις» που δημιούργησε η Βασίλισσα Φρειδερίκη στην Ελλάδα. Οι προφορικές μαρτυρίες αυτών των πρώην προσφυγόπουλων συμπληρώνουν τα κενά της ιστοριογραφίας, περιπλέκουν τους διχαστικούς δημόσιους λόγους και προσφέρουν μια πολύ πιο ισορροπημένη και περιεκτική περιγραφή. Αυτό επιτυγχάνεται με την ενσωμάτωση στην ίδια έρευνα των εμπειριών διαφορετικών ομάδων προσφυγόπουλων που συνήθως εξετάζονται χωριστά και αντιπαραθετικά μεταξύ τους: παιδιά με μητρική γλώσσα την ελληνική και τη μακεδονική, τρόφιμοι και των δύο προγραμμάτων εκκένωσης. Με αυτόν τον τρόπο, οι προφορικές μαρτυρίες των πρωταγωνιστών, των «παιδιών του εμφυλίου», έρχονται να αμφισβητήσουν τα αντίπαλα ηγεμονικά αφηγήματα για το θέμα της απομάκρυνσης των παιδιών από την εμπόλεμη ζώνη («παιδομάζωμα» vs «παιδοφύλαγμα») – ένα θέμα που κυριάρχησε ακόμα και σε διεθνές επίπεδο στην πρώτη φάση του Ψυχρού Πολέμου. Το βιβλίο είναι δομημένο ως πολυφωνικό κείμενο, με εναλλαγή της φωνής των ιστορικών στο πρώτο μέρος (Ιστορία) με τις φωνές των ίδιων των παιδιών προσφύγων στο δεύτερο μέρος (Ιστορίες) και με τη φωνή των ανθρωπολόγων στο τρίτο μέρος (Εθνογραφίες). Σε αυτό το τελευταίο μέρος, που εστιάζει στην «εθνογραφία της μνήμης», οι συγγραφείς θέτουν σημαντικά θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τα πεδία των προσφυγικών σπουδών, της ανθρωπολογίας της παιδικής ηλικίας και της πολιτικής της μνήμης.

Τρεις γενιές πολιτικών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Τσεχοσλοβακία είναι το θέμα του βιβλίου *Τα δάκρυά μας στέγνωσαν*, με επιμέλεια της Κατερίνας

35. Van Boeschoten, Riki & Loring M. Danforth. 2015. *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Κράλοβα και του Κώστα Τσίβου,³⁶ το οποίο παρουσιάζει σε ελληνική μετάφραση τα αποτελέσματα ενός προγράμματος προφορικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Πράγας (*Sixty Years After. Memory of Greek Civil War Refugees in Czechoslovakia, 1949-2009*). Στην εισαγωγή των επιμελητών περιγράφεται το ιστορικό πλαίσιο ένταξης των προσφύγων στην τσεχική κοινωνία με βάση κυρίως τα –απρόσιτα για το ελληνικό κοινό– τσεχικά αρχεία. Αναπτύσσεται επίσης ένας μεθοδολογικός προβληματισμός σχετικά με τη διαφοροποίηση της προφορικής μνήμης ανάλογα με την ηλικία των αφηγητών και το (μετα-σοσιαλιστικό) παρόν τους. Τα υπόλοιπα κεφάλαια παρουσιάζουν θεματικά διάφορες πτυχές της ζωής των προσφύγων, όπως το ταξίδι προς την Τσεχοσλοβακία, η εμπειρία των Σλαβομακεδόνων ως χωριστής προσφυγικής ομάδας, η κοινωνική ένταξη στην τσεχική κοινωνία, η σύγκριση του σοσιαλιστικού και του καπιταλιστικού συστήματος, ο επαναπατρισμός και οι δυσκολίες επανένταξης στην ελληνική κοινωνία. Ενδιαφέρουσες πτυχές της έρευνας αυτής είναι η εστίασή της στους πρόσφυγες που δεν επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα ή που πηγαινοέρχονται ανάμεσα στις δύο χώρες, καθώς και το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν από τσέχους φοιτητές στη μητρική τους γλώσσα. Οι κοινές εμπειρίες αφηγητών και ερευνητών, τόσο κατά τη σοσιαλιστική περίοδο όσο και μετά την κατάρρευση του καθεστώτος, δίνουν σε αυτή τη μελέτη μια νέα διάσταση που λείπει από αντίστοιχες μελέτες ελλήνων ερευνητών.

Το βιβλίο της Κατερίνας Τσέκου «*Προσωρινώς διαμένοντες...*»³⁷ διερευνά την εγκατάσταση πολιτικών προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη στη Βουλγαρία μετά το τέλος του Εμφυλίου, τη ζωή τους εκεί και τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980. Η μελέτη βασίζεται κυρίως σε αρχειακές πηγές, αλλά χρησιμοποιεί ως πολύτιμη συμπληρωματική πηγή και 35 προφορικές αφηγήσεις, οι οποίες συγκεντρώθηκαν το 2001-2003 στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία. Οι αναμνήσεις των προσφύγων αναδεικνύουν πτυχές της καθημερινής τους ζωής, συμπεριλαμβανομένων ζητημάτων εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας, γαμήλιων στρατηγικών και επαναπατρισμού. Παρόλο που η μελέτη δεν αξιοποιεί θεωρητικά εργαλεία από το πεδίο των σπουδών μνήμης, διατυπώνονται, ειδικά στο τελευταίο μέρος του βιβλίου, ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την επίδραση του (μετα-σοσι-

36. Κράλοβα, Κατερίνα & Κώστας Τσίβος (επιμ.). 2015. *Στέγνωσαν τα δάκρυνά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Για το πρόγραμμα δέστε εδώ: <https://www.memoryofnations.eu/en/greece>

37. Τσέκου, Κατερίνα. 2010. «*Προσωρινώς διαμένοντες...*» *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

αλιστικού) παρόντος στη μνήμη των αφηγητών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η διαχείριση της μνήμης των διαφορετικών περιόδων βουλγαρικής Κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, αφενός από το κομμουνιστικό κράτος της Βουλγαρίας και αφετέρου από τους ίδιους τους πρόσφυγες.

Μεταπολεμική εργατική μετανάστευση

Ένα από τα παράδοξα της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας είναι ότι έχει αγνοήσει σε μεγάλο βαθμό το μαζικό κίνημα εργατικής μετανάστευσης των δύο μεταπολεμικών δεκαετιών. Σχεδόν ένα εκατομμύριο Έλληνες εγκατέλειψαν τα χωριά τους στην αγροτική Ελλάδα για να αναζητήσουν εργασία στο εξωτερικό, εκ των οποίων το 61% κατευθύνθηκε προς τη Βόρεια Ευρώπη.³⁸ Η προφορική ιστορία, παρά τα πλεονεκτήματά της που περιγράφηκαν παραπάνω, δεν μπόρεσε να καλύψει αυτό το κενό. Μόνο μια χούφτα μελετών έχει χρησιμοποιήσει προφορικές μαρτυρίες για να καταγράψει τις βιωμένες εμπειρίες αυτών των μεταναστών, που εξυμνήθηκαν ωστόσο στο λαϊκό τραγούδι και τη λογοτεχνία.

Πρωτοπόρος υπό αυτή την έννοια ήταν ο δημοσιογράφος και συγγραφέας Γιώργος Ματζουράνης,³⁹ ο οποίος άρχισε να καταγράφει ιστορίες ζωής μεταναστών στη Γερμανία κατά την περίοδο της χούντας. Ο κοινωνικός ψυχολόγος Παύλος Πανταζής ήταν ένας από τους πρώτους μελετητές που κατέδειξε την αναλυτική δύναμη της βιογραφικής έρευνας στις μεταναστευτικές σπουδές. Στη διατριβή του *Ιστορίες ζωής και μεταναστευτικά σχέδια στον αγροτικό χώρο*⁴⁰ έστρεψε την προσοχή του στις αρχικές κοινότητες των μεταναστών, αναλύοντας τις αφηγήσεις επτά μεταναστών που επέστρεψαν από τη Γερμανία στο χωριό όπου γεννήθηκαν στην Ήπειρο. Εστιάζοντας στα σημεία καμπής των βιογραφιών τους, διέκρινε πέντε φάσεις στον κύκλο ζωής των αφηγητών. Διεισδύοντας βαθιά κάτω από την επιφάνεια του «success story» που συχνά σηματοδοτεί τις αναμνήσεις των μεταναστών, ο Πανταζής ανέδειξε το ρόλο των οικογενειακών σχέσεων και των διαγενεακών και έμφυλων συγκρούσεων στην ανάπτυξη των μεταναστευτικών σχεδίων.

Οι οικογενειακές και έμφυλες σχέσεις βρίσκονται επίσης στο επίκεντρο της μελέ-

38. Η προφορική ιστορία έχει τεκμηριώσει επίσης τις εξίσου σημαντικές ροές εσωτερικής μετανάστευσης την ίδια περίοδο, ιδιαίτερα από την επαρχία προς την πρωτεύουσα. Μερικές από τις μελέτες αυτές παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα που αφορά την εργασία.

39. Ματζουράνης, Γιώργος. 1974. *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία. Γκασταρμπάιτερ*. Αθήνα: Gutenberg.

40. Πανταζής, Παύλος. 1991. *Ιστορίες ζωής και μεταναστευτικά σχέδια στον αγροτικό χώρο: η περίπτωση του Κεφαλόβρυσου*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

της της ιστορικού Λίνας Βεντούρα⁴¹ για τους Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο. Βασισμένη σε μεγάλο βαθμό σε αρχειακή έρευνα, η συγγραφέας πραγματοποίησε επίσης συνεντεύξεις προφορικής ιστορίας. Η ανάλυση αυτών των αφηγήσεων αποκαλύπτει ουσιαστικές πτυχές της καθημερινής ζωής των μεταναστών που παραμένουν κρυμμένες από την ιστορική καταγραφή, όπως η χειραφέτηση των γυναικών, ο ρόλος των άτυπων δικτύων και οι δύσκολες σχέσεις μεταξύ των μεταναστών γονέων και των παιδιών τους.

Τέλος, σε έναν τόμο για τους Έλληνες μετανάστες στην Ολλανδία που δημοσιεύθηκε από τέσσερις ολλανδούς ανθρωπολόγους,⁴² ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κεφάλαιο αντλεί από την προφορική ιστορία για να καταγράψει τα προβλήματα υγείας και τις ψυχοσωματικές διαταραχές που εμφανίστηκαν σε Έλληνες και Ελληνίδες που μετανάστευσαν στην Ολλανδία από τη Βόρεια Ελλάδα στα μετεμφυλιακά χρόνια, κυρίως σε όσους/όσες απασχολήθηκαν στη βιομηχανία ή έμειναν άνεργοι.

Νέα μετανάστευση από τα Βαλκάνια

Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, όταν η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών, πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες χρησιμοποίησαν την τεχνική των συνεντεύξεων για να καταγράψουν εθνογραφικά τις εμπειρίες και τις στάσεις αυτών των νέων μεταναστών, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονταν από την Αλβανία. Εδώ θα επικεντρωθούμε, ωστόσο, σε μελέτες που προκρίνουν τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας, συχνά σε συνδυασμό με εθνογραφική έρευνα πεδίου.

Η ανθρωπολόγος Μαρίνα Πετρονώτη στο έργο της *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης*⁴³ αναλύει τις εμπειρίες και τις στρατηγικές επιβίωσης των ανδρών και γυναικών μεταναστών από την Ερυθραία, με ιδιαίτερη έμφαση στις έμφυλες και φυλετικές σχέσεις. Οι προφορικές μαρτυρίες είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές για τους λεπτούς συμβολικούς τρόπους με τους οποίους οι μετανάστες από την Ερυθραία αντιμετωπίζουν τα φυλετικά στερεότυπα των γηγενών, για παράδειγμα μέσω της ειρωνείας.

41. Βεντούρα, Λίνα. 1999. *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*. Αθήνα: Νεφέλη.

42. Vermeulen, Hans, Marietta van Attekum, Toon Pennings & Flip Lindo (επιμ.). 1990. *Έλληνες στην Ολλανδία*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

43. Πετρονώτη, Μαρίνα (με τη συμμετοχή της Κορνηλίας Ζαρκιά). 1998. *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/UNESCO, Πλέθρον.

Το φύλο βρίσκεται επίσης στο επίκεντρο τριών ακόμη δημοσιεύσεων, οι οποίες επεξεργάζονται υλικό προφορικών συνεντεύξεων από ένα ερευνητικό πρόγραμμα για το φύλο και τη μετανάστευση στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (2004-2007). Η Ποθητή Χαντζαρούλα⁴⁴ ανέλυσε τις προφορικές μαρτυρίες Αλβανίδων που απασχολούνται ως οικιακές βοηθοί σε σχέση με τις αντιλήψεις τους για την τιμή, τις μεταβαλλόμενες έμφυλες σχέσεις και τον ρόλο της μισθωτής εργασίας στην προσωπική τους ζωή. Σε μια άλλη δημοσίευση,⁴⁵ η ίδια συγγραφέας εξέτασε την επιτέλεση της αρρενωπότητας στην αυτοεικόνα των αλβανών οικοδόμων, τόσο στην εργασία όσο και στη σχέση τους με τους Έλληνες συνομηλικούς τους. Η Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν,⁴⁶ βασιζόμενη στις αφηγήσεις μεταναστών και μεταναστριών από την Αλβανία και τη Βουλγαρία, πρόσθεσε μια ιστορική διάσταση στην ανάλυση αυτών των αφηγήσεων ζωής από τη σκοπιά του φύλου. Όπως η Πετρονώτη και η Χαντζαρούλα, η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εργασία οδήγησε στην ενδυνάμωση των γυναικών και στην αποδυνάμωση των ανδρών.

Πτυχές της εργασίας ως βιωμένης εμπειρίας

Σε αντίθεση με την ιστορία της εργασίας στον αγγλοσαξονικό κόσμο, οι βιομηχανικοί εργάτες κατέχουν δευτερεύουσα θέση στην ελληνική έρευνα προφορικής ιστορίας. Αναμφίβολα αυτό συνδέεται, εν μέρει, με τα δομικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, στο παρελθόν και στο παρόν, όπου η αυτοαπασχόληση και ο τομέας των υπηρεσιών καταλάμβαναν πάντα μεγαλύτερο χώρο σε σύγκριση με την εργασία στη βιομηχανία. Παρ' όλα αυτά, η βιομηχανική απασχόληση –και η απώλειά της– κατέχουν κεντρικό ρόλο σε πολλές ιστορίες ζωής. Αρκετές μελέτες που βασίζονται σε συνεντεύξεις με βιομηχανικούς εργάτες είναι, επομένως, άξιες αναφοράς, καθώς καταδεικνύουν τις μεθοδολογικές και θεωρητικές δυνατότητες για μελλοντική επέκταση του πεδίου αυτού.

44. Hantzaroula, Pothiti. 2007. «Perceptions of Work in Albanian Immigrants. Testimonies and the Structure of Domestic Work in Greece». Στο Helma Lutz (επιμ.), *Migration and Domestic Work: A European Perspective on a Global Theme*. Ασγκέιτ: Aldershot, 61-76.

45. Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2016. «Ανδρισμός, εργασιακές ταυτότητες και ιδιότητα του πολίτη στις αφηγήσεις των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα». *Ο κόσμος της εργασίας* 3: 97-117.

46. Van Boeschoten, Riki. «Transnational Mobility and the Renegotiation of Gender Identities: Albanian and Bulgarian Migrants in Greece». Στο H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards & R. Van Boeschoten (επιμ.), *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, Springer Open, 2015, 161-182.

Ακολουθώντας την ερμηνευτική παράδοση της ποιοτικής κοινωνιολογίας, ο Γιώργος Τσιώλης διερεύνησε τη διαδικασία της αποβιομηχάνισης στη μεταλλευτική και βιομηχανική πόλη του Λαυρίου, όπου το 1994 διεξήγαγε βιογραφικές αφηγηματικές συνεντεύξεις με απολυμένους βιομηχανικούς εργάτες. Στο βιβλίο *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*⁴⁷ αναδεικνύει τα πλεονεκτήματα της βιογραφικής προσέγγισης, επιχειρώντας μια λεπτομερή ανάλυση μιας και μόνο συνέντευξης.

Την ίδια πόλη επέλεξε ως πεδίο έρευνας και η Γεωργία Πετράκη⁴⁸ για να μελετήσει τις κοινωνικές επιπτώσεις της εσωτερικής μετανάστευσης, με παράδειγμα μια ομάδα Θεσσαλών αγροτών που εγκαταστάθηκαν στο Λαύριο για να εργαστούν στα κλωστοϋφαντουργεία. Συνδυάζοντας τη μακρόχρονη επιτόπια έρευνα με τη μέθοδο των αφηγήσεων ζωής, η Πετράκη μελετάει την προλεταριοποίηση των αγροτών με τη μετάβασή τους στη βιομηχανική εργασία. Επιλέγοντας ως βασική μονάδα ανάλυσης την οικογένεια, οι προφορικές μαρτυρίες έδειξαν ότι η βιομηχανική εργασία δεν διέλυσε τις οικογένειες, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά αντίθετα το εργοστάσιο «αγροτοποιήθηκε» και δημιουργήθηκαν οικογενειακοί θύλακες στη διαδικασία παραγωγής.

Δύο άλλα έργα αφορούν τους εργάτες καπνού. Η κοινωνική ανθρωπόλογος και λαογράφος Κωνσταντίνα Μπάδα⁴⁹ χρησιμοποίησε τις μαρτυρίες πρώην καπνεργατών στην πόλη του Αγρινίου για να διερευνήσει την επίδραση της συλλογικής μνήμης –με επίκεντρο μια μαζική απεργία του 1926– στις ταυτότητες των εργαζομένων στο παρόν. Η Van Boeschoten,⁵⁰ από την άλλη πλευρά, αναλύει την κατασκευή έμφυλων, ενσώματων και αισθητηριακών υποκειμενικοτήτων στις αφηγήσεις γυναικών καπνεργατριών στο Βόλο.

Οι περισσότερες έρευνες προφορικής ιστορίας για την εργασία, ωστόσο, έχουν διερευνήσει λιγότερο ορατές ομάδες εργαζομένων ανδρών και γυναικών, όπως οι-

47. Τσιώλης, Γιώργος. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

48. Πετράκη, Γεωργία. 2002. *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος.

49. Μπάδα, Κωνσταντίνα. 2018. «Καπνεργάτες και καπνεργατικές κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο. Το γεγονός μιας απεργίας καπνεργατών το 1926, δύο θάνατοι και η δράση της συλλογικής μνήμης». *Ο κόσμος της εργασίας* 5: 80-98.

50. Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. 2020. «Έμφυλες διαστάσεις της προφορικής μνήμης καπνεργατριών της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου του Βόλου». Στο Άγγελος Παλικίδης (επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Καβάλα: Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, 238-248.

κιακές βοηθοί, μοδίστρες, ψαράδες, σφουγγαράδες, αργυροχόοι ή ρακοσυλλέκτες.⁵¹ Στην έρευνά της για τους ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου,⁵² η Κωνσταντίνα Μπάδα χρησιμοποίησε ιστορίες ζωής και εθνογραφία για να περιγράψει την εργασία δύο διαφορετικών ομάδων ψαράδων που δραστηριοποιούνται στην παράκτια περιοχή: των σκαπουλάδων, ελεύθερων ψαράδων που χρησιμοποιούν τα δικά τους οικογενειακά σκάφη για να ψαρεύουν στην ανοιχτή θάλασσα, και των ριβαράδων, που εργάζονται σε μισθωμένες ιχθυοκαλλιέργειες. Η έρευνα φέρνει στο φως τις σχέσεις μεταξύ πολιτισμού, τεχνολογίας και περιβάλλοντος, τις ταξικές διαφορές στις αλιευτικές κοινότητες, καθώς και τον σημαντικό ρόλο των γυναικών και της οικογένειας στην τοπική οικονομία. Όπως προκύπτει, οι «παραδοσιακές» αλιευτικές τεχνικές, που βασίζονται στη μικρή οικογενειακή επιχείρηση, δεν αποτελούν μόνο κληρονομιά από το παρελθόν, αλλά και έναν τρόπο αντίστασης στον καπιταλιστικό μετασχηματισμό της αλιευτικής βιομηχανίας στο παρόν.

Στο βιβλίο με τίτλο *Οικοδόμοι* η ιστορικός Δήμητρα Λαμπροπούλου⁵³ προσφέρει μια συναρπαστική περιγραφή ενός κρίσιμου επεισοδίου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας: της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης της Αθήνας, όπως την αφηγούνται οι άνδρες που συνέρρευσαν στην πρωτεύουσα και αναζήτησαν εργασία ως οικοδόμοι. Η διαδικασία της αστικής ανοικοδόμησης των δεκαετιών του 1950 και του 1960 ήταν συνδεδεμένη με το ρεύμα της αστυφιλίας που είχε δρομολογηθεί ήδη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Έτσι, το 1960 οι εσωτερικοί μετανάστες αντιπροσώπευαν ήδη το 56% του πληθυσμού της πρωτεύουσας. Οι ιστορίες ζωής των οικοδόμων ανασυνθέτουν τις βιογραφικές τους διαδρομές και τη μεταμόρφωσή τους σε δρώντα υποκείμενα του αστικού χώρου, που φέρουν ταξικές, έμφυλες και πολιτικές ταυτότητες. Εστιάζοντας στη διαμόρφωση των ανδρικών υποκειμενικοτήτων, η μελέτη αυτή προσφέρει εναλλακτικές αναπαραστάσεις σε σύγκριση με την ιστορία της εργασίας που επικεντρώνεται στη σταθερή απασχόληση των ειδικευμένων εργατών στη βιομηχανία. Οι άνδρες πρωταγωνιστές αυτού του βιβλίου αντιλαμβάνονται την εργασιακή τους ζωή ως έναν αγώνα για την υπέρβαση της επισφάλειας της ασταθούς απασχόλησης, επιδιώκουν να αποκτήσουν κοινωνικά δικαιώματα και αναπτύσσουν πολιτική

51. Δείγματα τέτοιων μελετών έχουν δημοσιευτεί, από το 2013 και έπειτα, στο περιοδικό *Ο Κόσμος της Εργασίας*.

52. Μπάδα, Κωνσταντίνα. 2004. *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου*. Αθήνα: Πλέθρον.

53. Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2009. *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα (1950-1967)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

συνείδηση μέσω της συλλογικής δράσης. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες κατάφεραν, επίσης, να εκτιμήσουν τη σχετική αυτονομία του ειδικευμένου τεχνίτη έναντι της εξάρτησης του εργάτη εργοστασίου. Μια κρίσιμη στιγμή σε αυτή την πορεία ήταν η απεργία των οικοδόμων το 1960. Τα αφηγηματικά μοτίβα που προκύπτουν από τις καταγεγραμμένες ιστορίες της ζωής τους αναπαριστούν μια ζωή που αιωρείται μεταξύ «πόνου» και «υπερηφάνειας». Σε μια πιο πρόσφατη μελέτη,⁵⁴ η Λαμπροπούλου εξετάζει την πολιτισμική χειραφέτηση, τη συνδικαλιστική δράση και την πολιτική κινητοποίηση των νεαρών εργατών και εργατριών που φοιτούσαν σε νυχτερινά γυμνάσια της Αθήνας κατά τη δεκαετία του 1960. Η συγγραφέας ανατρέπει στα τεκμήρια της προσωπικής μνήμης, παράλληλα με τη μελέτη γραπτού αρχειακού υλικού, προκειμένου να εξετάσει την υποκειμενικότητα και την κοινωνικότητα των νέων μαθητευόμενων εργατ(ρι)ών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η πολιτική δραστηριότητα φαίνεται να συνδέεται αφενός με τη δυνατότητα της ατομικής διανοητικής χειραφέτησης και, αφετέρου, με τη συλλογική ζωή και τη συναισθηματικά βιωμένη κοινότητα.

Με το βιβλίο *Σμιλεύοντας την υποταγή*,⁵⁵ η ιστορικός Ποθητή Χαντζαρούλα εισήγαγε στην ιστορία της εργασίας τις –συνχά οδυνηρές– αφηγήσεις ζωής των παιδιών ή εφήβων οικιακών βοηθών. Αν και υπάρχει πλέον μια αυξανόμενη βιβλιογραφία για τις σύγχρονες οικιακές βοηθούς –κυρίως μετανάστριες–, αυτή η άκρως εκμεταλλευτική ιστορική μορφή γυναικείας μισθωτής εργασίας δεν είχε αναγνωριστεί μέχρι πρόσφατα ως «εργασία». Χρησιμοποιώντας σε βάθος συνεντεύξεις αφήγησης ζωής, η μελέτη εστιάζει στις εμπειρίες των οικιακών βοηθών που απασχολούνταν σε αθηναϊκά νοικοκυριά μεταξύ της δεκαετίας του 1930 και της δεκαετίας του 1950. Οι συνεντεύξεις αυτές διεξήχθησαν με τρεις διαφορετικές ομάδες γυναικών: εσωτερικές μετανάστριες από το νησί της Φολέγανδρου και από τη Στερεά Ελλάδα και νεαρές μικρασιάτισσες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα. Το υλικό των μαρτυριών αναλύεται για να διερευνηθεί η υποκειμενικότητα αυτών των γυναικών, που προηγουμένως είχαν εξοστρακιστεί από την ιστορία. Η Χαντζαρούλα αναπτύσσει έναν θεωρητικό διάλογο με το πεδίο των μεταποικιακών σπουδών και της ανθρωπολογίας του συναισθήματος, για να κατανοήσει πώς η έννοια της ταξικής «ντροπής» βρίσκεται στον

54. Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2015. «Νέοι, μαθητές κι εργάτες: νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα». Στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερχόγλου & Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Ανάγραμμα, 292-313.

55. Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2012. *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

πυρήνα των ταυτοτήτων αυτών των γυναικών.⁵⁶ Μέσα από το πρίσμα των έμφυλων υποκειμενικοτήτων, η μελέτη αναδεικνύει τη διαμόρφωση «υποκειμένων στην υπηρεσία των άλλων» και την παραγωγή ενσώματης και διανοητικής υποταγής στο πλαίσιο των άνισων ταξικών σχέσεων.

Η περίοδος της στρατιωτικής δικτατορίας – και μετά: αντίσταση, καταστολή και πολιτική στράτευση

Κατά την τελευταία δεκαετία, η προφορική ιστορία επεκτάθηκε στη διερεύνηση της περιόδου της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974) και της μεταπολίτευσης. Οι σχετικές μελέτες εστιάζουν στην πολιτική κουλτούρα και τις πρακτικές των κινημάτων νεολαίας που εναντιώθηκαν στο καθεστώς των συνταγματαρχών ή οραματίστηκαν μια ριζική αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας μετά το 1974. Οι προσωπικές αφηγήσεις προσφέρουν νέες οπτικές για την υποκειμενικότητα των αγωνιστών –η οποία αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο του διεθνούς κινήματος διαμαρτυρίας της νεολαίας του 1968⁵⁷– και ανοίγουν εκ νέου τη συζήτηση για τις σχέσεις μεταξύ πολιτικού και προσωπικού. Οι μελέτες που παρατίθενται στη συνέχεια ανιχνεύουν τη γενεαλογία των πολιτικών/πολιτισμικών κινήματων, τα οποία σηματοδότησαν τον βαθύ μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας μεταξύ της δεκαετίας του 1950 και της δεκαετίας του 1980. Η γενεαλογία αυτή προκύπτει από τις βιογραφικές διαδρομές των αφηγητών, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, με διαφορετικές πολιτικές εμπειρίες και πολιτισμικές στάσεις. Μια τέτοια προσέγγιση ελπίζουμε ότι μπορεί να συμβάλει στην αποσαφήνιση της μάλλον νεφελώδους έννοιας της «γενιάς του Πολυτεχνείου» στον δημόσιο διάλογο.

Εμβληματική μελέτη για τη στροφή αυτή της προφορικής ιστορίας προς το πιο πρόσφατο παρελθόν είναι το βιβλίο του Πολυμέρη Βόγλη⁵⁸ για τη λεγόμενη «δυναμική αντίσταση» κατά της χούντας. Τα υποκείμενα, οι φωνές των οποίων ακούγονται σε αυτό το βιβλίο, ανήκουν σε δύο διαφορετικές ηλικιακές ομάδες: σε εκείνους που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1930, οι οποίοι έζησαν τον Εμφύλιο ως έφηβοι και δρα-

56. Hantzaroula, Pothiti. 2001. «Shame in the Narratives of Domestic Servants in Greece, 1920-1945». Στο Regina Schulte & Pothiti Hantzaroula (επιμ.), *Narratives of the Servant*. Φλωρεντία: European University Institute, 81-102.

57. Για την προφορική ιστορία αυτής της γενιάς στην Ιταλία, βλ. Passerini, Luisa. 1996. *Autobiography of a Generation. Italy, 1968*. Μίντλταουν, Κονέκτικατ: Wesleyan University Press.

58. Βόγλης, Πολυμέρης. 2022. *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας, 1967-1974*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

στηριοποιήθηκαν πολιτικά τη δεκαετία του 1950, και σε εκείνους που γεννήθηκαν τη δεκαετία του 1940 και κινητοποιήθηκαν στα Ιουλιανά ή με αφορμή το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967. Οι βομβιστικές επιθέσεις που επιχειρούσαν τα μέλη των οργανώσεων της δυναμικής αντίστασης ως στόχο είχαν να διαταράξουν το κοινωνικό κλίμα φόβου και αδράνειας που επιβλήθηκε από το δικτατορικό καθεστώς. Οι αγωνιστές ανήκαν σε ένα ευρύ φάσμα παράνομων οργανώσεων που επεκτεινόταν από το πολιτικό κέντρο μέχρι την επαναστατική αριστερά. Σύμφωνα με τις αφηγήσεις τους, η μορφή αυτή πολιτικής βίας λάμβανε νομιμοποίηση στα μάτια της κοινωνίας εξαιτίας της σκληρής καταστολής του καθεστώτος και της απαγόρευσης άλλων μορφών δράσης και έκφρασης. Οι αναμνήσεις τους μας προσφέρουν μοναδικές πληροφορίες γύρω από τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητάς τους, αναδεικνύοντας τις βιογραφικές καμπές στη ζωή τους, τα κίνητρα για να ενταχθούν στην αντίσταση και τα συναισθήματά τους. Ο κρίσιμος ρόλος της προφορικής ιστορίας σε αυτή την έρευνα αναδεικνύεται στον επίλογο, με τίτλο «Πώς η ιστορία γίνεται σιωπή», στον οποίο ο συγγραφέας εξετάζει τους λόγους για τους οποίους αυτή η μορφή αντίστασης κατά της δικτατορίας αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την κυρίαρχη δημόσια μνήμη και πώς οι πρωταγωνιστές της συμφιλιώθηκαν αναδρομικά με αυτό το επεισόδιο της ζωής τους.

Η ίδια ηλικιακή ομάδα νεαρών αντιπάλων της δικτατορίας αποτελεί το αντικείμενο της εργασίας «Τραγουδώντας τον τρόπο» της μουσικολόγου Άννας Παπαέτη, η οποία βασίζεται σε μαρτυρίες πολιτικών κρατουμένων.⁵⁹ Αυτή η πρωτότυπη έρευνα φέρνει μια φρέσκια ματιά στις δυνατότητες ανάπτυξης της προφορικής ιστορίας προς νέα πεδία. Η Παπαέτη δείχνει ότι η μουσική μπορεί να λειτουργήσει, ακόμη και μέσα στη φυλακή, ως μέσο δράσης και ως εργαλείο αντιμετώπισης της τρομοκρατίας και της καταστολής. Οι συνεντεύξεις τονίζουν την επικοινωνιακή δυναμική τόσο της μουσικής ή ηχητικής επιτέλεσης (τραγούδι, ψίθυρος, βουητό, σφύριγμα) όσο και της ακρόασης – η οποία καθιστά τους ακροατές «συνεργούς» σε αυτό το είδος απαγορευμένης έκφρασης. Οι αφηγητές υπογραμμίζουν, επίσης, τη συλλογική διάσταση της μουσικής επιτέλεσης (συμπεριλαμβανομένου του ήχου), που ξεκινά από το προσωπικό επίπεδο αλλά μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία κοινοτήτων μέσα στη φυλακή και μερικές φορές, φαντασιακά, έξω από αυτήν. Αυτές οι μουσικές κοινότητες – που κατασκευάζονται «από τα κάτω» – φαίνεται ότι έχουν τη δύναμη να υπερβαίνουν τις

59. Παπαέτη, Άννα. 2020. «Τραγουδώντας τον τρόπο: μουσικές κοινότητες σε συνθήκες κράτησης κατά τη δικτατορία (1967-1974)». Στο Ασπασία Θεοδοσίου & Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Μουσικές κοινότητες στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: εθνογραφικές ματιές και ακρόασεις*. Αθήνα: Πεδίο, 292-314.

ταξικές, τοπικές, πολιτικές και ποινικές διαιρέσεις μέσα στη συλλογικότητα των κρατουμένων. Μελέτες όπως αυτή, οι οποίες επικεντρώνονται στη σημασία του ήχου, των αισθήσεων και της επιτέλεσης,⁶⁰ συμβάλλουν στην ένταξη της προφορικής μαρτυρίας στο ευρύτερο πλαίσιο της προφορικότητας, η οποία, παρόλο που βρίσκεται στην καρδιά της προφορικής ιστορίας, σπάνια αξιοποιείται ερευνητικά.⁶¹

Στο βιβλίο του *Τα παιδιά της δικτατορίας*, ο Κωστής Κορνέτης διερευνά την ιστορία της «γενιάς του Πολυτεχνείου», της νέας γενιάς φοιτητών που –σε αντίθεση με τους αγωνιστές της «δυναμικής αντίστασης» που περιγράφει ο Βόγλης– προσανατολίστηκε μετά το 1971 στη μαζική διαμαρτυρία, με αποκορύφωμα την εξέγερση του Πολυτεχνείου το 1973.⁶² Σε μια ιστορική ανασύνθεση των εξελίξεων που οδήγησαν στην εξέγερση, οι προφορικές αναμνήσεις χρησιμοποιούνται, παράλληλα με δημοσιευμένες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, για να γίνει κατανοητή η σημασία που είχαν οι εναλλακτικές πολιτισμικές πρακτικές για την ταχεία ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κινήματος. Στο βιβλίο αναπτύσσεται ένας διάλογος μεταξύ των ατομικών μικροϊστοριών και των δημόσιων γεγονότων και διερευνάται η μνήμη των ακτιβιστών φοιτητών σχετικά με την εξέγερση και τα επακόλουθά της. Η υποκειμενικότητα και η πλαστικότητα της μνήμης αντιμετωπίζονται ως πρόσθετα ιστορικά υλικά που αναδεικνύουν τον αντίκτυπο των εμπειριών του παρελθόντος και του παρόντος στη διαμόρφωση των συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων.

Η «άλλη» Αριστερά του Δημήτρη Γλύστρα⁶³ μελετά τις μνήμες των ακτιβιστών της ελληνικής εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς κατά τα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια (1974-1978). Ορισμένα από τα μέλη αυτών των οργανώσεων είχαν λάβει μέρος στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, ενώ άλλοι στρατολογήθηκαν αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας, κυρίως μεταξύ των φοιτητών. Ο συγγραφέας πήρε συνεντεύξεις τόσο από ηγέτες όσο και από μέλη της βάσης. Οι αφηγήσεις τους καταγράφουν μια μεγάλη ποικιλία πολιτικών οργανώσεων, την πολιτική τους κουλτούρα, τις οργανωτικές τους αρχές, τις μορφές δράσης, τις πολιτισμικές επιλογές, τους ενδυματολογικούς κώδικες και τα σεξουαλικά τους πρότυπα. Ο Γλύστρας υποστηρίζει ότι για αυτούς τους αγω-

60. Βλ. π.χ. Θεοδοσίου και Καλλιμοπούλου, ό.π.

61. Για τον κεντρικό ρόλο της προφορικότητας, βλ. Portelli, Alessandro. 2020. *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική*. Αθήνα: Πλέθρον.

62. Κορνέτης, Κωστής. 2015. *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πόλις.

63. Γλύστρας, Δημήτρης. 2020. *Η «άλλη» Αριστερά. Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση (1974-1981)*. Αθήνα: Θεμέλιο.

νιστές η πολιτική δράση ήταν ενσωματωμένη σε ένα σχέδιο προσωπικής χειραφέτησης και αντισυμβατικής ατομικής ταυτότητας. Από την άλλη πλευρά, τριάντα χρόνια μετά, οι περισσότεροι αφηγητές –ιδίως όσοι ανήκαν στη βάση– ανατρέχουν με μια ισχυρή δόση αυτοειρωνείας και αναστοχαστικότητας στον έντονο συντηρητισμό των καθημερινών τους πρακτικών εκείνη την εποχή – από την πολιτική γλώσσα των εκδόσεων τους μέχρι την επιλογή των σεξουαλικών τους συντρόφων.

Τέλος, στο βιβλίο «*Κοινωνικά Απόβλητα*»; του Γιάννη Κολοβού⁶⁴ καταγράφεται η διαμόρφωση μιας ακόμη γενιάς επαναστατημένης νεολαίας: της πανκ κοινότητας και της μουσικής σκηνής τους στην Αθήνα κατά την περίοδο 1979-2015. Η εμπειροστατωμένη αυτή μελέτη κινείται μεταξύ προφορικής ιστορίας και κοινωνικής ανθρωπολογίας, συνδυάζοντας τη συμμετοχική παρατήρηση με τη συλλογή συνεντεύξεων αφήγησης ζωής. Ταυτόχρονα, ο συγγραφέας αναστοχάζεται τη δική του τοποθέτηση, καθώς ενεπλάκη στην πανκ σκηνή σε νεαρή ηλικία και επέστρεψε σε αυτήν στο πλαίσιο της έρευνάς του. Οι συνεντεύξεις αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι αφηγητές θυμούνται την πανκ εμπειρία τους, καθώς και τον αντίκτυπο της εμπειρίας αυτής στην ταυτότητα και τις πολιτικές τους πρακτικές κατά την ενήλικη ζωή τους. Η χρονική συγκυρία διεξαγωγής των συνεντεύξεων, κατά την έναρξη της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (2009-2010), επηρέασε ανάλογα τη διατύπωση του αφηγηματικού περιεχομένου.

Κατώφλια: Κοιτάζοντας απ' το περιθώριο

Όπως έχει ήδη γίνει σαφές, η ελληνική προφορική ιστορία έχει υιοθετήσει σταθερά μια προοπτική «από κάτω προς τα πάνω», αποκαλύπτοντας σημαντικές πτυχές της κοινωνικής ιστορίας που παρέμεναν κρυμμένες από την ιστορική καταγραφή. Σε αυτή την τελευταία ενότητα της βιβλιογραφικής μας επισκόπησης θα εμβαθύνουμε ακόμα περισσότερο, εστιάζοντας σε ορισμένες πρωτοποριακές μελέτες που επιδίωξαν να υπερβούν τα όρια που χωρίζουν αυτούς που συμμορφώνονται με τους κοινωνικά αποδεκτούς κανόνες από αυτούς που τους αμφισβητούν. Οι μελέτες που επιλέξαμε ως αντιπροσωπευτικές αυτής της τάσης «κοιτάζουν μέσα από το περιθώριο», δίνοντας φωνή σε στιγματισμένες συλλογικότητες, που θεωρήθηκαν επικίνδυνες από εκείνους που βρίσκονται στην άλλη πλευρά του φράχτη, ή σε εκείνους που προσπαθούν να γκρεμίσουν τα όρια που τους επιβάλλονται. Σε αυτό το πεδίο της κοινωνικής ιστορίας η βιογραφική έρευνα αποδείχθηκε προνομιακό εργαλείο, καθώς οι ατομικές

64. Κολοβός, Γιάννης. 2015. «*Κοινωνικά απόβλητα*»; *Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015*. Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις.

ιστορίες ζωής όχι μόνο φωτίζουν την προσωπική πορεία των αφηγητών, αλλά επίσης αναδεικνύουν τα περιγράμματα της συλλογικότητας στην οποία ανήκουν.⁶⁵

Μια πρώιμη εκδήλωση αυτής της τάσης ήταν η έκδοση του βιβλίου *Πουτάνα*⁶⁶ της φεμινίστριας συγγραφέως Τασίας Χατζή. Ο αρχικός τόμος, που εκδόθηκε το 1980, περιλάμβανε έντεκα ιστορίες ζωής που αφηγούνταν ελληνίδες σεξεργάτριες. Ακολούθησε μια δεύτερη έκδοση το 1993 με πρόσθετες αφηγήσεις και μια νέα εισαγωγή, στην οποία η Χατζή δίνει μια ζωντανή περιγραφή της συμμετοχικής παρατήρησης που έκανε στο πεδίο και αναστοχάζεται σχετικά με τη δική της στάση απέναντι στην πορνεία. Αυτές οι –συχνά σκληρές– ιστορίες δεν εξωραΐζουν ούτε ρομαντικοποιούν το επάγγελμα, αλλά προσφέρουν ένα ωμό πορτρέτο που δείχνει τα κίνητρα, τις επιλογές, τους κινδύνους και την καθημερινότητα των γυναικών που ασχολούνται με τη σεξεργασία.

Το δεύτερο παράδειγμά μας είναι το βιβλίο «*Καταγώγια ακμάζοντα*»⁶⁷ του Γιάννη Ζαϊμάκη. Η μελέτη αυτή διερευνά τον κοινωνικό κόσμο και τη λαϊκή κουλτούρα του Λάκκου κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Αυτή η κακόφημη συνοικία, που βρίσκεται στο περιθώριο της πόλης του Ηρακλείου της Κρήτης, ήταν στο παρελθόν γεμάτη ταβέρνες, χαμαιτυπεία, οίκους ανοχής και άλλα μικρομάγαζα. Η μελέτη ανασυνθέτει την ιστορία της γειτονιάς και των ανθρώπων της, που θεωρούνταν επικίνδυνοι από την τοπική ελίτ και παρέμεναν ξεχασμένοι τόσο από τους ακαδημαϊκούς ιστορικούς όσο και από τη δημόσια μνήμη.

Στο βιβλίο *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας*,⁶⁸ ο κοινωνιολόγος Μάνος Σαββάκης παρουσιάζει την εκπληκτική ιστορία μιας εξοστρακισμένης κοινότητας λεπρών, που ήταν περιχαρακωμένη σε ένα μικρό νησί λίγα μόλις μίλια από τις ακτές της Κρήτης. Η μελέτη χρησιμοποιεί δημοσιευμένες ιστορικές πηγές και τις ιστορίες ζωής των λεπρών της Σπιναλόγκας για να καταγράψει τόσο την κοινότητα ως κοινωνικό θεσμό όσο και την εμπειρία της ασθένειας. Οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις αποκαλύπτουν πως το ελληνικό κράτος και οι τοπικές κοινότητες αρνούνταν να αντιμετωπίσουν τους λεπρούς ως «ασθενείς», αλλά, αντίθετα, τους αντιλαμβάνονταν ως επικίνδυνα υποκείμενα που έπρεπε να αποκλειστούν από την κοινωνία των «υγιών». Από την

65. Ζαϊμάκης, Γιάννης. 1999. «*Καταγώγια ακμάζοντα*». *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*. Αθήνα: Πλέθρον, 56.

66. Χατζή, Τασία. [1980] 1993. *Πουτάνα. Μια γυναικεία μοίρα και η αθλιότητα να 'σαι γυναίκα. Δεκατρία χρόνια μετά*. 4η έκδοση. Αθήνα: Οδυσσέας.

67. Ζαϊμάκης, Γιάννης. 1999. «*Καταγώγια ακμάζοντα*». *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*. Αθήνα: Πλέθρον.

68. Σαββάκης, Μάνος. 2008. *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*. Αθήνα: Πλέθρον.

άλλη πλευρά, ωστόσο, οι ιστορίες ζωής των λεπτών αποκαλύπτουν μια ισχυρή αντι-αφήγηση, παρουσιάζοντας μια αυτορυθμιζόμενη κοινότητα, ικανή να απολαμβάνει τις χαρές μιας κοινής ζωής και να διεκδικεί συλλογικά τα δικαιώματά της.

Τέλος, στο άρθρο τους «Μοτοσικλετίστριες»,⁶⁹ ο Νικόλας Χρηστάκης και η Αλεξάνδρα Αναλυτή διερευνούν τις πρακτικές των γυναικών που επέλεξαν να αμφισβητήσουν τα όρια διεκδικώντας το δικαίωμα να οδηγούν μοτοσικλέτα, μια πρακτική που συνδέεται κυρίως με τους άνδρες και την αρρενωπότητα. Αναλύοντας τα σημεία καμπής στις ιστορίες ζωής τους, οι δύο συγγραφείς παρουσιάζουν μια συλλογική βιογραφία των γυναικών οδηγών, η οποία αναδεικνύει τους μεταβαλλόμενους ρόλους των έμφυλων σχέσεων στη σύγχρονη αστική κουλτούρα και φωτίζει τους πολλούς τρόπους με τους οποίους οι αφηγήτριες επαναδιαπραγματεύονται την έννοια της «θηλυκότητας».

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο, θα θέλαμε να καταγράψουμε δύο σημαντικά σημεία που συνοψίζουν το συναρπαστικό ταξίδι μας στην ιστοριογραφική καταγραφή της ελληνικής προφορικής ιστορίας. Πρώτον, κρίνοντας από την ποικιλία των θεμάτων και το βάθος της ανάλυσης σε πολλές επιμέρους συνεισφορές, είναι προφανές ότι η προφορική ιστορία έχει φτάσει σε μια αξιοσημείωτη ωριμότητα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα. Με βάση την παραγωγή νέων προφορικών πηγών και τη διεπιστημονική προσέγγισή της, η προφορική ιστορία έχει συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας προς νέες κατευθύνσεις. Δεύτερον, πρέπει να τονίσουμε ένα από τα παράδοξα που διαπιστώσαμε σε αυτή την έρευνα: σε ορισμένους τομείς όπου η προφορική ιστορία έχει τη δυνατότητα να τεκμηριώσει εκ των έσω βασικές πτυχές της πρόσφατης ελληνικής κοινωνικής ιστορίας, διαπιστώσαμε έλλειμμα νέων εργασιών. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, για την ιστορία των Μικρασιατών προσφύγων, για την εμπειρία της βιομηχανικής εργασίας και της ανεργίας, για την ιστορία της μεταπολεμικής εργατικής μετανάστευσης, για την ιστορία του αγροτικού χώρου και για τις «εσωτερικές» ιστορίες των εθνοτικών ομάδων. Η προοπτική να καλυφθεί αυτό το κενό, καθώς και η διερεύνηση νέων σύγχρονων θεμάτων,⁷⁰ μπορεί να αποτελέσει μια ανοιχτή πρόκληση για την προφορική ιστορία στο εγγύς μέλλον.

69. Χρηστάκης, Νικόλας & Αλεξάνδρα Αναλυτή. 2013. «Μοτοσικλετίστριες: σταδιοδρομία και εκδοχές της θηλυκότητας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 139Α: 57-94.

70. Ένας –μη εξαντλητικός– κατάλογος τέτοιων θεμάτων θα μπορούσε να περιλαμβάνει τα περιβαλλοντικά κινήματα, την προσφυγική κρίση, τις ασθένειες και τις επισφαλείς εργασιακές σχέσεις.

Βιβλιογραφία

- Abrams, Lynn. 2014. *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Angeridis, Manos. 2017. «Debating the Greek 1940s: Histories and Memories of a Conflicting Past Since the End of the Second World War». *Historien*, 16/1-2: 8-46.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. 1997. *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη & Loring M. Danforth. 2015. *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρίκη. 2020. «Εμφυλες διαστάσεις της προφορικής μνήμης καπνεργατ(ρι)ών της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου του Βόλου». Στο Άγγελος Παλικίδης (επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*. Καβάλα: Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, 238-248.
- Βεντούρα, Λίνα. 1999. *Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. [1994] 2013. *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. 2η έκδοση. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. [2003] 2017. *Διπλό βιβλίο: η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση*. 2η έκδοση. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. 2016. «Οι ομάδες προφορικής ιστορίας στην Αθήνα, εν μέσω Κρίσης και Ιστορίας». Στο Ρ. Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (επιμ.), *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*. Αθήνα: Πλέθρον, 327-346.
- Βερβενιώτη, Τασούλα. 2021. *Οι άμαχοι του ελληνικού Εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Βόγλης, Πολυμέρης. 2022. *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας, 1967-1974*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βουτυρά, Έφη. 1989. «Η λαογραφία της Άλκης και η προφορική ιστορία», *Εντευκτήριο* 8, Σελίδες για την Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος: 27-28.
- Γλύστρας, Δημήτρης. 2020. *Η «άλλη» Αριστερά. Μεταπολίτευση και αμφισβήτηση (1974-1981)*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ζαϊμάκης, Γιάννης. 1999. «Καταγωγή ακμάζοντα». *Παρέκκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Hantzaroula, Pothiti. 2001. «Shame in the Narratives of Domestic Servants in Greece, 1920–1945». Στο Regina Schulte & Pothiti Hantzaroula (επιμ.), *Narratives of the Servant*. Φλωρεντία: European University Institute, 81-102.
- Hantzaroula, Pothiti. 2007. «Perceptions of Work in Albanian Immigrants. Testimonies and the Structure of Domestic Work in Greece». Στο Helma Lutz (επιμ.), *Migration*

- and Domestic Work: A European Perspective on a Global Theme*. Ασγκέιτ: Aldershot, 61-76.
- Hart, Janet. 1996. *New Voices in the Nation. Women and the Greek Resistance, 1941-1964*. Ίθακα & Λονδίνο: Cornell University Press.
- Hirschon, Renée. 2006. Οι κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Θανοπούλου, Μαρία. 2000. *Η προφορική μνήμη του πολέμου. Διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στους επιζώντες ενός χωριού της Λευκάδας*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Θανοπούλου, Μαρία & Μαρίνα Πετρονώτη. 1987. «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64: 20-42.
- Θανοπούλου, Μαρία & Αλέκα Μπουτζουβή. 2002. «Η προφορική ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. Στο Μαρία Θανοπούλου & Αλέκα Μπουτζουβή (επιμ.), Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα. Ειδικό τεύχος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107 Α: 3-23.
- Κακάμπουρα, Ρέα. 2008. *Αφηγήσεις ζωής: Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Αθήνα: Ατραπός
- Κολοβός, Γιάννης. 2015. «Κοινωνικά απόβλητα»; *Η ιστορία της πανκ σκηνής στην Αθήνα, 1979-2015*. Αθήνα: Απρόβλεπτες Εκδόσεις.
- Κορνέτης, Κωστής. 2015. *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πόλις.
- Κούνιο-Αμαρίλιο, Έρικα & Αλμπέρτο Ναρ (επιμ.). 2000. *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ.
- Κράλοβα, Κατερίνα & Κώστας Τσίβος (επιμ.). 2015. *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Άλκη. 1993. «Λαογραφία και Προφορική Ιστορία». Στο Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*. Αθήνα: Πορεία, 227-272.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2009. *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα (1950-1967)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 2015. «Νέοι, μαθητές κι εργάτες: νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα». Στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου & Χρήστος Λυριντζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*. Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Ανάγραμμα, 292-313.

- Lecoeur, Sheila. 2013. *Το νησί του Μουσολίνι. Φασισμός και ιταλική Κατοχή στη Σύρο*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lewkowicz, Bea. 2006. *The Jewish Community of Salonika. History, Memory, Identity*. Λονδίνο, Πόρτλαντ: Vallentine Mitchell.
- Λιάκος, Αντώνης. 2003. «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα». Στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*. Αθήνα: Καστανιώτη, 25-36.
- Liakos, Antonis. 2004. «Modern Greek Historiography (1974-2000). The Era of Tradition from Dictatorship to Democracy». Στο Ulf Brunnbauer (επιμ.), *(Re)Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Μίνστερ: Lit Verlag, 351-378.
- Μαραντζίδης, Νίκος. 2001. *Γιασαίν Μιλλέτ. Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Marcus, George. 1998. «Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography». Στο George Marcus, *Ethnography through Thick and Thin*. Πρίνστον: Princeton University Press, 79-104.
- Ματζουράνης, Γιώργος. 1974. *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία. Γκασταρμπάιτερ*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα & Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν. 2002. «Εισαγωγή». Στο Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον, 17-28.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα. 2004. *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας του Μεσολογίου*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπάδα, Κωνσταντίνα. 2018. «Καπνεργάτες και καπνεργατικές κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο. Το γεγονός μιας απεργίας καπνεργατών το 1926, δύο θάνατοι και η δράση της συλλογικής μνήμης». *Ο κόσμος της εργασίας* 5: 80-98.
- Πανατζής, Παύλος. 1991. *Ιστορίες ζωής και μεταναστευτικά σχέδια στον αγροτικό χώρο: η περίπτωση του Κεφαλόβρυσου*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Πανατζής, Παύλος. 2004. *Από τα υποκείμενα στο υποκείμενο. Η βιογραφική προσέγγιση στην ψυχοκοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαδημητρίου, Έλλη. 1975. *Κοινός Λόγος*. 3 τόμοι. Αθήνα: Κέδρος.
- Παπαέτη, Άννα. 2020. «Τραγουδώντας τον τρόπο: μουσικές κοινότητες σε συνθήκες κράτησης κατά τη δικτατορία (1967-1974)». Στο Ασπασία Θεοδοσίου & Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Μουσικές κοινότητες στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: εθνογραφικές ματιές και ακροάσεις*. Αθήνα: Πεδίο, 292-314.
- Papailias, Penelope. 2005. «Witnesses to Witnessing: Records of Research at an Archive of Research of Refugee Testimony». Στο Penelope Papailias, *Genres of Recollection*. Archi-

- val Poetics and Modern Greece*. Palgrave/Macmillan, 93-138.
- Passerini, Luisa. 1996. *Autobiography of a Generation. Italy, 1968*. Μίντλταουν, Κονέκτικατ: Wesleyan University Press.
- Πετράκη, Γεωργία. 2002. *Από το χωράφι στο εργοστάσιο. Η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δάρδανος.
- Πετρονώτη, Μαρίνα (με τη συμμετοχή της Κορνηλίας Ζαρκιά). 1998. *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*. Αθήνα: ΕΚΚΕ/UNESCO, Πλέθρον.
- Πετροπούλου, Ιωάννα. 2022. *Έλλη Παπαδημητρίου: μια γυναίκα του 20ού αιώνα. Ο κανόνας και η παράβαση*. Αθήνα: Ερμής.
- Portelli, Alessandro. 2020. *Τι καθιστά την προφορική ιστορία διαφορετική*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ποτηρόπουλος, Παρασκευάς. 2003. *Νέα Μηχανιώνα. Από τις «χαμένες πατρίδες» στην πατρίδα του σήμερα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σαββάκης, Μάνος. 2008. *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903-1957)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Τατά Αρσέλ, Λίμπυ. 2014. *Με το Διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*. Αθήνα: Κέδρος.
- Τενεκίδης, Γιώργος. 1980. «Πρόλογος». Στο *Η Έξοδος. Τόμος Α. Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών Παραλίων της Μικράς Ασίας*. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ιζ-λζ.
- Thomson, Alistair. 1999. «Moving Stories: Oral History and Migration Studies». *Oral History* 27/2: 24-37.
- Τσέκου, Κατερίνα. 2010. «Προσωρινώς διαμένοντες...» Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη *Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τσέκου, Κατερίνα, Βασίλης Δαλκαβούκης & Μαρία Μποντίλα (επιμ.). 2018. *Τα πιο πολλά βασανιστήρια τα πέρασε μια Τασούλα. Οι μαρτυρίες της Τασούλας Μουτάκη και του Ηλία Ιωαννάκη για την 7η Μεραρχία του ΔΣΕ στη Θράκη, την υπερορία και τον επαναπατρισμό*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τσιώλης, Γιώργος. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Van Boeschoten, Riki. 2003. «The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War». *History and Anthropology* 14/1: 41-54.
- Van Boeschoten, Riki. 2007. «Broken Bonds and Divided Memories: War Time Massacres Reconsidered in a Comparative Perspective». *Oral History* 35/1: 39-48.
- Van Boeschoten, Riki. 2015. «Transnational Mobility and the Renegotiation of Gender

- Identities: Albanian and Bulgarian Migrants in Greece*». Στο H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards & R. Van Boeschoten (επιμ.), *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, Springer Open, 161-182.
- Vermeulen, Hans, Marietta van Attekum, Toon Pennings & Flip Lindo (επιμ.). 1990. *Έλληνες στην Ολλανδία*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Voutira, Eftychia. 2011. *The Right to Return and the Meaning of Home: A Post Soviet Diaspora Becoming European*. Βερολίνο: Lit Verlag.
- Wieviorka, Annette. 1998. *L'ère du témoin*. Παρίσι: Plon.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2012. *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2016. «Ανδρισμός, εργασιακές ταυτότητες και ιδιότητα του πολίτη στις αφηγήσεις των Αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα». *Ο κόσμος της εργασίας* 3: 97-117.
- Χαντζαρούλα, Ποθητή. 2023. *Τα παιδιά θυμούνται το Ολοκαύτωμα. Μαρτυρία, ιστοριογραφία, μνήμη*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Χατζή, Τασία. [1980] 1993. *Πουτάνα. Μια γυναικεία μοίρα και η αθλιότητα να 'σαι γυναίκα. Δεκατρία χρόνια μετά*. 4η έκδοση. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Χιονίδου, Βιολέττα. 2020. *Η κατοχική πείνα μέσα από προφορικές μαρτυρίες. Η περίπτωση της Χίου, της Σύρου και της Μυκόνου*. Αθήνα: Πατάκη.
- Χρηστάκης, Νικόλας & Αλεξάνδρα Αναλυτή. 2013. «Μοτοοικλετίστριες: σταδιοδρομία και εκδοχές της θηλυκότητας». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 139Α: 57-94.

Οι συγγραφείς του τόμου

Ο **Αντώνης Αντωνίου** σπούδασε ιστορία στα Γιάννενα και έλαβε το διδακτορικό του το 2016 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και οι δημοσιεύσεις του εντοπίζονται, κατά κύριο λόγο, στο πεδίο της προφορικής ιστορίας και τη μελέτη της μνήμης. Έχει εργαστεί σε μια σειρά ερευνητικά προγράμματα και από το 2018 είναι μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας (ΕΠΙ). Εργάζεται ως φιλόλογος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και διδάσκει την ενότητα της προφορικής ιστορίας στο ΠΜΣ «Δημόσια Ιστορία» του ΕΑΠ.

Η **Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν** δίδαξε Κοινωνική Ανθρωπολογία και Προφορική Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, όπου δημιούργησε και [Αρχείο Οπτικοακουστικών Μαρτυριών](#). Το 2012 συνέβαλε, ως ιδρυτικό μέλος, στη δημιουργία [της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας](#) και διετέλεσε πρόεδρος της στο διάστημα 2012-2023. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* (Πλέθρον 1997) και *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης* (με τον Loring Danforth, Αλεξάνδρεια 2015).

Η **Τασούλα Βερβενιώτη** είναι ιστορικός και η ερευνητική της δραστηριότητα επικεντρώνεται στην κοινωνική ιστορία της δεκαετίας 1940. Έχει γράψει πέντε βιβλία: το *Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση* τιμήθηκε με το κρατικό βραβείο Μαρτυρίας - Χρονικού 2004. Το τελευταίο, *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου. Η δυναμική της μνήμης* (Κουκκίδα 2021) συνδυάζει τη μελέτη των αρχειακών πηγών με τις προφορικές μαρτυρίες· έχει συμπεριληφθεί στη βραχεία λίστα των κρατικών βραβείων. Έχει πάρει μέρος σε πολλά συνέδρια και έχει δημοσιεύσει πλήθος άρθρων στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Από το 2011 πρωτοστατεί στην οργάνωση σεμιναρίων για την ίδρυση Ομάδων Προφορικής Ιστορίας (ΟΠΙ).

Η **Ευτυχία Βουτυρά** σπούδασε Φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο και στο Πανεπιστήμιο Harvard, απ' όπου πήρε διδακτορικό δίπλωμα, και στη συνέχεια έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στην Κοινωνική Ανθρωπολογία στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, απ' όπου πήρε έναν δεύτερο διδακτορικό τίτλο. Διδάσκει Κοινωνική Ανθρω-

πολογία στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας από το 1990. Ως ανθρωπολόγος, έχει κάνει εκτεταμένη επιτόπια έρευνα στην πρώην Σοβιετική Ένωση, στη Νότια και Κεντρική Αφρική, καθώς και στη Μέση Ανατολή. Έχει εκτενείς δημοσιεύσεις σε θέματα προστασίας προσφύγων και ανθρωπιστικής βοήθειας. Είναι συγγραφέας πολλών μονογραφιών. Ενδεικτικά έργα: *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου* (Επίκεντρο 2008), *Το όπλο παρά πόδα* (Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας 2005), *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν* (Κριτική 2007) κ.ά.

Η **Δήμητρα Λαμπροπούλου** είναι επίκουρη καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την ιστορία του εικοστού αιώνα, της εργασίας, των κοινωνικών κινημάτων, της νεότητας, της κοινωνικής πολιτικής, τις μνημονικές σπουδές και την προφορική ιστορία. Είναι μέλος των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας, του περιοδικού *Historiein/Ιστορείν*, του European Labour History Network και του ελληνικού Δικτύου για την Ιστορία της Εργασίας, καθώς και του ερευνητικού δικτύου COST Action 18119 “Who Cares in Europe?”. Έχει δημοσιεύσει τις μονογραφίες *Γράφοντας από τη Φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων, 1947-1960* (Νεφέλη 1999) και *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα* (Βιβλιόραμα 2009), ενώ άρθρα της έχουν φιλοξενηθεί σε συλλογικούς τόμους και ελληνικά και διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Ετοιμάζει το βιβλίο *Μαθητές της νύχτας: Μικρή κοινωνική ιστορία της μεταπολεμικής Ελλάδας*, το οποίο θα κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Θεμέλιο.

Ο **Παρασκευάς Ποτηρόπουλος** σπούδασε στη Ράλλειο Παιδαγωγική Ακαδημία Πειραιά και στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το 1998 απέκτησε Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Λαογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Το 2007 ανακηρύχθηκε διδάκτορας Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Είναι ερευνητής στο Κέντρο Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών από το 2009. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα αφορούν στην τοπική ταυτότητα, τον υλικό πολιτισμό, την προφορική ιστορία, τη μουσειακή τεκμηρίωση - συγκρότηση Μουσείων, τον ρόλο των αρχείων, καθώς και μεθοδολογικά επιστημολογικά ζητήματα της εθνογραφικής έρευνας. Είναι επίσης Συντονιστής της Εθνικής Υποδομής για τις

Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Τέχνες DARIAH-GR/ΔΥΑΣ και Εθνικός Εκπρόσωπος στην Ευρωπαϊκή Ερευνητική Υποδομή DARIAH-ERIC. Διδάσκει θέματα πολιτισμού στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης, και στο Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο. Συμμετέχει στο Βαλκανικό δίκτυο Border Crossings.

Ο **Γιώργος Τσιώλης** είναι Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και Πρόεδρος του Τμήματος. Υπήρξε μέλος του ΔΣ της ΕΠΙ στο διάστημα 2012-2016 και 2018-2022. Είναι επίσης αντιπρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής της Θεματικής Ομάδας RC-38 «Biography and Society» της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης (International Sociological Association).

Κείμενα - Βιβλία:

1. G. Tsiolis & I. Siouti. 2023. «Exploring biographies in a rapidly changing labor world». *Current Sociology*, 71(4): 587-606. <https://doi.org/10.1177/00113921221132520>
2. G. Tsiolis & M. Christodoulou. 2021. *Social causation and biographical research. Philosophical, theoretical, and methodological arguments*. Λονδίνο / Νέα Υόρκη: Routledge (Serie: Routledge Advances in Research Methods).
3. Γ. Τσιώλης. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις. Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
4. Γ. Τσιώλης & Ε. Σιούτη (επιμ.). 2013. *Βιογραφικές (ανα)κατασκευές στην ύστερη νεωτερικότητα. Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της βιογραφικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: νήσος.

Η **Ποθητή Χαντζαρούλα** είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορικής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Στις δημοσιεύσεις της περιλαμβάνονται τα βιβλία *Τα παιδιά θυμούνται το Ολοκαύτωμα. Μαρτυρία, ιστοριογραφία, μνήμη* (Πλέθρον 2021) και *Σμιλεύοντας την υποταγή: οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα* (Παπαζήσης 2012), τα οποία χρησιμοποιούν τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας. Είναι ιδρυτικό μέλος της Ένωσης Προφορικής Ιστορίας και υπήρξε μέλος του ΔΣ της Ένωσης.

Abstracts

Pothiti Hantzaroula, *Oral history as a practice of communication: Memory and trans-generational transmission*

The article explores the capacity of oral history methodology to contribute to the history of the Holocaust and to delve into the transmission of memory of barbaric events. It poses the question as to whether a history of childhood is possible when historical research is based on memory. The investigation into children's memory of the Holocaust can illustrate not only the different ways in which Holocaust was experienced by children but also the ways in which memory as an active and continuing process created communities and shaped subjectivities in postwar Greece. Memory has the capacity to connect generations: the process of memory transmission between generations enables an understanding of the relational character of traumatic memory. Generational memory is a category through which the experience of traumatic events is historicized, while the way in which mnemonic practices generate subjectivities is revealed.

Dimitra Lambropoulou, *The contribution of oral history to the understanding of the "big picture" of an historical era: perspectives on post-war social mobility*

How does oral history contribute to the understanding of structural changes and the "big picture" of an historical era? The article explores this question through the paradigm of social mobility, drawing on international and domestic contributions that have highlighted the importance of class, gender, age, geography and intergenerational relations. It attempts a similar approach to post-war social mobility in Greece through oral testimonies of night school pupils, both male and female, in the 1950s and 1960s, as well as men who worked as construction workers in post-war Athens. It argues that oral history can lead to a new understanding of social mobility, making visible the motivations, emotions and intergenerational relations of historical agents. The examples used show how post-war mobility was shaped by diverse and discontinuous spatial movements, and incorporated geographical, cultural and economic inequalities.

Paraskevas Potiropoulos, *From oral tradition to oral narratives: The creative dialogue between folklore and oral history*

It can be argued that orality has accompanied Folklore since its birth, given that one of its basic objectives is to “record oral tradition”, which is one way of perpetuating memory and consequently traditional culture. The consideration, however, of oral tradition’s elements as monuments that prove the continuity between modern Greek culture and antiquity, determined the form of their study not only in the early stages of the formation of Folklore as a science in Greece but also for a long period of its course. In the context of the critical reflection on Greek Folklore in the second half of the 20th century, and especially in its last decades, there arose a series of issues, regarding the ideological orientation and the role of Folklore as well as several theoretical and methodological quests and concerns. Among others, there has been an attempt to shift the focus from tradition to the study of the agents of popular culture. In this process, the contribution of oral history and the employment of life stories and biographies are crucial. In particular, after Kyriakidou-Nestoros’ attempt to link Folklore with oral history, the contribution of memory narratives, and personal life experiences has, as a result, led many researchers into the quest for a polyphonic past and a polymorphous cultural space. In this project, several very interesting issues arise, and they concern the research context and the relationship between researchers and narrators, the relation between individual and social memory, personal beliefs and collective representations, the search for objectivity, and finally the recording and interpretation of social and cultural phenomena.

Giorgos Tsiolis, *Narrated life stories as a source of scientific knowledge*

The text addresses two questions that are crucial to clarifying the research scope of biographical research: Can oral biographical testimonies, produced in the context of narrative interviews, be a source of scientific knowledge? And if so, what kinds of research questions can we answer through systematic analysis and interpretation of narrated life stories? It is argued that narrated life stories are valuable data for social research. However, we should not conceive nor handle them as if they were undifferentiated, but as complex constructions, and keep in mind the multiple levels to which they refer. It is also argued that the biographical narrative approach is suitable for studying the ways in which social actors energetically experience and appropriate

social changes, utilizing their stock of biographical knowledge and experience as well as according to their socially and historically constructed subjectivity.

Tasoula Vervenioti, *The discourse of historical archives and the discourse of historical subjects*

This article discusses the relationship of history and memory. It argues that the distinction between history, as a science, and memory, as something malleable and fragile, is a legacy of 19th-century historicism. It focuses on the importance of oral testimonies for writing the history of the Greek Civil War (1946-1949) and centres around the testimonies of the inhabitants of a mountain village on Agrafa. It cites two examples. In the first one, the information gathered from the oral testimony coincides with the archival record. However, the oral testimony provides the social historian with more and richer information than the archive. In the second example, the oral testimony does not match the archive. Yet, the narrator’s emotions are very strong and resonate with the emotions of a broader social category. As far as the archive is concerned, it has already been burned twice – not by chance. This evidence urges the historian to conduct further research and analysis of the data. The article concludes by emphasizing the significance that historians must give to the social and cultural context, as well as to the emotions that these contexts produce on certain circumstances.

Eftychia Voutira, *Oral narratives as documentation for the reliability of asylum applications and the therapeutic function of life story narratives for refugees*

This paper refers to the two distinct functions of refugee life stories: a) the socio-legal documentary function and b) the therapeutic use of story-telling as a means of meaning making and societal adaptation in new lands. It focuses on the constructive ambiguity between *life as lived* and *life narrated* as well as on the therapeutic function of oral narrative that introduces the anthropological perspective concerning the possibility of coming to terms with radically different worlds.

